

रजनीभ्या निरूपणाद्रविरोदता नभ्यते । विद्येय या पूर्वमभ्या
तदुदयोद्रेकादुत्पत्त्याधिस्यादविद्येय या रजनी तत्क्षये सति यदु-
देति उदयगिरिगिरिवरमारोहति । सभ्या च न रात्रि भंगविशेषः
निरस्तोत्तरीपवर्तिरविरग्निजालस्य कानविशेषस्य रात्रित्वात् ।
सभ्यायाश्चात्र द्वीपे कतिपयतत्त्वात् । अतएव रात्रिसभ्ययो-
र्धर्मशान्ते प्रयगभिधानम् ।

परम । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । विश्वीज महादेव अतद्भूतमभिमयर्थ ।
आत्मान्यदपि वीज जनसम्बन्धेनाद्भुतोति ध्वनि ।

चिन्तामणिकारमतनाह । कर्तव्येति । ननु रवेर्नभ्यार इत्ययुक्तम् ।
रवेरत्वानुष्ठेष्टात् । तथात्वे वा यदिति नपुंसकनिष्ठानुपपत्तेरिति श्लोक्तमुपपाद-
यति । यदिति । ननु विद्येय या पूर्वमभ्येति व्याख्यानात् सभ्यारजनीरेव
रूपस्य न तु विद्याविद्ययोरिति चेत् । अत्र विद्याविद्ययोरिति विभक्तिविपरि-
णाम । तेन सभ्यारजनीर्विद्याविद्याभ्या निरूप-^{द्वितीयार्थव्यवधानमित्येके}
रूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या रूपस्य रूपरूपकभाव सभ्यस्य । तथाच ^{विद्याविद्ययो}
सभ्यारजनीभ्या सह निरूप्यनिरूपकभाव सभ्यस्य । इत्यन्ते । कविस्त्रिरूपणा-
दिति पाठ । तत्र निरूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या निरूपणशब्द उपमानभानमाह ।
तथाच भावप्रदाननिर्द्देशादुपमानत्वादित्यर्थो वाच्य ।

विद्येयेति मध्यपदभोपो समास । योग्यतावलात् सामान्यशब्दो विशेषपर
इत्याह । पूर्व्वेति । ननु रजन्येकदेय सभ्या तथाच तत्क्षये न रजनीक्षय
इत्यत आह । सभ्यार्चेति । निरस्तेति । ननु भिरासो न प्रागभाव प्रध्वसो
वा अतीताभागतयो स्रष्टभावात् । भाव्यत्वाभावो दिनेऽतिव्याप्ते । एतद् द्वीपवर्ति
रविरग्निजालस्य द्वीपान्तरे तदाभ्यत्वन्ताभावसत्त्वात् । अतएव न ससर्गाभावो
नाभ्योन्वाभावोऽपीति चेन्न । सावधिससर्गाभावस्य विवक्षितत्वादित्येके । रवि
रजनीकासत्यवत्त्वन विशेषणात् मध्यमस्यैव विवक्षितत्वादित्यन्ते । द्वीपस्यात्र
भारती यथा विवक्षित । तेन जम्बुद्वीपान्तर्गतभेरोत्तरभागे रविरग्निजालस्येऽपि

यद्वा व्यप्लोपे पञ्चमी । मप्तमी च निमित्ततायाम् । तथाच
विद्याहेतुः या सन्ध्या तदुदयोद्रेकं प्राप्याविद्याहेतुरजनीक्षयाद्यं
यदुदेति तस्मै । विश्वतो विश्वस्मिन् त्विट् दीप्तिर्यस्य तथाभूताय ।
कस्मैचिद्विशिष्याशक्यनिर्वचनगुणगरिभ्यो नमः । यद्वा एतच्छास्त्र-
साध्यमोक्षहेतुतत्त्वज्ञानविषयायात्मन एवायं नमस्कारः । विद्या
आत्मसाक्षात्कारः सैव तत्त्वप्रकाशकत्वात् सन्ध्या । तदुदयोद्रेकात्
दृढतरसंस्कारजननात् । अविद्या आत्ममिथ्याज्ञानं सैव तत्त्वज्ञान-
विरोधित्वात् रागजनकत्वाद्वा रजनी । तस्याः क्षये सति यदात्म-
स्वरूपमुदेति मोक्षलक्षणप्रयोजनभागभवति । तस्मै कस्मैचित्सर्वो-
त्कृष्टाय विश्वतस्त्विपे योगजधर्मसाचिव्याद्विश्वविषयकज्ञानाय
नमः ॥ १ ॥

नाव्याप्तिरित्याहुः । केचित्तु द्वीपपदं न भारतवर्षपरम् । कुरुक्षेत्रदेशे दण्डव्य-
रात्रावव्याप्तिः । तत्र ज्योतिःशास्त्रस्य प्रमाणत्वात् । तथा चैतद्वीपपदं तत्तद्देश-
परम् । न चाननुगमः । कुत्र देशे क कालविशेषो रात्रिरित्यनुगतस्यैव लक्ष्यत्वा-
दिति वदन्ति ।

न च निशि वज्रिगततरविरश्मिसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । तदा तत्र रवि-
रश्मित्वाभावात् । तस्याशुविनाशित्वात् तदारम्भकपरमाणुभिरन्यतेजसामार-
म्भात् । अन्यामविद्येति विशेषणाद्वा । प्रकाशकत्वेति विशेषणान्न सौरत्वसरेणु-
सत्त्वेऽप्यसम्भवः । यदि सकलपदमप्यस्ति तदा तत्सूचनायैव जालपदम् । प्रलये
ऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं कार्यद्रव्याधारपरम् । यद्वा यावद्रविरश्मिजाल-
संसर्गभावावच्छिद्यैतद्वीपावच्छिद्यत्वं विवक्षितम् । तेन प्रलये न प्रसङ्गः । तदाहि
द्वीपाभावेन विशेषणाभावाधीनविशिष्टाभावसत्त्वात् । न च विशेषपदं व्यर्थम् ।
कानस्य नित्यद्रव्यस्य वारणीयत्वात् । उपाधेरेव रात्रित्वात् ।

ननु निरस्यैतद् द्वीपवर्तिरविरश्मिकत्वमेव कालस्य रात्रित्वं लाघवात् । न तु

यतो द्रव्यं गुणाः कर्म तथा जातिः परापरा ।

विशेषाः समवायो वा तमौश्वर मुपास्महे ॥ २ ॥

एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यपदार्थोद्देशं कुर्वन्नेव नमस्कारवद्रूपान्तरेणापि सर्व्वहेतुभगवदुपासनमपीष्टसाधनमिति दर्शयति । यत इति । उत्पत्तिवृत्तिहेतुत्वं नित्यानित्ययोर्यथायोगमत्र बहुत्वेऽप्यात्मनः प्राधान्यव्यापनाय द्रव्यमित्येकवचनम् । तद्विषयाणां श्रवणादिप्रतिपत्तीनां बहुत्वं गुणा इति बहुवचनेन व्यज्यते । परा व्यापिका । अपरा व्याप्या । वाशब्दः समुच्चये ।

यद्वा यत ईश्वरात् । द्रव्यं हिरण्यादि । गुणाः शास्त्रादयः । कर्म हिताहित हेतुव्यापारः । जातिः परा उत्कृष्टा ब्राह्मणत्वादिः । अपरा अधमा चण्डालत्वादि । जातेरनिमित्तकत्वेऽपि तज्जातीय

तद्गुणिसगर्भमिति । सन्ध्यापि रात्रिरेव । सन्ध्यारात्रयोर्धर्मोपासने पृथगभिधानं गोष्ठपन्थायात् । तत्र प्रयोजनान्तरवद्विज्ञापि दोषातिशयादिप्रयोजनपददर्शनार्थं मिलस्वरसादाह । यदेति । स्वप्नोप इति । न च कर्मयोगं विना न सप्नोति वाच्यम् । उदेतोत्पन्नोदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थे इति पददर्शनात् । उपसर्गार्थं स्यैव कर्मत्वादिति भावः । ननु ल्यवर्धे पञ्चम्या न शक्तिर्मानाभावात् । न लक्षणा सुविभक्तौ तस्याव्युत्पत्तेरिति चेत् । कर्म्योति स्वरस्वरसात् कर्मत्वमात्रे पञ्चमी । न च ल्यवर्धभावात् । ल्यपञ्चोप इति पञ्चमीविधानेन भुप्रल्यवन्त्यैव तद्वोधकत्वात् । सैवेति । यद्यप्यात्मसाक्षात्कार तत्त्वप्रकाशं न तु प्रकाशकं तथाप्युत्तरप्रकाशव्यक्तिं प्रति पूर्व्वप्रकाशव्यक्तिहेतुत्वाच्च दोष इत्याहुः । तत्त्वप्रकाशकत्वं तत्त्वविषयत्वम् । तत्त्वविषयता च क्वचित् प्रतिपत्त्यनुबन्धितया क्वचिद्व्यापारानुबन्धितयेत्यर्थः । मिथ्याज्ञानमिति तज्जन्यशास्त्रेत्यर्थः । नपुंसकत्वानुपपत्तेराह ध्यात्मस्वरूपमिति ॥ १ ॥

अर्थानां प्रविवेचनाय जगता मन्तस्तमःशान्तये
सन्मार्गस्य विलोकनाय गतये लोकस्य यात्रार्थिनः ।
तत्तत्तामसभूतभीतय द्रुमां विद्यावतां प्रीतये
व्यातेने किरणावली मुदयनः सत्तर्कतेजोमयीम् ॥३॥

शरीरोत्पत्तिस्तद्धेतुका । विशेषा इतरभ्योऽतिशयरूपाः । समवायो
मेलकः । सदसद्भां सहेत्येतत्सर्वं यतः ईश्वरात् स उपास्यत
इत्यर्थः । यदा प्रचितो नमस्कारो बलवन्तरविघ्नवारणायालमिति
नमस्कार एवोपासना ॥ २ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयं प्रयोजनञ्चाह । अर्थानामिति ।
अर्थाः पृथिव्यादयः पदार्था घटादयश्च तेषां प्रविवेचनाय इतर-
भेदानुमित्यै साक्षात्काराय च । तद् यदर्थं तदाह अन्तरिति ।
अन्तस्तमः आत्मनि मिथ्याज्ञानं गृहान्तर्वर्त्तिध्वान्तश्च । वहि-
स्तमसा मरुणेनैव निरासात् । तथाचात्मभेदप्रतियोगितया
पृथिव्यादयोप्यत्र विवेक्तव्या इत्यर्थः । जगतामात्मश्रवणाधि-
कारिणामशेषभुवनानाञ्च । तत्प्रयोजनमाह । सन्मार्गस्येति ।
मोक्षभूमेरौसितायाः सन्मार्गं उपायः प्रमाणं श्रेष्ठं वर्त्म च ।
तत्प्रकटज्ञानार्थं तमःशान्तिरित्यर्थः । तदपि यदर्थं तदाह गतय

साक्षात्काराय चेति । साक्षात्क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साक्षात्कारहेतुर्गृहान्त-
र्वर्त्ती आत्मोक्त उक्तः । तेन तद् यदर्थमिति स्मर्यपक्षे न विरुद्धमित्याह । आत्म-
भेदेति आत्मनिष्ठभेदेत्यर्थः । सोचेति । यदापि तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानं निवर्त्यते
इति मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्न प्रमाणत्वज्ञानं प्रति प्रयोजकत्वं तथापि व्यक्तिविशेषे

इति । तत्रार्थिनो मोक्षगमनार्थिनो ग्रामाद् ग्रामान्तरमीयामोक्ष
 गतये प्राप्तये गमनाय च । ननु तदर्थकाः प्राचीननिबन्धाः सन्ति
 किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह । तत्तदिति । ते ते तामसाः कुतर्का-
 भ्यासजनिततमोगुणप्रधानाः नास्तिकाः नक्तञ्चराय भूतास्तेषां
 भीत्यै । प्राचीननिबन्धाश्च सौगताद्युत्थापितकुहेतुसन्तमसाच्छा-
 दिता स्तुत्स्वज्ञानाय न पर्याप्ता इति तन्निरासाय । विद्यावतां
 श्रुतिवाक्यजात्मश्रवणवतां । मननार्थिनां श्रुत्यध्ययनशालिनाञ्च ।
 अनेन ग्रन्थेनात्ममननविधानात् । सूर्योदये सति वैदिककर्मानु-
 ष्ठानाञ्च । प्रीतये । उदयनः आचार्यः । ऊर्ध्वं श्रयनं यस्येति
 व्युत्पत्त्या सूर्यश्च । किरणावलीं ग्रन्थम् । किरणपरम्पराञ्च ।
 व्यातेने व्यातनोतु । आशंसायां भूतवच्चेति आशंसायां निडिति
 मतमयुक्तम् । तत्र सूत्रे भूतसामान्यस्यैवातिदेशात् । भूत-
 विशेषे विहितयोर्नैङ्गलिटोरनतिनिर्देशात् । तिङन्तप्रतिरूपकोऽयं
 निपातः । चक्रे सुब्रम्भुः सुजनैकवम्बुरितिवदिति केचित् । वस्तुतो-
 णलुत्तमोवेति ज्ञापकात् कर्तुरपरोक्षेऽपि निट् साधुः । ग्रन्थ-
 करणरभसवशेन चित्तविशेषोवा । ऋजवस्तु नायमाचार्यस्य
 श्लोकः कित्त्वन्त्यस्येति समादधुः ॥ ३ ॥

तथाविशम्भु इति भावः । किरणपरम्पराञ्चेति । तत्र तेजपदेन प्रभावाः
 किरणावलीस्य वा विश्वमाणव्यमतो न तेजकिरणयोरैक्येनान्वय इति भावः ।
 ननु चाल कथं परोक्षे निडित्याशङ्कया कस्यचित् समाधानमाशङ्क्य निराकरोति ।
 व्यातनोत्विति । वस्तुत इति । अत्र ज्ञापकमिदं चित्तविशेषादि निट्परत्वे-
 नान्यथाविज्ञमतएव बलं अगदं किन्ताङ्गित्यादौ चित्तविशेष एव तथा प्रयोग
 इति चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

अतिविरसमसारं मानवार्त्ताविहीनं

प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।

उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद्वदन्ति

प्रखलजङ्घधियो ये तेऽनुकम्प्यन्त एते ॥ ४ ॥

अतिविरसमिति । एतत् तन्त्रं शास्त्रम् उदधिसममतन्त्रम् असम्यक्शास्त्रं ये वदन्ति । प्रखलाः प्रकर्षेण खलाः दीपैकदृश्वानो जङ्घधियो विशेषादर्शिनस्ते नैतद्वन्त्येनानुकम्प्यन्ते सम्यगवबोध्यन्ते । उदधिसाम्यञ्च सम्यक्त्वासम्यक्त्वाभ्याम् । तत्रासम्यक्पक्षे रसाः शृङ्गारादयस्ते अतिशयेन विगता यस्मात् तदतिविरसम् । अथ-चातिक्रान्ता वयः पक्षिणो यस्मात् तादृशो रसः पानीयं यत्र लवणाकरत्वात् । असारम् । सारः प्रयोजनं तच्छून्यम् । मोक्षस्य तुल्यायव्ययत्वेनापुरुषार्थत्वात् । अथच सारो धनं तद्रहितम् उद्धृतरत्नत्वात् । मानेति । शब्दादिषु मानान्तरेषु सत्सु प्रत्यक्षानुमानयोरेवाङ्गीकारात् मानवार्त्तया शास्त्रान्तरापेक्षया विशेषतो हीनम् । अथच मानमियत्ता तत्संकथयापि हीनमपरिमितमित्यर्थः । प्रविततेति । प्रकर्षेण वितता विस्तीर्णा बहुवेला बहुक्षणा प्रक्रिया पाकजडित्वाद्युत्पत्तिविनाशप्रकारस्तस्या जालं समूहः सैव वा आनायो दुरधिगमत्वात् । तच्चिन्तयैव पुरुषायुप-पर्यवसानेन फलासम्बन्धात् । तथा प्रवितता बहुवेला अति-

शास्त्रारम्भे सदाचारपरम्परापरिप्राप्ततया काय-
वाङ्मनोभिः कृतं परापरगुरुनमस्कारं शिष्यान्

शयिता । अतिवेलगद्गदवत् बहुवेलगद्गदस्यापि अतिशयितार्थत्वात् ।
एवम्भूता प्रकृष्टा क्रिया कर्म तज्जाल महावराहचुरक्षीभ सुरा
सुरमथन रामशरानलदाहरूप तेन दुःस्थम् । समीचीनत्वपक्षे
अतिविरम रसविगममतिक्रान्तम् । रसो मोक्षेच्छा । मोक्षे
पुरुषार्थत्वस्योपपाद्यमानत्वात् । मधुरादिपङ्क्तिधरमव्युत्पादनाद्वा ।
अथवा अतिशयिता यय पक्षिणो गरुडादयो यत्र तादृग्रम
पानीय यस्य । न सारमुत्कृष्ट यस्मात् । मोक्षसाधकत्वात् ।
अथच न सार उत्तमो यस्मादित्यसार रत्नाकरत्वात् । यद्वा
अकारो विष्णुवचन । अ सारो यत्नेत्यसारम् । तच्छ्रयनत्वात् ।
मानवार्त्तया अविहीनमिति नञ् प्रक्षेप । शब्दादीनामनुमान
एवान्तर्भावात् । अथच मानेत्यादिना महाशयत्वमेवीकृतम् । प्रगता
विततबहुवेलप्रक्रियाजालेन दुःस्था दुःस्थिति यत्र । अत्र प्रक्रि
यायाः सम्यगव्युत्पादनात् । तथा प्रवितत यद् बहुवेल अनुवेल
सायात्रिकाणां प्रक्रियाजाल गतागतसमूहस्तेन दुःस्थम् । अनेन
परोपकारित्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

ननु नमस्कारे प्रवृत्तिर्न युक्ता फलाभावात् । नापि समीहित
निर्विघ्नसिद्धिस्तत्फल मानाभावात् । भावेऽपि वा प्रणामद्वय
व्यर्थम् । एकेनैव तत्सिद्धे । तन्निबन्धनञ्च व्यर्थम् । न हि तन्नि
बन्धनमपि तदङ्गमित्याह । शास्त्रेति । सदाचारानुमितकर्त्तव्यता

शिञ्जयितुमादौ निवध्नाति । प्रणम्येति । कर्त्तव्या-
पेक्षया प्रणामस्य पूर्वकालत्वात् त्वानिर्देशः । भक्ति-
श्रद्धातिशयलक्षणः प्रकर्षः प्रशब्देन द्योत्यते ।

बोधकश्रुतिरेवात्र मानम् । नमस्कारद्वयञ्च बलवत्तरविघ्नवार-
णाय । निवन्धयेषितविघ्नशान्तये देवताप्रणाम कर्त्तव्य इति
शिष्यशिञ्जार्थमित्यर्थः । सत्त्वञ्च न यद्यपि वेदविहितार्थानुष्ठातृत्व
यावत्तदेकदेशविकल्पाभ्या स्वरूपासिद्धातिव्याप्तीः प्रसङ्गात् ।
वेदनिषिद्धानुष्ठातृत्वे सतीति विशेषणे भवशिष्टादेरप्यतत्त्वापत्तेः ।
नापि (१) क्षीणदोषपुरुषत्वम् । इदानीन्तनानामसत्त्वेन तदा-
चारस्य वेदाननुभापकत्वापत्तेः । नापि (२) ज्ञानवत्त्वे सत्येतत्-

(१) क्षीणेति । दोषपद रागद्वेषमोहपरम । तथाच लक्षणत्रय बोध्यम् ।
तथाहि समानाधिकरणरागप्रागभावाद्दृष्टिरागध्वसवत्पुरुषत्व रागपदस्थाने
हेयादिपदप्रक्षेपेण बोध्यम् । पुरुषपदञ्च कालेऽतिव्याप्तिवारणाय । एतेन क्षयपदे-
नाभावमात्रं विवक्षितम् । न तु ध्वस पुरुषपदवैयर्थ्यापत्तेरित्यपास्तम् । चक्षुस्त्वे-
ऽगिष्टत्वे ।

(२) ज्ञानवत्त्वे सतीति । एतत्कालीनेत्यभावविशेषणम् । एतच्च प्रतियोगि-
समवायिदेहेऽपि समवायावच्छेदेनात्यन्ताभाव इति वादिमते बोध्यम् । घटादा-
वतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । यद्यप्येतदपि दृष्टादावतिव्याप्ति तथापि प्रकृत
ज्ञानवत्त्वे सतीत्यर्थः । ते चातिमन्दान्तं सञ्जा इति भावः । जन्मान्तरीयतादृश-
मिष्याज्ञानान्यन्ताभावसादाय बोद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय एतत्कालीनेति । तथाच
यदात्यन्ताभाववत्त्व तदा गिष्टत्वं इति भावः । इदं रजतमित्यादिभ्रमसादाय
अव्याप्तिर्माभूदत उक्तमदृष्टसाधनत्वविषयकेति । यद्यपि गिष्टस्यापि क्वचिददृष्टा
साधनेऽपि साधनत्वभ्रमसम्भवदोषतादवस्थ तथाप्यदृष्टं तत्साधनञ्च नास्तीति

कालीनादृष्टसाधनताविषयकमिथ्याज्ञानात्यन्ताभाववान् अस्मिन् काले शिष्टः (३) निषिद्धकर्मसक्तस्यादृष्टसाधनतागोचरमिथ्या-ज्ञानविधुरस्यापि तत्त्वापत्तिः । (४) तथापि वेदप्रामाण्याभ्युप-गन्तृत्वम् । न चात्रापि कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पः । तत्तत् तात्पर्य-विषये कार्त्स्न्यैव विवक्षितत्वात् । विशिष्य तत्तत् तात्पर्यस-विदुषामपि तदर्थमनुतिष्ठतां तात्पर्यविषये वेदः प्रमाणमिति सामान्यतस्तदभ्युपगमस्य सत्त्वात् । तदाचारे च धर्मशास्त्रा-निषिद्धत्वरूपमविगीतत्वमलौकिकविषयत्वञ्च विशेषणम् । तेन निषिद्धतदाचारे भोजनाद्याचारे च न अभिचारः । (५) एवञ्च प्रयोगः । नमस्कारः वेदबोधितकर्त्तव्यताकः अलौकिकविषया-विगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शयत् ।

एवंरूपमिथ्याज्ञानाभाववत्त्वं बोध्यम् । ध्वंसमादाय बौद्धातिव्याप्तिवारणाय अत्यन्तेति । न च मिथ्याज्ञानस्याव्याप्यवृत्तितया तत्सत्त्वकालेऽपि तदत्यन्ताभाव-सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यात्यन्ताभावविशेषणत्वात् ।

(३) निषिद्धेति । यद्यपि तदा तस्य शिष्टत्वेऽपि न क्षतिः तदाचारे चाप्ये-विशेषणप्रक्षेपेण वेदादुमाने न कोपि दोषः । अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेः । तथाप्य-स्मिन् काले इति विशेषणोपादानबलेन विशेषणनिरपेक्षवेदादुभापकत्वनाभात् । अन्यथा तद्विशेषणप्रक्षेपे कानुपपत्तिरेतदुक्तम् । तदा तस्य शिष्टत्वव्यवहाराभावात् क्षतिव्याप्तिरित्यप्याहुः ।

(४) लाघवाद्देवप्रामाण्येत्यादिकमेव शिष्टत्वसूचित ध्यमिचारवारणोपादस्यानु-पदमेव इर्ययिष्यमाणत्वादित्यभिसम्वाद्याह । तथापीति । एतद्वचनं प्रत्यक्ष-प्रकाशे विपश्चितम् ।

(५) ननु शिष्टाचारस्य वेदव्यधिकरणत्वात् कथं तदनुभापकत्वमतोऽदुमान-प्रकारमाह । एवञ्चेति । लौकिकेति । ननु शिष्टतन्निष्कञ्जजलताडनादी

कायेति । ननु कायिकादिषु नमस्कारत्वस्यैकस्याभावात्
भिन्नानामेषां कथं सकृदुच्चरितं प्रणम्येति पदेन निबन्धनम् । अत्र
ज्ञानविशेषपूर्वकत्वमप्रतिसन्धाय कायिकादौ नमस्कारपदा-
प्रयोगात् नागृहीतविशेषणन्यायेन (६) मानस एव नमस्कारो
ऽन्यत्र लक्षणा । न च तस्यापि परकोयचेष्टाशब्दविशेषाभ्यामेवा-

व्यभिचारः । न च न विप्र क्षणिको भवेदित्यादिना तस्य वेदनिषिद्धत्वेन न
तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः । चैत्यवन्नादिव्यभिचार-
वारणस्याविगीतपदादेव भावात् । न च लौकिकत्वादेव तस्य न तत्र व्यभिचार
इति वाच्यम् । लौकिकत्वं ह्यन्यद्व्यतिरेकादिप्रमापि बलवदनिष्टाननुबन्धी-
साधनताकत्वम् । न च तत्र तदस्ति । दृष्टादृष्टफलाभावात् । न च शिष्टपदमिष्ट-
साधनतायां भ्रमरहितपरमतो न व्यभिचार इति वाच्यम् । तदाचारेति पूर्व-
मन्यविरोधात् । तच्छब्देन पूर्वप्रक्रान्तस्यैव परामर्शात् । प्रमादाद्धतमधुविष-
संपृक्ताक्षभोजने तथापि व्यभिचाराच्चेति चेत् । अत्र वदन्ति । वेदेत्यादिना
शिष्टव्यवहारप्रयोजकं शिष्टत्वमुक्तम् । वेदानुमापकहेतौ तूपलक्षणमेव तत्र ।
तेनेष्टसाधनत्वांशे भ्रमरहितत्वस्योपलक्ष्यत्वात् । तथाचात्र शिष्टपदं तत्परमेव ।
तेन निष्कले कर्माणि न व्यभिचारः । न चाविगीतपदेन तद्वारणमिति वाच्यम् ।
विगीतत्वं हि वेदनिषिद्धत्वं तच्च तत्र नास्ति सर्वथा दृष्टफलाभावात् ।
प्रसङ्गाभावे वैदिकनिषेधासम्भवात् । निषेधस्य कथञ्चित् प्राप्तविषयत्वात् । लौकिक-
त्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणबोधितोद्देश्यसाधनताकत्वम् । एतच्च
भोजनादौ व्यभिचारवारणाय । नचैवमविगीतपदवैयर्थ्यं प्रगस्यागमनादेर-
लौकिकपदेन वारणादिति वाच्यम् । वेदबोधितकर्तव्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननु-
बन्धीष्टसाधनताकत्वस्य मर्यादतया श्येनयागे व्यभिचारवारणत्वात् । तस्य शब्द-
बोधितेष्टसाधनताकत्वेनालौकित्वात् । एतदपि श्येनयागे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं
न यन्मते तत्र बोध्यमिति ॥

(६) मानस एवेति । तथाच जातिविशेष एव तत्पदशक्त्यावच्छेदक इति

नुमानमित्यविनिगमः । तावतापि तावत्स्वैकजात्यसिद्धेः । अननु-
गतैरपि व्याप्यैस्तदनुमानसम्भवात् । तथाच कायेन वाचा चोप-
नक्षितेन मनसा कृतमिति योजनेत्येके । कायिकादौ नमस्कारत्वं
जातित्रयमेवेति । तत्र नमस्कारपदं नानार्थमेव । पदावृत्त्यानु-
प्रणम्येति पदात् तन्निवन्धनमित्यन्ये ।

ननु प्रणामस्य पूर्वकालत्वं न संग्रहापेक्षया । मुनिप्रणामेन
व्यवधानात् । अव्यवहितपूर्वकालत्वस्य ज्ञावाच्यत्वात् । नापि
मुनिप्रणामापेक्षया । मुनिप्रणामे तदभावात् । तत्कथं ज्ञानिर्देशः ।
इत्यत आह । कर्त्तव्येति । प्रणामत्वेन द्वयोरपि प्रणामयोः
कर्त्तव्यसंग्रहापेक्षया पूर्वकालत्वात् ज्ञानिर्देशप्रयोग इत्यर्थः ।

भावः । अविनिगम इति । तथाच कायिकादिकनमस्कारपदवाच्यमिति भावः ।
तावतापीति । जातिसाद्व्यात् कायिकवाचिकयो रेकजात्यसिद्धेः । शक्यतावच्छे-
दकाभावात् तदुभय न नमस्कारपदवाच्यमित्यर्थः । कथं तर्हि ताभ्या तदनुमान-
मित्यत आह । अननुगतैरिति । अयं भ्रानविशेषरूपनमस्कारवान् उन्मादाद्य
हेतुकदण्डवत्तनादिकारित्वात् इत्यादिप्रकारणानुमान बोध्यम् ॥ मनसैति
मनोव्यापारैरित्यर्थः । तेन मनोभिरिति बहुवचनं नानन्वितमिति भावः । ननु
तावत्सित्वादिना चेष्टामावृत्तिजात्यनववादाहिनिसंगमकाभावः तदवस्य एव ।
मनः पदस्य मुख्यार्थत्वसम्भवे व्यापारलक्षणाकल्पनमयुक्तं चत्यनुशयं हृदि निधाय ॥
इत्येक इति । जातित्रयमित्युपलक्षणम् । सङ्करभवेनाधिकस्यापि सम्भवात् ।
अन्येत्यस्तरसोद्भावनम् । तद्विजन्तु तात्पर्यं सङ्कटञ्चरितादपि नानार्थावशयो
शुण्णद्वेदित्वावृत्तिकल्पनमयुक्तम् । तात्पर्याभावे चावृत्तिरपि न स्यात् । स्वाप-
कर्षबोधनानुकूलतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवाच्च नानार्थ-
तापि ॥

यद्वा नात्र विशेषापेक्षा किन्तु कर्त्तव्यमात्रापेक्षा (७) सा
चोभयोरप्यस्तीत्यर्थः । इति सम्प्रदायविदः । नवीनास्तु ज्ञाप्रत्ययस्य
पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वात् तस्य च व्यवधानेऽपि सम्भवान्नायमाक्षेपः ।
प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितस्य त्यागप्रसङ्गात् न समाधान-
मपीति मत्त्वान्यथा व्याचक्षते ।

ननु नमःपदेनापि नमस्कारसिद्धेः किमर्थं तत्पूर्वकालताबोधनं
इत्यत आह । कर्त्तव्येति । कर्त्तव्यमात्रापेक्षया प्रणामस्य पूर्वकाल-
त्वभावे दर्शिते शिष्या अपि तथा कुर्वन्त्विति शिष्यशिष्यार्थमित्यर्थः ।
ननु समानकर्त्तृकत्व ज्ञावाच्यं ततो नियमेन तदुपस्थितेः पूर्व-
कालत्वं तथात्वेऽप्यशक्यम् । तस्याक्षेपतोऽपि लब्धेः । यद्यप्येकः
कर्त्ता युगपदनेका क्रियां करोत्येव यथा यज्ञोपवीतं वहन्
पत्न्या नमोक्षमाणोऽधीयानो गच्छतीति तथापि (८) प्रधानक्रिया

(७) सा चेति । कर्त्तव्यमुनिप्रणामापेक्षया ईश्वरप्रणामे कर्त्तव्यसंघापेक्षया
मुनिप्रणामे चाव्यवधानमस्त्येवेत्यर्थः । पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वादिति । न चैवं
भोजनानन्तरमासादिना व्यवधानेऽपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् ।
तथा विवक्षाया मिदत्वादिति भावः । अत्रेदमनभिमतबीजमाहुः । प्रतीति-
बलेनाव्यवधानपर्यन्तं शक्यम् । न हि भुक्त्वा व्रजतोत्यत्र प्रातर्भोजनसायगमनयो-
प्रतीतिरपि तु भोजनमात्रापेक्षया विलम्बितस्नानिन् सत्येव चलित इति । अतएव
ज्ञान-कारणतापहोऽपि । न च भोजनानन्तरमव्यवहितानामिच्छाया गत्यभावाद-
सम्भ्रशोदमिति वाच्यम् । क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभावस्याव्यवधानपदार्थत्वात्
तदनुकूलक्रियायास्तदव्यवधायकत्वात् । अन्यथा व्यापारव्यवहितानामिन्द्रियादी-
नामजनकत्वापत्तेरिति । तथात्वेऽपीति नियतोपस्थितिकत्वेऽपीत्यर्थः ॥

(८) प्रधानक्रियामिति । प्रधानत्व क्रियायामसमानकालीनत्वम् । तथाचा-

मनेकामेकः कर्त्तृकदा न करोतीति आक्षेपो युक्तः । (८) अथैवं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ व्रजनक्रियाया अपि पूर्वकालत्वेनैककर्त्तृकत्वापपत्तौ नियतक्रियापूर्वभावबोधानुपपत्तिः । एककर्त्तृकक्रिययोः पूर्वोत्तरभावनियमे पूर्वोपस्थितक्रियायामेव पूर्वकालत्वं युज्यत इति चेन्न । व्रजति भुक्तेत्यत्र तदभावात् ।

(१०) न चेदं नियामकम् । न हि पूर्वभाविक्रियावाचकं पदं प्राक् प्रयुज्यत इति नियमः । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र हि भोजनव्रजनक्रिययो रैकः कर्त्तृति नानुभवः । अपि तु व्रजनक्रियया मद्यभुजिक्रियैककर्त्तृकेति । तथाच भुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितेः तदपेक्षमेव पूर्वकालत्वं कल्प्यते । अपि च सुखं व्यादाय स्वपिनीत्यत्र ज्ञान्ताच्च पूर्वकालत्वं प्रतीयते । तत्कथं ज्ञावाच्यत्वं तस्योपपद्यते । भिन्नकर्त्तृकत्वेऽपि ज्ञा दर्शनात् । समानकर्त्तृकत्व-

समानकालीनसमभानकर्त्तृकानेकक्रियात्वेन सिद्धेनाक्षेपात् पूर्वत्वधीरिति न तत्रापि यत्किरिति । न चासमानकालीनत्वं कृत उपस्थितमिति वाच्यम् । अन्यत्रभ्यतया पूर्वकालत्वस्याप्यत्रापि तस्य ज्ञाप्यत्वस्य कालाभ्युपगमात् । भिन्नकालीनप्रवक्ष्याम्यत्वं क्रियायां प्रधानत्वमित्यग्रे ॥

(९) अथेति । व्रजनक्रियाया व्ययीति । ननु व्रजतीति सङ्घर्षस्य वर्त्तमानकालत्वेन व्रजने पूर्वकालत्ववाधाक्षेपमिति चेत् । न । व्रजनकालस्य वर्त्तमानत्वेऽपि भिन्ननिर्दिष्टपूर्वकालत्वाविरोधात् । भुक्त्वा जगामेत्यादौ तदाप्यवतीकाराच्च । भूतेऽपि सङ्प्रयोगदर्शनाच्छब्देवमित्यप्याहुः ॥

(१०) ननु ज्ञानस्य पदान् प्रयोग एव । नेत्यत्र आह । न चेति । स्वेच्छाधीनपदप्रयोगस्यानिवमार्हिति भावः । ज्ञेयितु पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति न चेती-

मपि न नियमेनोपतिष्ठत इति चेत् न । क्रियान्तर मध्याह्नत्य
तत्समाधानस्य साम्प्रदायिकत्वात् ।

अत्रोच्यते । (११) अनेकक्रियाकर्तृकस्य प्रधानक्रियापेक्षोत्तर-
कालत्वेनाप्युपपत्तेः । पूर्वकालत्वस्य न नियमेनाक्षेपः । न वा
समानकर्तृकत्वेन तदाक्षेपं शक्यतेऽपि । तद्वैककृतिसाध्यत्वं
वा एकजातीयकृतिसाध्यत्वं वा कृत्याश्रयैक्यं वा । नाद्यः भुक्ता
व्रजतीत्यादौ कृतिभेदात् । न द्वितीयः नानापुरुषकृतीना मध्येक
जातीयत्वात् । नान्यः एककृतिसाध्ये युगपदुत्पन्ननानादृष-

त्याह । नेति । भुक्तेति ज्ञावाच्यसमानकर्तृकत्वस्य प्रकृत्यर्थेनान्वयनियमादतएव
वैपरीत्येनापि नातुभव इति भावः । तदपेक्षं तद्विषयम् ॥

(११) अनेकक्रियेति । नियतपूर्वक्रियापूर्वत्वाक्षेपकलिङ्गाभावादिति भावः ।
न च भुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितेः तद्वतमेव पूर्वकालत्वं कल्प्यत इति
वाच्यम् । प्राधान्योपस्थितिर्हि शब्दबोधे व्याकाङ्क्षाप्रयोजनत्वेन कर्षाच्चक्षित्या-
मिका स्यात् प्रकृते तु व्याखेपोऽनुमानं तत्र व्याप्तिपक्षधर्म्ये तन्वभिति तदधी-
नान्यतरपौर्वापर्यावधारणेऽपि न प्रधानक्रियापूर्वत्वधीस्तथा लिङ्गाभावात् । न
व्याखेपलभ्यस्यापि शब्दबोधविषयत्वमित्याकाङ्क्षावशात् प्राधान्येनोपस्थितक्रियाया-
मेव तदन्वयधीरिति वाच्यम् । शब्दीत्यादि न्यायेनातयात्वात् । अतएव भुक्ता
व्रजति भुक्ता जगामेत्यादौ व्रजनादेः कालान्तरसम्बन्धित्वेन उपस्थिततया काला-
न्वयनिराकाङ्क्षतया साकाङ्क्षभुजिक्रियायामेव पूर्वत्वान्वय इति निरस्तम् । तदा
भुक्ता जगामेत्यत्र तत्कालसम्बन्धित्वेनोपस्थिते भोजने पूर्वत्वान्वयप्रसङ्गाच्च । यदि
च भिन्ननिरूपितपूर्वत्वान्वयेन विरोधस्तदा व्रजनादावपि तुल्यम् । न वेति । नचा
समानकालीनसमानकर्तृकानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपे न दोष इति वाच्यम् । परेष्व
समानकर्तृकत्वमात्रस्यैव ज्ञावाच्यत्वाभ्युपगमेन तेन रूपेणातुपस्थिते । व्याप्यताव-
च्छेदकरूपेणोपस्थितेरेवाक्षेपाङ्गत्वात् । तस्य तदाच्यत्वाभ्युपगमे वा समानकर्तृकत्व-
भागस्य व्यर्थत्वापत्तेः । यद्यप्येवमपि असमानकालीनानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपः सम्भ-

च्छिदादौ व्यभिचारात् । (१२) तस्मादनन्यनभ्यतया पूर्वकालता
 ज्ञाः शक्या । तर्ह्यभयमपि शक्यमस्तु नियतं तदुपस्थितेरिति चेन्न ।
 भुक्ता व्रजतीत्यत्र भोजनव्रजनकर्तृरभेदस्य विशेषणविशेषभाव-
 महिम्ना वा कार्यत्वेनाशक्यत्वात् । भोक्तुं व्रजति पश्यन् व्रजती-
 त्यत्रैव । न हि नदं तुमुनोरपि समानकर्तृकत्वं वाच्यम् । सुखं
 व्यादाय स्वपितीत्यत्र व्याटानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तदभि-
 प्रायेण ज्ञा प्रत्ययः । सुखा व्यादत्त इति व्यत्ययात् प्रयोग इति
 प्रेत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिमित्राः । एवं भूत्वा घटस्तिष्ठतीत्य-
 त्रापि स्थितिपूर्वकालविद्यमानत्वविवक्षया प्रयोगः । अस्मदुर-
 वस्तु पूर्वकालतापि न शक्या । किन्त्वानन्तर्यम् । भुक्ता व्रजती-

वस्तुवै तद्यापि न नियतक्रियापूर्वत्वधी स्यात् । असमानकालीनत्वस्य शक्यत्वाभ्युप-
 गमे किमपराङ् पूर्वकालीनत्वेन । तच्च शक्यं, किन्तु आक्षेप्य इति दूषणं बोध्यम् ॥

(१२) तस्मादिति । न चैव ज्ञात पूर्वकालत्वोपस्थितावपि कुत प्रधानक्रियाया
 तदन्वयनियम इति वाच्यम् । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वात् । अभय-
 मिति पूर्वकालत्व समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थे । कर्तारिति । धर्मभेदात् तदुपहित-
 धर्मविवक्षया द्विवचनम् । नदं कर्तारि आक्षेपित्वा भोजनकर्तुरनुपस्थितौ
 कथमभेदान्वयधोरिति चेन्न । अभिन्नकर्तृकत्वे अभेदाशयस्यान्यलभ्यत्वेनास्याशक्य-
 त्वेपि कर्तृशब्दस्य शक्यत्वाभ्युपगमात् । यद्वा कृतिमात्रस्य शक्यत्वाभ्युपगमाद्भोजन-
 गमनवृत्त्योरैकाधिकरण्यस्य वाक्यार्थत्वेन भावम् । तथाच व्रजनकृतिमान् व्रजन
 पूर्वकालो न भोजनकृतिमानित्यन्वयः । न चैव चैवो व्रजति चैवो भुनक्तीति वत्
 चैवो भुक्ता चैवो गच्छतीति भिन्नकर्तृकत्वेपि ज्ञापयोगः स्यादिति वाच्यम् । तत्र
 तस्यासाधुत्वात् । समानकर्तृकक्रियायामेव तथात्वादिति । सुखमिति । तथापि
 प्रधानक्रियायामेव पूर्वकालत्वोपाभ्युपगमात् अनन्यगत्या तथाभ्युपगमनव्याप्तिरिति
 भावः । अनुभव इति । एतेनानुभव एवात्र विनिगमक इति सूचितम् ॥

त्यतो हि भोजनानन्तरं व्रजतीत्यनुभवो व्रजनविशेषकः पूर्व-
कालस्य तु शक्यत्वे व्रजनपूर्वकाले भोजनमिति भोजनविशे-
षकोऽनुभवः स्यात् । (१३) तस्मात् प्रधानक्रियानन्तर्यं शक्यम् ।
पूर्वकालत्वत्वानन्तर्यनिरूपकत्वेन जघन्यप्रतीकमित्याहुः ।

ननु नत्वेत्यनेनैव नमस्कारनिबन्धात् प्रशब्दो व्यर्थ इत्यत-
आह । भक्तिश्चेति । (१४) आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः । आराधना
च गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया । वेदादिबोधितफलावश्यभावनिययः
अज्ञा । यद्वा भक्तिश्चे ज्ञानत्वाख्यापरजातिविशेषी ।

ननु प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षस्य विजयत इत्यादावतिशयस्याभ्या-

(१३) तस्मात् प्रधानेति । न च प्रकृत्यर्थगतस्वार्थाभानादुत्पत्तिविरोधः ।
प्रकृत्यर्थान्वयमात्रव्युत्पत्तेः । प्रकृते चानन्तर्यनिरूपकत्वेन भोजनरूपप्रकृत्यर्था-
न्वयोऽस्येति भावः । सुप विभक्तावेव तथा नियमात् अत्रातथाभावेऽपि अदोष
इत्याह । एवं भोजनकृतिमान् भोजनानन्तरव्रजनकृतिमान् इत्यन्वयः । न च
भोजनस्योभयान्वयदोषः घटेनेत्यादौ घटादेरेकस्य ततोयोपस्थाप्यकरणैकत्वा-
भ्यामन्वयदर्शनादित्याहुः ॥

(१४) आराध्यत्वेनेति । आराधनाविषयत्वेनेत्यर्थः । वेदादीति । फलाव-
श्यभावनिययः अज्ञा तत्र निययत्वमप्राभाष्यशङ्कानास्कन्दितत्वम् । तत्र च
वेदबोधितत्वं प्रयोजकमिति कृत्वा वेदादीत्युक्तम् । न लक्षणात्तर्गतम् । तेन
नानुगम इत्याहुः । भक्तिश्चे इति भावप्रधानो निर्देशः । जातिविशेषी
नमस्कारहेतुज्ञाननिष्ठजातिविशेषी । अन्येकज्ञाननिष्ठत्वे तुल्यव्यक्तिकत्वापत्ति-
भिन्नज्ञाननिष्ठत्वे यत्नैकसमूहालम्बनेन नमस्कार कृतस्तत्वाव्याप्तिः । कचिदेक-
निष्ठत्वे कचिच्च भिन्ननिष्ठत्वे जातिसङ्हरापत्तेरिति चेत् । भिन्ननिष्ठत्वेऽपि समूहा-
लम्बनकृतनमस्कारस्य न फलदाहत्वमिति वदन्ति । केचित्तु नमस्कारनिष्ठाहुक्त-
जातिविशेषावित्याहुः ॥

गच्छतीत्यादावाभिमुख्यसामीप्ययोः प्रतीतावुपसर्गान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तत्र तेषां शक्तिः । न चैव प्रतिष्ठत इत्यत्र स्थितिप्रकर्षधीप्रसङ्गः । तत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थविरुद्धार्थत्वात् । तच्च गमनमेव । धातोरिव तस्याप्यनेकार्थत्वात् । न च धातोः सार्यकत्वकल्पनात् तत्रैवानेकार्थत्व कल्पम् । धातूना बहुत्वात् प्रशब्दस्यैकत्वेन तत्रैव प्रकर्षवाचकत्वकल्पनात् । धातोरनेकार्थत्वं स्वीकृत तदभियुक्तैर्नोपसर्गस्येति चेत् । न । तथा सत्यर्थविशेषे धातोस्तदनुविधानानुपपत्तेः । अच्चादिपदे तथा दर्शनात् । उपसर्गाणां धात्वनुविधानं साधुत्वार्थं तेन विना तेषामप्रयोगात् । न च सामान्यवाचकस्य धातोरर्थविशेषे तात्पर्यमात्रपाहकत्वं उपसर्गाणामिति वाच्यम् । प्रकर्षादेर्विशेषस्याशक्यत्वेन तत्र लक्षणाया युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । उपसर्गाणां वाचकत्वमिति केचित् । तन्निरासायाह द्योत्यत इति । इदमत्राभिसहितम् । प्रकर्षादेरुपसर्गवाच्यत्वे तत्राख्यातार्थभावनान्वयो न स्यात् । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधकत्वात् प्रत्ययानाम् । ओदनं पचतीत्यत्र ओदनविषयकपाकान्वयवत् प्रकर्षादिविशिष्टधात्वर्थेन तदन्वयः स्यादिति चेत् । (१५) तथापि लाघवादुपसर्गाणां शक्त्यवच्छेदकत्वं न शक्तत्वम् । प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टे जये शक्तेः । एवं हि

(१५) तथापि लाघवादिति । उपसर्गाणां शक्तत्वे शक्त्यन्तरकल्पनागौरवं स्यादित्यर्थः । मन्वेऽपि शक्त्यन्तरकल्पनमेवेत्यत आह । एवं हीति । तत्रैव नानाशक्ति र्यत्र परस्परव्यभिचारि नानापद्वृत्तिनिमित्तमिति भावः । यद्यपि हि पूर्वमेव शक्ते शक्त्यन्तरकल्पनागौरवमेव बाधकं तथापि लाघवेन यदिति

कृतविशेष्यशक्तेर्विशेषणविषयत्वमात्रं कल्प्यते । अन्यथा तु शक्त्य-
न्तरमेवेत्योपसन्दानिकौशक्तिरेव द्योतनम् । न च जिपूर्वप्रत्वेन
शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । प्रतिष्ठित इत्यत्रोपसर्गस्य शक्ततावच्छेद-
कत्वकल्पनात् । (१६) यदा प्रतिष्ठित इत्यत्र विरोधिलक्षणाया
धातोर्गमनोपस्थितौ तात्पर्यग्राहक, प्रशब्दः । अनन्यलभ्यस्य
शब्दार्थत्वात् प्रजयतीत्यत्र विशेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टे लक्षणैव

निमित्तभेदमात्रस्यैव शक्तिभेदप्रयोजकतया प्रोत्तरजित्वेनापि प्रकटजयत्वावच्छेदेन
शक्तौ शक्त्यन्तरमेवेति तत्रापरितुष्यन् समाधानान्तरमाह । प्रतिष्ठत इति ।
प्रकर्षविशिष्टधात्वर्थान्वयासम्भवात् प्रशब्दार्थगमनस्याख्यातार्थान्वयानुपपत्त्या
प्रशब्दधातुभ्यां गमनतदभावयोरुपस्थितौ परस्परविरोधेनान्वयबोधाभावप्रसङ्गेन
च प्रोत्तरस्यात्वेनानन्यगतिकतया गमने शक्तिकल्पनादिति भावः ।

नन्वत्र प्रशब्दस्याभावमात्रवाचकतास्तु । तथाच धात्वर्थगतिनिवृत्त्यभावत्वान्व-
यात् परस्परया प्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थान्वयोऽपीति न शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमिति
चेत् । भवदेव यदि गतिनिवृत्त्यभावत्वप्रकारिका धी कृतो भवेत् । न चैवम् । गमनत्व
प्रकारकान्वयानुभवात् । केचित्तु प्रशब्दस्याभावमात्रपरत्वेऽपि धात्वर्थस्य गत्यभावस्य
पञ्चान्वयेनानुपस्थित्या गत्यभावत्वेनापि धी दुर्नभेत्याह ।

ननु यद्यपसर्गस्य न सार्थकत्वं सुगतिर्वाङ्मण इत्यादौ सुशब्देन कथं वङ्गिही
समास इति चेत् । न । द्योतकत्वेऽपि तस्य तत्र साधुत्वादित्याह । नव्यास्तु
उपसर्गाणां वाचकत्वे व्यर्थवदित्यादिनैव प्रातिपदिकसत्तायां सिद्धायां निपातस्या-
नर्थकस्येत्वादेरनुशासनान्तरस्य विभक्तिविधायकस्यानर्थक्यप्रसङ्गः । तथाच तदनु-
पपत्तिरित्यनर्थकस्य चेत्यभिसम्भवं तेषां द्योतकत्वे बीजमित्याह ।

(१६) ननु गमनप्रकटजयादौ शक्तिमेव न । कुतो धातुपसर्गशक्तिविनिगमक-
गवेयणा । लक्षणयैवोपपत्तेः । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादित्याह । यद्देति ।
विरोधीति । विरोधित्वसम्बन्धेनैव लक्षणयेत्यर्थः । प्रजयतीति । विशेष्य-
वाचकस्य विशिष्टे प्रकटजये लक्षणैवेत्यर्थः । ननु शक्ये जयाये न लक्षणा सन्धिन्

तथाभूता हि परमेश्वरनति मङ्गल मावहति । कृत-
मङ्गलेन चारब्धं कर्म निर्व्विघ्नं परिसमाप्यते प्रचीयते
च । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषाय ।
तस्य कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात् ।

विशेषाद्विशिष्टस्यान्यत्वात् प्राप्तेस्तु तात्पर्य्याहकत्वम् । अनन्य-
लभ्यस्यैव शक्यत्वात् । व्यतिस इत्यत्र धातुरेव लुप्तोऽर्थप्रत्यायकः ।
धातुलोपमजानत स्तत्रार्थप्रतीत्यनुदयादिति ।

ननु प्रकर्षद्योतनं किमर्थमित्यत आह । तथाभूतेति । उक्त-

सम्बन्धस्याभावात् । न च प्रकटार्थस्य लक्षणाया जयाशस्य शक्त्योपस्थितारभेदा-
न्वयेन प्रकटजयोपस्थितिरिति वाच्यम् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । अतएव
गङ्गाया धोष इत्यादिपि न गङ्गातीरत्वेनोपस्थितिरपि तु वस्तुगत्या तस्याक्षीरत्वे
नेति सिद्धान्त इति चेत् । अत्र वदन्ति । विशेषवाचकस्य लयवाचकस्य विशिष्टे
प्रकर्षविशिष्टे लक्षणेवेत्यर्थः । तथाच विनामणिकारभते हस्तिद्वयापत्तेरित्यया
शक्त्यैव जयाशस्योपस्थितारभेदान्वयाद्विशिष्टोपस्थितिः । न चैकपदोपस्थाप्यदो-
रन्वयो न हृत्तर इति वाच्यम् । इत्याकाङ्क्षादौ अदर्शनमात्रस्यादोषत्वात् ।
आख्यातार्थकताद्विषयधनताया लङ्घ्यवर्त्तमानत्वादेवान्वयदर्शनात् । रथो गच्छती-
त्यादौ लोपस्यःष्यलक्ष्यगतस्य शक्त्यान्वयबोधकत्वदर्शनाच्च । अतुभावकत्वे च शक्त्य-
प्रयोजकम् । न तु लाल्पकत्वाभावा इति धातोरभेदान्वयधीः ।

नन्वेव गङ्गातीरत्वे नाश्रयस्थित्यापत्तिरिति चेन्न । तत्र शक्तिलक्षणाभ्यां पुरती-
रोपस्थितावपि नाभेदेनान्वयोऽवबोध्यत्वात् । न सम्बन्धित्वेन तथानुपस्थिते । न
च सम्बन्धोऽन्वयतया भासत इति वाच्यम् । अतन्त्रपदार्थद्वयोपस्थितारभेदान्वयस्यै
वाकाङ्क्षाक्रमेण ध्युपस्थितिसिद्धत्वात् । अतएव घटीसमासादौ विभक्त्यर्थे लक्षणा ।
न च भूतत्वे घटो नेति अत्र घटस्याभावा इति वदन्त्वयोऽस्त्विति वाच्यम् । नञ् पदे

रूपप्रकर्षवतीत्यर्थः । ननु मङ्गलस्य (१७) विशिष्टशिष्टाचारत्वे नेष्ट-
साधकत्वज्ञानेऽपि दृष्टविशेषाज्ञानात् कथं तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह ।
कृतेति । नमस्कारस्याशुविनाशित्वात् समीहितसिद्धेय काला-
न्तरभावित्वात् न तत्र साक्षात्साधनत्वमिति द्वारापेक्षायामाह ।
निर्विघ्नमिति । विघ्नध्वंसस्तुहारं । स च समीहितक्रियास्वरूप-

व्युत्पत्तिभेदात् । अतएव घट समवाय इत्यत्र घटस्य समवाय इति नान्वयधी ।
न वा घटोऽभाव इत्यत्र तथाधीरिति । एतन्मते गङ्गातीरत्वेन धीरिष्टैवेत्याहुः ।
नन्वभेदे शक्यसम्बन्धाभावात् न लक्षणेत्यत आह । विशेष्यादिति । यद्यपि
विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपसिद्धान्तः । अन्वर्थान्तरत्वे सम्बन्धात्तुपपत्तिः । तथापि
प्रकृष्टे जयस्याभेदरूपसम्बन्धात्तुल्योपपत्तिः । न चैव जयाशेऽपि लक्षणाया न
दोष इति वाच्यम् । सम्बन्धतावच्छेदकभेदं विना अभेदसम्बन्धस्य पक्षोक्त
मशक्यत्वात् । न हि घटो घट इत्यभेदधीः । प्रकृष्टे च प्रकृष्टत्वेन जयत्वेन
चोपस्थिते, भेदपक्षसम्भवात् । न चैवं प्रकृष्टजयत्वेनोपस्थिते विशिष्टे जयत्वात्
च्छिन्नाभेदसम्भवादभेदलक्षणैवास्त्विति वाच्यम् । भोलघटो घट इत्यत्रेव तथाप्य-
भेदसम्बन्धापह्नात् । अस्तु वा तथा तथापि प्रकृष्टे सङ्गतिरिति । प्रादेरिति ।
तथाच तदर्थं तात्पर्यं पाहृत्वमेव द्योतकत्वमिति भावः । लुप्त इति । न चैवं
घटीसमासेऽपि घण्यर्थलक्षणा न स्यात् लुप्तस्य तदधीत स्तदुपस्थितेरिति वाच्यम् ।
प्रकृष्टि विना प्रथयस्य निराकाङ्क्षतया धातुज्ञान विना शाब्दबोधसम्भवेनात्र
तथात्वात् । तदिदमाहुः धातुलोपमिति । राजपुरुषादिस्थले च पक्षीभानं
विनापि लक्षणयाकाङ्क्षाभिर्वाहे अन्ययबोधसम्भवेन तथात्वात् । यत्र दैवात्
घणीस्मरणं तत्र का गतिरिति चेत् । एकत्र तथा कल्पनेऽन्यत्रापि तथा कल्पनात्
तत्र न लक्षणेत्यप्याहुः ॥

(१७) विशिष्टेति । भ्रमाचारजन्यत्वेनेत्यर्थः । समीहितक्रियेति । क्रियापदं
क्रियमात्रपरम् । दृष्टिप्रतिबन्धकदुरितेऽतिव्याप्तिवारणायेत्याहुः । अविच्छेद
इति । यद्यपि प्रत्यये विच्छेदादसम्भवः तथापि बहुकालमविच्छेदो बोध्यः ।

प्रतिबन्धकं दुरितम् । प्रचयस्य गुरुणा श्रित्याध्ययनदानस्वा-
विच्छेदः ।

ननु मङ्गलस्य समीहितनिर्विघ्नसिद्धौ नान्यव्यतिरेकाभ्यां
हेतुत्वग्रहः । मङ्गलं विनापि नास्तिकानां तत्सिद्धेः । कृतनम-
स्कारस्यापि तदसिद्धेय । न च मङ्गलं सफलं (१८) शिष्टाचार-
विषयत्वात् दर्शयदिति फलसिद्धौ प्रारिप्सितसिद्धेयं तदानीम-
पेक्षितत्वेनोपस्थितत्वात् । फलान्तरस्यातथाभावादनुमानात्तद-
ग्रहः । व्यभिचारेण ग्राह्यस्य कारणत्वस्याभावादित्यत आह ।
आगमेति । दीपाय यो व्यभिचारो व्याप्यव्यभिचारो विनापि
मङ्गलं निर्विघ्नसमीहितसिद्धिं रित्येवंरूपः । स इह नास्ति ।
कुतः । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य कार्यकारणभावस्य । तथाचा-
गमात् कार्यकारणभावे एव धृते यत्रापाततो नमस्कारादर्शनेऽपि
निर्विघ्नं समाप्तिं दृश्यते । तत्रापि तथैव निङ्गेन जन्मान्तरीयो
नमस्कारोऽनुमीयते इत्यर्थः । (१९) नन्वेवमन्योन्याययः । जन्मा-
न्तरीयं तदनुमाने व्यभिचाराग्रहात् । कारणत्वस्य सतः श्रुत्या
बोधनम् । कारणत्वग्रहे च तदनुमानमिति । तथाच नियत-

(१८) शिष्टेति । शिष्टत्वं अध्वान्तत्वं । अनुमानादिति । परिशेषानु-
मानादित्यर्थः ।

(१९) योन्यतानिचयत्वेन शब्दबोधहेतुत्वमिति अन्वयः शङ्कते । नन्वेव
मिति ।

ननु कारणत्वग्रहो व्यभिचारग्रहेऽपि दृष्ट इत्यत आह । तत्त्वत्वव्यतिरेका-
वच्छेदेनेति शेषः । सामानाधिकरण्यात् कारणत्वस्य इत्यादि अग्रहात् । न च

पूर्वसत्त्वस्य ग्राह्यस्य बाधात् श्रुत्याप्ययोग्यतया कारणत्वं न बोध्यते । तृणारणिमणिस्यलेऽप्यकार्यकारणव्यावृत्तं रूपं वज्र-
निष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणादौ, तृण-
निष्ठकारणताप्रतियोगिक-कार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वज्रौ वा
परिच्छिद्यते । न तु कार्यकारणभावः । मैवं (२०) योग्यानुप-
लब्धेनैहिकस्य मङ्गलविशेषस्याभावग्रहेऽपि ऐहिकामुष्मिकसाधा-
रणमङ्गलमात्राभावस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । जन्मान्तरीयस्य तस्या-
योग्यत्वात् । तथाच विशेषव्यभिचारेऽपि श्रुत्या सामान्यतः
कारणत्वबोधनं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम् । तथापि व्यभि-
चारसन्देहोऽस्त्येवेति चेत् । न । प्रमाणप्रवृत्तौ बोध्यसन्देहस्या
प्रतिबन्धकत्वादप्यथा प्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः । प्रत्युतानुकूलत्वं
सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते इत्यभ्युपगमात् ॥

ननु सत्यपि मङ्गले कथं समासभावः । साङ्गादैदिककर्मणः
फलावश्यभावनियमादित्यत्राह । तस्येति । यथा कारीर्यां सत्या-
मपि वृष्टेरभाव इत्यर्थः ॥

तद्वदेवात्रापि कारणत्वग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । अरश्चिभग्नभाववति क्षोभविशिष्टे
तृणान्वयव्यतिरेकवदत्र तदुपाहकस्याभावात् । न च श्रुतिरेव तदुपाहिका
व्यभिचारेण साङ्गकारणत्वस्य बाधात् । यद्यप्येवमपि तृणवत्सामानाधिकरण्ये
श्रुत्या हेतुत्वग्रहः सम्भवत्येव तथापि समाप्तिवमङ्गलतावच्छेदेन कार्यकारण-
भावग्रहोऽशक्य इति भावः । केचित्तु पृथ्वी वज्रिव्याध्ववत्तापहेऽपि यथा न
तत्र वज्रिवहः तथा कारणतावच्छेदकरूपवत्तापहेऽपि तृणादौ न कारणत्वग्रह
इत्याहुः ।

(२०) मङ्गलत्वाच्छिष्टव्यभिचारनिश्चयाभावात् तत्सन्देहस्य चाप्रतिबन्धक-

साद्रुष्येऽपि विघ्नहेतूनां बलीयस्त्वात् । न चैवं
किमनेनेति वाच्यम् । प्रचितस्यास्यैव बलवत्तरविघ्न-
वारणेऽपि कारणत्वात् ।

ननु साद्रुष्येऽपि तत्र कुतः समाख्यभाव इत्यत आह । साद्रुष्ये-
ऽपीति । ननु विघ्नत्वेनैव नमस्कारनाशत्वावगमात् एकेनैव तेन
बहवो न नाशेरन् एकोऽपि या न नाशेताविशेषादित्याशङ्क्य
निराकरोति । न चेति । प्रचयश्च साहित्यम् । यद्यप्याशुविना-
शिनां तेषां एककालत्वाभावादसम्भवी तथाप्येकैकनमस्कारादेकैक
विघ्ननाश एवात्र प्रचयो द्रष्टव्यः ।

ननु न प्रचितं तथा अप्रचितादपि फलमिहेः । क्वचित्
प्रचितं क्वचिदप्रचितं इत्यत्राननुगमेन श्रुत्या बोधयितुमशक्य-
त्वात् । (२१) किञ्चैवं दुरितस्य भूयस्त्वान्पीयस्त्वानध्यवसायान्मङ्गले

त्वात् तदवच्छेदेन हेतुत्वमङ्गो भवत्येव इत्याह । योग्येति । संशयसाधारण-
योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतेति भावः । यद्यपि ज्ञानजननमस्काराभावो न योग्यानु-
पलम्बिनिश्चये स्यादपि प्रकारान्तरेण तस्मिन्नेव इति भावः । विशेषेति । ऐहिक
मङ्गलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । सामान्यतो भङ्गलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । यथेति । तथा
न तत्र मङ्गलमेष साङ्गमिति भावः । प्रचयश्च यद्यप्यसम्भवीत्यन्वयः । आशु
विनाशिनामिति । क्लमिकाश्चाभितियेयः ।

(२१) ननु विघ्नसमसंख्यमङ्गलत्वेन हेतुतायाः नानुगम इत्यरचेराह ।
किञ्चेति । ननु विघ्नसन्देहवर्ता शिष्टानामाधारश्रुत्या तथैव बोधनात् अथयेऽपि
प्रवृत्तिरत्यस्तरसादाह । न वेति । अन्येति । यद्यपि विघ्नसमसंख्यमङ्गलस्य
हेतुत्वान्वयविचारः समान्निविशेषहेतुत्वाच्च व्यवभिचार अन्यथा प्रायश्चित्त-

न हि घनविसुक्त-मुदक-मेक-स्तृणस्तम्बो वारयितुं
न समर्थ इति तदर्थं नोपादीयते । सजातीयप्रचय-
सम्बलितस्य तस्य शक्तत्वात् ।

प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न वा जन्मान्तरीयग्रन्थाद्युद्दिश्य मङ्गलाचरणं
येनाव्यभिचारः स्यात् । न च यत्र पुत्रेष्टावैहिकपुत्रबाधे जन्मा-
न्तरीयं फलं तथा मङ्गलेऽपीति वाच्यम् । तत्रैहिकामुष्मिकपुत्र-
मात्रस्य फलत्वेन व्यवस्थात् । इह त्वाचाराद्देदानुमानम् । स
चैहिकमात्रविषय इति । तेन श्रुतिरपि तथैव कल्प्या ।

अत्रोच्यते । मङ्गलं न समाप्ती हेतुः । अन्वयव्यतिरेक-
व्यभिचारात् । किन्तु विघ्नध्वंसस्तत्फलं प्रायश्चित्तवत् । प्रारिप्सिते
मे विघ्नो भाभूदिति कामनया तदाचारेण तथैव श्रुतेरुच्यते ।
निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचारेऽपि (२२) सविशेषणे
हीति न्यायेन विघ्नाभाव एव काम्यः । समाप्तिस्य स्वकारणादेव ।
यथा कारीरीतः प्रत्यग्रावग्रहनिवृत्तिमात्रं वृष्टिस्तु स्वकारणादेव ।
समाप्ती च विघ्नससर्गाभावो हेतुः । तथैव प्रतिबन्धकाभावस्य
हेतुत्वात् । तथाच यत्र मङ्गलं विनापि समाप्तिः तत्र जन्मान्तरा-

जन्मे विघ्नध्वंसे व्यभिचारात् सोऽपि न फलं स्यात् तथापि प्रत्यक्षप्रकाशोक्तमनु
सन्धेयम् ॥

(२२) सविशेषणेत्यिति । अहं स्वर्गीयं स्यामित्यत्र च गौरवादिना विशेष्ये
बाधादिति भावः । विघ्नान्तराभाव इत्युपलक्षणम् । अनुत्पादध्वंसावपि दृष्टव्यौ ।
वस्तुतोऽत्यन्ताभावरूपं तत्परमेव । आत्मनि तदत्यन्ताभावाभावादिति वदन्ति ।
लोकैति । यद्यथैवमपि साक्षाद् वैदिककर्मण्य फलावस्थान्तावनिर्णयसो भवन्

न च विघ्नहेतुसद्भावनिश्चयाभावात् तद्वारणे कारण-
मनुपादेयम् । यतः तत्सन्देहेऽपि तदुपादानस्य
न्याय्यत्वात् । अन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैः
हिरदयूयपतयो नाद्रियेरन्निति ।

दनुवर्त्तमानविघ्नान्ताभाव एव हेतुः । यत्र च मङ्गले सत्यपि
समास्यभावः तत्र फलं प्रत्येकं विघ्नध्वंसो भवत्येव । साङ्गाद्वैदिक-
कर्मणः फलावश्यम्भावनियमात् । समास्यभावश्च विघ्नान्तरात् ।
मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नाद्वा । न चानध्यवसायः । यावद्विघ्नशङ्कं
तदाचारात् । गुर्वारम्भे च नियमतो बहुमङ्गलाचरणं बहुविघ्न
शङ्कया । न च यत्र विघ्नान्ताभावः तत्र साङ्गादपि तस्मात्
विघ्नध्वसाभावात् तद्विधकवेदाप्रामाण्यम् । लोकावगतकारणेऽपि
विघ्ने सति ध्वंसहेतुत्वस्य वेदेन बोधनात् । न च कारणान्तरा-
भावेन कार्याभावात् कारणताबोधकस्याप्रामाण्यम् । अति-
प्रसङ्गात् ।

ननु (२३) विघ्नध्वंसार्थिप्रवृत्तौ तद्विययो हेतुः प्रायश्चित्तस्थले
कृत इति कथं विघ्नसंशये तद्वाशार्थं प्रवृत्तिरित्यत आह । नवेति ।

एव । न च विघ्नस्यापि मङ्गलाङ्गत्वम् । फलवत्त्वमिदं ध्वंस्यमाणस्यैवाङ्गत्वात् ।
तथापि विघ्ने सत्येव साङ्गादपि तस्मात् फलं तथैव विधिबोधनात् । तदिदमाह
विघ्ने सतीति । यस्तु प्रायश्चित्तविघ्नसंशयेनाधिकारात् तदभावेऽनधिकारान्मङ्गलं
न साङ्गमिति । तत्र । तदिह विघ्नसन्देहे तद्वदेव न प्रवर्त्तते । वैदिकेऽधिकार
विधयस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ।

(२३) विघ्नध्वंसार्थीति । प्रायश्चित्तसंशये । अन्यथापि शङ्कितानि-

तत्र पापसंशये प्रायश्चित्तानुपदेशात् तथैव । इह तु विघ्न-
विषयकसन्देहवतां शिष्टानामाचारानुमितवेदेन तथैव बोधनात् ।
शङ्कितानिष्टवारणार्थमपि बहुवित्तव्ययायासमाध्ये प्रवृत्तिदर्शनाच्च
विघ्नसन्देहेऽपि तदाचरणं न विरुद्धमित्यर्थः । तथापि दुरित-
ध्वसाधिप्रवृत्तौ दुरितवत्त्वमधिकारिविशेषणमिति कथं प्रवृत्तिः ।
वैदिके कर्मण्यधिकारनिश्चयादेव प्रवृत्तेः । मैवम् । तत्सन्देहे-
ऽप्यधिकारिविशेषेण समाप्तिकामनाया मनसा निश्चयात् । अत-
एवान्यत्र निश्चिताधिकारिकर्तृकत्वेऽपि मङ्गलं सन्दिग्धाधिकारि-
कर्तृकमेव ।

यदा दुरितज्ञानवत्त्वं संशयनिश्चयसाधारणं अधिकारि-
विशेषणमिति मतमपास्तम् । (२४) दुरितवत्त्वेनाधिकाराभावात् ।
विरोधात् । ननु स्फुरस्य भक्ताश्लेषनिमित्तकेव्याया मिष्टित्वे-
नातिदेशागतपूर्वदिनकर्त्तव्यस्य देवतावाहनस्य स्फुराश्लेषद्वार-

वारणार्थं प्रवृत्तिरित्येवेत्याह । शङ्कतेति । मनस्येति । तथाच दुरितवत्त्व-
नाधिकार इति भावः । यथा कामनाज्ञानमपि प्रयोजकं तथोक्तं प्रत्यक्षप्रकाशे ।
अधिकारीति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । तथाचोभयत्र दुरितवत्त्वमेवाधिकारः ।
प्रथमेऽधिकारसन्देहत्वेन प्रयोजकताप्येऽधिकारज्ञानत्वेनेति ॥

(२४) अतएवेत्यादेशस्तमाह । दुरितवत्त्वेनेति । नन्वेतदेव कथमित्याह ।
विरोधादिति । अधिकारस्य फलजनकविशेष्यतया एकत्र जनकत्वप्रतिबन्धक-
विरोधादित्यर्थः । एतच्च मूलोक्तसमाप्तिफलाभिप्रायेण । अतएवोक्तं समाप्तिकाम-
नयेति । विघ्नध्वंसफलकत्वे तत्कामनाया एवाधिकारत्वात् । विघ्नध्वंसफलाभि-
प्रायेण तु दोषः । प्रायश्चित्तविविधस्यापि तद्वत्सजनकत्वात् । एवञ्च वैदिके
अधिकारनिश्चयस्यैव प्रवृत्तिकृत्यमिति दूषणसुभयत्र तन्मते बोद्धव्यम् ॥

संशयेऽननुष्ठानमुक्तं मतः कथमत्र विघ्नसंशयेन तदुसंहारसंशयात् प्रवृत्तिः । मैवम् । (२५) नैमित्तिके हि निमित्तनिश्चयवानधि कारी । यथा भिन्ने जुहोतीत्यत्र पात्रभेदननिश्चयवानिव । मङ्गलन्तु न विघ्ननिमित्तकम् । अकरणे प्रत्यवायान्मुतेः । अपि-
चेज्याकर्त्तव्यतानिश्चये तदङ्गानुष्ठानम् ।

न च स्फुराक्षेपसंशयात् तन्निश्चयः पूर्वदिने स्फुराक्षेपणे सति इज्याकर्त्तव्यतानिश्चयेऽपि न तदङ्गानुष्ठानम् । पूर्वदिनरूपस्याङ्ग-
स्याभावादितौज्याया मावाहनबाधो युक्तः । (२६) मङ्गलत्वञ्च प्रति-
बन्धकान्यस्य मतः प्रारिप्सितप्रतिबन्धकनिवृत्त्यसाधारणकारण-

(२५) फलसन्देहपर्यवसन्नतया हारसन्देहे प्रवृत्तिः सम्भवत्येव न तु निमित्त-
सन्देहे । दृष्टान्ते च न हारसन्देहः किन्तु निमित्तसन्देह इत्याह । नैमित्तिके
हीति ।

नन्विज्याया नैमित्तिकत्वेऽपि तदङ्गस्यातयात्वात् तदनुष्ठीयतामित्यत आह ।
अपि चेति ।

(२६) मङ्गलत्वञ्चेति । प्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवारणायान्यस्य सत इति ।
तदन्यत्वे सतीत्यर्थः । कश्चित्तु विघ्नध्वंसप्रतिबन्धकदुरदृष्टाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय
सत इति । स चाभाव इति नोक्तदोषावकाश इत्याह ।

यत्तु निवृत्तिप्रागभाव इतिव्याप्तिवारणाय ततः । न च स प्रतियोग्येवेति प्रथम-
पदेनैव तद्विरास इति वाच्यम् । प्रतियोगिपूर्व्ये तत्प्रागभावा सत्त्वापत्तेः । तस्यात्
प्रतियोग्यस्य एव स इति । तच्च । अपधिज्ञानात् । प्रतियोगिपूर्व्यञ्च प्रतियोगि
प्रागभाव एव तत्प्रागभावव्यवहारहेतुः । एवञ्च प्रतियोगी तत्प्रागभावस्य निवृत्ति-
प्रागभावव्यवहारहेतुः । ततः च प्रथमस्याद्याविशेष्येनैव निरासश्चरमस्य तद्विदित्य
अनङ्गत्वादेवति । कारीर्यामतियोग्यप्रतिवारणाय प्रारिप्सितेति । कालादावति
व्याप्तेराह । असाधारणेति । तादृगनिवृत्तिमात्रनिवृत्त्यर्थतानिद्विषयितकारणता-

ईश्वरमित्यनेनैव जगद्धेतुत्वे लब्धे हेतुमिति पुन-
विशेषणोपादानं प्रमाणसूचनाय । कार्यं हि हेतुना
विनात्मान मनापुवद्धेतुमत्तया कर्त्तारमाक्षिपति ।
ईश्वरपदसन्निधिप्रयुक्तो वा हेतुशब्दो विशिष्ट एव

त्वम् । न चानुगतं रूप मनादाय कथं तद्वह इति वाच्यम् । तेन
तेन रूपेण विशिष्टैव तद्वहात् । धात्वादिवत् । (२७) पारिभाषिक-
मेव वा मङ्गलत्वम् । अभियुक्तानां नदीवृद्धादिवन्नियतप्रयोग-
दर्शनात् । मङ्गलमाचरेदिति न विधिः । किन्तु नमस्कारादिक-
माचरेदिति प्रत्येकमेव विधिकल्पनम् । तदुपजीव्य विघ्नध्वंस-
कामनया वेदविहितत्वेनोपाधिनानुगतो मङ्गलव्यवहार इत्यस्मद्-
श्रवः ।

नन्वीश्वरपदं यदि कार्यमात्रकर्त्तरि शक्तं तदा कर्त्तुं हेतु-
विशेषत्वाद्देतुपदं शब्दपुनरुक्तम् । यदि च नित्यज्ञानवत्येव शक्तं
तदाग्निरुष्णः इति वदर्थपुनरुक्तमित्यत आह । ईश्वरमिति ।
हेतुपदं स्वसम्बन्धितया कार्यमुपस्थापयति । तेन चेतरेहेतुवत्
कर्त्तार्याक्षिप्यते । कर्त्तुरपि कारणत्वादित्यर्थः । ईश्वरपदेति ।

अथत्वमित्यर्थः । न चैवं प्रतियोगिन्यप्रसङ्गादाद्यपदं व्यर्थम् । तत तत् ध्वंसं प्रति
तेन तेन रूपेण जनकत्वाभ्युपगमेनास्योक्तत्वात् । यदि प्रारिप्सितप्रतिबन्धक-
दुरितस्यापि प्रायश्चित्तनाश्रयता तदा तदन्तत्वेनापि विरोधम् । प्रारिप्सितप्रति-
बन्धकविघ्नध्वंसमात्रकामनाकृतदुर्वर्णदानस्य संपाद्यत्वमेवान्यत्वाप्रसङ्ग एवेत्याहुः ॥

(२७) धात्वादिवदिति । यथा धातुत्वं नैकं क्रियावाचितावच्छेदकं किन्तु
भूत्वादिकं तथा मङ्गलत्वमपि नैकमित्यर्थः ॥

श्रेयःसमधिगमनिमित्ते प्रवर्त्तते । प्रस्तुतशास्त्रहेतु-
त्वाद्वा हेतुमित्याह । स्मर्यते हि । कणादो मुनिः
महेश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य शास्त्रं प्रणीतवान् ।
तेन तं हेतुं प्रणम्य मया संग्रहः प्रवक्ष्यत इत्यर्थः । अत
ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणादनामानं मुनिं प्रणम्ये-
त्यनुपज्यते ।

यद्यपि गुरुतम-गुरुतर-गुरुक्रमेण प्रणामः क्रियत
इति शिष्टाचारादेव लभ्यते तथापि शिष्यशिष्यायै क्रमो

(२८) पदान्तरसन्निधौ हेतुसामान्यशक्तं तद्विशेषपरमित्यर्थः । नियोग-
स्वमेवं कुर्वित्याह । प्रसादः शास्त्रकर्तृत्वनिर्वाहकवरप्रदानम् ।
प्रवक्ष्यत इत्यत्र कर्त्तृपेक्षायां तमध्याहरति । मयेति । यद्यपि
प्रवक्ष्यत इत्यस्य संग्रहविषयकशब्दप्रयोगः क्रियत इत्यर्थो न युक्तः
संग्रहस्य शब्दात्मकतया तस्यैव करणात् । तथापि संग्रहोच्चारणा-
नुकूलो यत्नः क्रियत इत्यर्थः । अत इत्यनेनेश्वरपरामर्शभ्रमं
निवारयति । ईश्वरेति ।

यद्यपीति । (२९) अत्र नमस्कारः फलदायीति पदमध्या-
हरन्ति तेन रूपान्तरेणापि क्वचिन्नमस्कारे न व्यभिचारः ।

(२८) पदान्तरेति । गोबलोद्देश्यायादिति भावः ।

(२९) व्यति । नमस्कार इति पदानन्तरं फलदायीति पदमध्याहरन्तो
त्यर्थः । तथाचोक्तक्रमेण क्रियत इति शब्दे लक्ष्यफलदायित्वे इति क्रमविव-

निवद्धोऽन्विति । तथाच मुनिप्रणतेः पश्चाद्भावे दर्शिते
सन्निधिसिद्धमवधित्वं ईश्वरप्रणामस्येत्यत इति मन्द-
प्रयोजनमित्यपि न वाच्यम् । श्रुतिप्राप्तिर्ऽर्थे प्रकरणा-
दीनामनवकाशात् । अथवा यतः शुश्रूषवः श्रेयो-
ऽर्थिनः श्रवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसेदु-
रतो वक्ष्यत इत्यनेन सम्बध्यते । अन्यथारण्यरुदितं
स्यादियपि शिष्यशिष्यायै । एवं हि शिक्षिते शिष्या
अपि तथा कुर्युः । तथाचानवच्छिन्नसम्प्रदायं वीर्य्य-

सन्निधीति । अत्र प्रकरणोपस्थिते योग्यसाक्षाद्दे तेनैवान्वयस्य
व्युत्पत्तवादित्यर्थः । श्रुतिप्राप्त इति । प्रकरणात् तदुपस्थितिरन्य
समभिव्याहारपरामर्गाधीना विलम्बिता स्यात् । शब्दात्तु सा
शीघ्रम् । तन्नेरेपेक्ष्यादित्यर्थः ।

ननु श्रुतिरप्यतः पद सर्व्वनामरूप तस्यावश्य प्रकरणोप
जीवकत्वं अन्यथा सर्व्वनामपदेन तद्विशेषालाभापत्तेः । अतः
प्रकरणस्यैवोपजीव्यत्वात् तदेवास्तु किं श्रुत्या । न च प्रकरणादस्तु
गत्यावधिरुपस्थितो नावधित्वेनेति तदवगमार्थं श्रुतिरादरणीयेति

माणगुरुतमादिनमस्कारत्वं हेतुः । निर्व्विर्गंषाठपक्षे नमस्कारजन्योद्देश्यफल-
दायीत्यर्थः । अध्याहरन्त्याखरसंस्मरणम् । तद्धीजन्तु शिष्टाचारादित्यनेन
शिष्टक्रियमाणगुरुतमादिनमस्कारत्वं हेतुरुक्तम् । शिष्टत्वश्चाभ्यान्तत्वं । व्युत्क्रम
नमस्कारस्य निष्कलत्वेन भ्रमनिवन्धनत्वमित्येव व्यभिचारवारणेऽध्याहारो व्यर्थः
इति । रूपान्तरेणेति । व्युत्क्रमेणेत्यर्थः ।

वत्तरञ्च शास्त्रं स्यादिति । येन विद्यैवाह । “असूय-
कायानृजवे जड़ाय न मां ब्रूया अवीर्यवती तथा
स्यामिति” । एतेन सौत्रमप्यतः पदं व्याख्यातं स्यात् ।

वाच्यम् । अनोरवधिव्याप्योपस्थापकत्वेन तत्परामर्शादवधित्वस्य
लाभात् ।

किञ्च । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमास्यानां समवाये
पारदौर्बल्यं अर्धविप्रकर्षादिति जैमिनीयसूत्रस्य नायं विषयः ।
तथा हि त्रीहीनवहन्तीत्यादौ श्रुतेर्द्वितीयायाः साध्यत्वस्य प्रकरणात्
यज्ञकरणगतोपकारकत्वस्य च युगपदुपस्थितौ साध्यत्वस्य श्रूयमाण-
त्वात् तथैवान्वयो नान्यथेत्यादिस्तस्य विषयः । इह त्वतःपदाधि-
क्षेपदशायां न युगपदुपस्थितिर्न वा द्वितीयान्तोपस्थितस्य प्रक-
रणात् प्रकारान्तरेणोपस्थितिः । न । अनवबोधात् । तथाहि
शब्दो ह्यन्वयः सर्वत्र शब्दोपस्थितेनैवार्थेन न प्रकारान्तरेणोप-

श्रुतिरिति । शब्दोऽपीत्यर्थः । अनोरिति । अतुशब्दस्येत्यर्थः । नायमिति ।
तथावात् श्रुत्यपेक्षया परस्य प्रकरणस्य न दौर्बल्यं किन्तु बलवत्परमेति भावः ।
तथा होति । भिन्नाकारेण युगपदुपस्थितौ शब्दोपस्थितप्रकारान्वयाभ्याङ्गित
इत्यादि तत्तात्पर्यमिति भावः । अत्रात्रात् । पद व्यर्थमिति पूर्वपददशायां न
युगपदुपस्थितिर्न वा भिन्नप्रकारेणेति नायं विषय इत्याह । इहति । अन्वये
अन्वयबोधे । अन्वयाजनकत्वात् अन्वयबोधाजनकत्वात् ।

अतु तथापि शब्दतोऽत पदमनुपादेयमनाद्यध्याहारे तथैव व्युत्पत्तेः । स्थाप्
श्लोप पदभ्यादौ तथादर्शनादित्याशयेनाह । पूर्व्वेति । भीमावास्तवस्यत्वभ्रमं
वारयति । अत्रात् इति ।

‘ पदार्थधर्मसंग्रह इति । पदार्था द्रव्यादय स्तेषां धर्मास्त एव परस्परं विशेषणीभूतास्ते अनेन संगृह्यन्ते शास्त्रे नानास्थानेषु वितता एकाच सङ्कलय्य कथ्यन्ते इति संग्रहः । स प्रकृतो वक्ष्यते । प्रकरणशुद्धः संग्रह-

स्थितेन । शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव परिपूर्यत इति न्यायात् । तथाच श्रुतिप्राप्ते शब्दकार्येऽन्वये प्रकरणादीनामुपस्थापकानाम-
नवकाशादन्वयज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः । पूर्वापरितोषेणायवेत्या-
दिक योज्यम् । सीत्रमिति “अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः” इति
कणादसूत्रस्यम् ।

ननु द्रव्यादीनां धर्मा यदि तदभिन्नास्तर्हि (३०) न धर्मधर्मि-
भावः । भिन्नाद्येत् सप्तमपदार्थापत्तिरित्यत आह । तएवेति ।
तदुपपादयति परस्परमिति । द्रव्यलक्षणं गुण स्तल्लक्षणं गुणत्वं
जातिरित्यादिक्रमेणान्योन्यं विशेषणविशेष्यभाव इति नोक्तदोष
इत्यर्थः ।

। (३०) तर्हीति । भेदत्वाद्यन्यधर्मो धर्मधर्मिभावस्य भेदगर्भत्वनियमादिति
भावः । भिन्नाद्येदिति । अमी भावरूपा धर्मो यदि द्रव्यादिभिन्नाः स्युरभारा स्यु-
रित्यापादनम् । एवञ्च सप्तमपदार्थापत्तिरित्यस्य सप्तमपदार्थत्वापत्तिरित्यर्थो बोध्यः ।
एतेन यथाश्रुतेनापत्तिः । अभावमादायसप्तपदार्थत्वाभ्युपगमात् । अथ सप्तम-
भावापत्तिरित्यर्थः तदामिषिद्विरित्यादि निरस्तम् । परस्परमिति । यद्व्यप्ये
कस्यापि किञ्चिद्विशेषणमित्यर्थो नावन्योन्यं विशेषणविशेष्यभावः । तल्लक्षण-
त्वमित्यपि सप्तमविरोधात् । केचित्तु गुणत्वमित्यस्य द्रव्यघटितगुणलक्षणान्तरे
तात्पर्यमित्यन्योन्यमेव विशेषणविशेष्यभाव इत्याहुः ।

पदेन दर्शितत्वात् । वैशद्यं लघुता कृत्स्नता च प्रकर्षः
प्रशब्देन द्योत्यते । सूत्रे वैशद्याभावात् भाष्यस्याति-
विस्तरत्वाव्यकरणादीनाञ्चैकदेशत्वात् । एतेनाभिधेयं
दर्शितं भवति । न च तद्व्यतीतावपि प्रेक्षावान्

ननु पष्ठोसमासे धर्मोपसर्जनत्वात् पदार्थेन संग्रहान्वयानुप-
पत्तिरिति विशेषणसमास एव न्याय्यः । मैवं मिथी व्यभिचारा-
भावेन विशेषणसमासानुपपत्तेः । (३१) धर्मपदस्य नित्यसापेक्षत्वात्
पदार्थमादायैव संग्रहान्वयात् संग्रहस्य विस्तारापेक्षत्वात्तमाह शास्त्र
इति । प्रशब्दद्योत्यमाह प्रकष्ट इति । प्रकरण व्याख्येयग्रन्थः ।
शुद्धि रितरग्रन्यापेक्षया उत्कर्षः । एकदेशो द्रव्यादिपदार्थमात्रम् ।

मिथो व्यभिचाराभावेनेति । यद्यपि चूतदृष्ट इत्यादिदर्शनाच्चैवं तथापि प्रयोग-
दर्शनात्तत्र तथा । प्रकृते तु न तथेत्याहुः ॥

(३१) धर्मपदस्येति । न चाभेदे षष्ठ्यनुपपत्तिभेदे कृष्णपदार्थापत्तेर्दाय इति
वाच्यम् । तत्तत्पदार्थविशेषभेदेन पदार्थमात्राज्ञाभेदेनोभयसम्भवादिति भावः ।
प्रशब्दद्योत्यमाहेति । यद्यपि धात्वर्थगतातिशयद्योतकत्वमेवोपसर्गाच्च प्रकृते च न
संग्रहो धात्वर्थस्यपि अज्ञातकरणकटातिशयस्य धात्वर्थगतस्य द्योतनात् ।
कार्येऽपि सङ्घे उत्कर्षप्राप्तिरिति कृत्वा तथोक्तम् ।

ननु समूहरूपप्रकरणस्य नात्र प्रस्ताव इत्यत आह । प्रकरणमिति ।
व्याख्येयग्रन्थ इति । यद्यपि भाष्यस्य न व्याख्येयत्वमस्ति तथापि वैशेषिकसूत्रं
तथेति केचित् । वस्तुतस्तु व्याख्येयो भाष्यरूपग्रन्थ एव प्रकरणमिति । इतरेति ।
एकलोपनिबन्ध इत्यर्थः । एकदेशोऽवयवः । प्रकृते असम्भवीत्यत आह । द्रव्या-
दिति । सङ्घेति । मोक्षसङ्घद्वयोरभेदान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । तच्चेति । सङ्घो-
दयच्चेत्युक्तमित्यर्थः ॥

प्रयोजनं विना प्रवर्त्तत इति तमाह महोदय इति ।
महानुदय उद्बोध सूत्वज्ञानमिति यावत् । सोऽस्मा-
ह्वतीति महोदयः संग्रहः ।

ततः किं न ह्ययं पुरुषार्थः । के ते पदार्थाः के च
तेषां धर्मा इत्यत आह द्रव्येति । के पदार्था इत्य-

एतेनेति । ग्रन्थप्रतिपाद्याज्ञाने तत्र प्रेक्षावतामप्रवृत्तेरित्यर्थः ।
न चेति । संग्रहस्य गीणमुख्यप्रयोजनत्वाभावादित्यर्थः । केन-
चिन्महोदयपदेन मीच उक्तः । तत्र च संग्रहस्य सामानाधि-
करणानुपपत्तेर्भहोदयहेतुत्वान्महोदयः संग्रहो वाच्यः । तच्च
साक्षाद्वा परम्परया वा । नादो मानाभावात् । नात्यः (३२)
साक्षात्साध्यस्यैव प्रयोजनस्य लाभात् लक्षणापत्तेरित्यन्यथा व्याचष्टे ।
महानिति । सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्था इत्युदयपदस्य ज्ञानाभिधातृ-
त्वात् । तस्य चोत्कृष्टत्वं तत्त्वविषयत्वमित्यर्थः । संग्रहसामानाधि-
करणानुरोधात् पञ्चमीबहुव्रीहिमाह । सोऽस्मादिति ।

उत्तरग्रन्थोपयोगार्थमाह तत इति । तत्त्वज्ञानस्य निरु-
पधीच्छाविषयत्वाभावादित्यर्थः । प्रश्नानुरोधादिभज्य योज-

(३२) साक्षात्साध्यस्येति । तत्त्वज्ञानरूपस्येत्यर्थः । यद्यपि तदपि न संयहस्य
साक्षात्साध्यं तथापि मोक्षापेक्षया तयात्वं बोध्यम् । लक्षणापत्तेरिति । यद्यपि
बहुव्रीहिरप्येवमपि लक्ष्यैव इत्यविशेषस्तथापि समासलक्षणाया निरुदत्येन यक्ति-
तुल्यकत्वादिति भावः । केचित्तु समासलक्षणाजनकलक्षणयो ह्यत्यन्तेऽपि महो-
दयपदस्य मोक्षलक्षणापत्तेरित्यर्थ इत्याहुः । अत्यन्ते तया लक्षणा नास्तीति
दर्शयन्माह । सर्वं इति ॥

पेक्षायां पदार्थां द्रव्यादयः । के धर्मा इत्यपेक्षायां
साधर्म्यरूपा वैधर्म्यरूपा अनुवृत्तव्यावृत्तरूपा इत्यर्थः ।
तेषामुद्बोधः कथं पुरुषार्थ इत्यत्र तत्त्वज्ञानं निःश्रेयस
हेतुरिति । तत्त्वमनारोपितं रूपं तच्च साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यामेव विविच्यते । साक्षादपि हि दृश्यमाना अत्यन्ता-
सङ्कीर्णाः स्यात्वादयो वक्रकोटरादिभिः पुरुषादिभ्यो

यति । अत्रेति । ननु तस्य भावः सत्त्वमुच्यते न चात्र प्रकृतं
तच्छब्दार्थः किञ्चिदित्यत आह । तत्त्वमिति । अवयवार्थं
मनपेक्षैव तत्त्वपदमनारोपितं रूपे रूढमित्यर्थः । (३३) नन्वा-
रोपविषयत्वमप्रसिद्धं सर्व्वस्यैवारोपविषयत्वात् । नचाभावाद्दी-
र्घ्वनसर्विकल्पकवेद्ये विशेषदर्शनानियमान्नारोपविषयत्वम् । नील-
न्तम इत्यत्राभावेऽपि नीलारोपात् । नचाभावत्वेनानुपस्थिति
दशया स इति वाच्यम् । नीलारोपकाले हि तमो यद्यभावत्वन

(३३) नन्वारोपितं रूपं आरोपाविषयत्वमेव तच्च पदार्थानां साक्षात्
तत्त्वाप्रसिद्धमित्याह । नन्वारोपेति । यद्यप्येवमपि अभावत्वेनानुपस्थितिदशयां
आरोपाविषयत्वमेव । तथाऽप्यभावत्वेनोपस्थितिदशयामारोपविषयत्वम् नास्तीति
शङ्कामात्रं दूययति । नीलारोपेति । तत्र भवेत्तद्वारोपानुपपत्तिरित्यर्थः ।
कथं नीलं तम इति । तथा शङ्के पीतारोपशब्दोपपन्न्यादभावेनोपस्थिति
दशयामपि नीलारोपोऽभ्युपेयः । एवञ्च तदापि तत्त्वारोपविषयत्वमेवत्यर्थः ।
रूढं नीलमिति । न चेदपत्तिः । नीलं तम इति सर्व्वानुभवादिभिर्भावं ।
तद्विषयत्वमिति । यद्यप्येवमप्यविषयत्वम् तत्त्वमिति पर्यवसितं तथाच घटत्वादे-
कत्वात् न स्यात् । न चेदपत्तिः । यद् यत्तास्तीत्यादिना तस्य तत्त्वताभ्युप-

विविच्यन्ते नत्वन्यथा किं पुनरतीन्द्रिया मियो विमि-
श्रीभूताः कालाकाशादयः शरीरात्मादयोवेति । एतेन
पदार्था एव प्रधानतयोद्दिष्टा वेदितव्याः ॥

भासेत तदारोपानुपपत्तिः विशेषदर्शनात् । न चेत् कथं नीलं-
तम इति धीः । आलोकाभावस्य तमस्त्वात् । इदन्त्वेन चाभाव-
भाने इदं नीलमिति बुद्ध्यापत्तेः । अत्राहुः । नञः पर्युदास-
वृत्तगानारोपः प्रमा । तद्विषयत्वं तत्त्वं । तत्त्वातत्त्वविभागश्च
यद्यत्रास्ति तत्र तत् तत्त्वं । यद् यत्र नास्ति तत्र तदतत्त्वमिति
विशिष्यैव निर्वक्तव्यः । सामान्यतस्तत्त्वं नास्त्येव । (३४) यद्वा
स्वाययप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वं

गभात् । तथापि तत्त्वपदेन धर्माभिधानप्रमाविषयधर्मौ घटत्वादेरेव तत्त्वमिति
भावः । नन्वेवं घटत्वस्य प्रमाविषयधर्मत्वात् घटतत्त्वं नापि स्यादित्यत आह ।
तत्त्वातत्त्वेति । यदवच्छेदेन यत् यदस्ति तदवच्छेदेन तत् तत्त्वम् । यदवच्छेदेन
यत् यदस्ति तदवच्छेदेन तत् तदतत्त्वमित्यर्थः ।

(३४) ननूक्तलक्षणं प्रमेयत्वादावतिव्याप्तिम् । न च तद्व्यत्ययेति वाच्यम् ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामेव विविच्यत इति चान्यस्तरसेन साधर्म्यवैधर्म्यमात्र
विवेचनीयस्य इतरभेदोपधिकस्य द्रव्यत्वादेरेव तत्त्वस्यात्र लक्ष्यत्वादित्यस्तरसादाह
यहेति । स्वाययप्रतियोगिकत्वं सावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमतो नाव्याप्तिः ।
अन्योन्याभावान्योन्याभावव्यवहारविषय इति नाभावादितत्त्वाव्याप्तिरिति ।
तद्विन्द्यम् । तदुच्यते । विशेषदर्शनाद्विचिष्येत इत्यर्थतयातुपदे चान्यलक्षणे व्याख्या-
तत्वात् । विशेषदर्शनस्य च प्रमेयत्वादावपि सत्त्वेन लक्ष्यत्वाविरोधात् । केचित्तु
प्रमेयत्वादेरपि लक्ष्यत्वमेव । स्वाययस्य च यावत् न विवक्षितम् । येन तत्त्वा-
व्याप्तिः स्यात् । किन्तु यत्किञ्चित्त्वमेव ।

अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथक् नोद्दिष्टः प्रतियोगि-
निरूपणाधीननिरूपणत्वात् । नतु तुच्छत्वात् । उत्-

निर्वाच्यं । तत्त्वज्ञानमाधर्म्यादेरुपयोगार्थमाह । तच्चेति । यच्च
यत् तत्त्वं तत्तद्विगेषदर्शनाविधीयते इत्यर्थः । अत्र मौक्तिक-
निदर्शनेनैतच्छास्त्रमाध्यगरीरात्मविवेकेऽपि साधर्म्यादेरुपयोगं
दर्शयति । भाषादपीति । अतीन्द्रिया इति कानाकागादय
इत्यस्यैव विगेषणं । मिथो मिथीभूता इति भिन्नत्वेन भाषात्कारा-
विषया इत्यर्थः । अमेदेनैव भासमानाः शरीरात्मादय इति वार्थः ।
तयोर्भेदज्ञानायैवैतच्छास्त्रप्रवृत्तेः । ननु द्रव्यादीनां तत्त्वविगेषण
त्वात् तद्विगेषक तदितरभेदानुमानममङ्गतमित्यत आह । एते-
नेति । आत्मादिधर्मितत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन श्रुत्या बोधनात्
द्रव्यादय एव तत्त्वतो ज्ञेया इत्यर्थः ॥

ननु निःश्रेयसोपयोग्यभावः किमिति नोद्दिष्ट इत्यत आह ।
अभावस्त्विति । ननु प्रतियोगिनिरूप्यस्यानभिधाने संयोगादेः

नन्वेवं यत्किञ्चित्ज्ञानान्ध्यानोन्मत्तभावसमानाधिकरणत्वता प्रमेयतादायव्याप्ति-
रेवेति चेत् । न । व्यसामानाधिकरण्यं हि तदनधिकरणाधिकरणत्वमत्र विव-
क्षितम् । तच्च तत्त्वव्यक्तिः । षटान्ध्यानोन्मत्तभावानधिकरण्ये षटे तस्य वृत्तेः । न चैवं
प्रमेयव्यादिकं षटस्यापि तत्त्वस्यादिति वाच्यम् । इहापत्तेः । एवञ्च यस्यान्यया-
न्ध्यानोन्मत्तभावानधिकरणाधिकरणत्वं यत् यस्य तत्त्वमिति धर्म्यवक्षितम् । यदापि
यदधिकरणत्वं यत् यस्य तत् तत्त्वमित्येवास्तु । तथाच पूर्वो भेदोऽपि ।
तथापि यद्योक्तविशेषणविशेष्यभावेन वैयर्थ्यरूपाभिभेदाच्च भेद इत्याहुः । सभा-
नाधिकरणपदेन विनियतसमानाधिकरणत्वविवक्षया व्याप्यत्वं विवक्षितम् ।

पत्तिविनाशचिन्तायां प्रागभावध्वंसाभावयो वैधर्म्यं
चेतरेतराभावात्यन्ताभावयोस्तत्र तत्र निदर्शिष्यमाण-
त्वात् । तेन द्रव्यादीनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वं
प्रतिपादयन् संग्रहो निःश्रेयसं साधयति यतोऽतः
प्रेक्षावतामुपादेय इति तात्पर्यम् ॥

कथमुद्देशः । अथ प्रतियोगी विरोधी । संयोगादिषु स्वसम्बन्धि-
निरूप्यः तथापि यदेवं तत्र प्रदर्श्यत इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा
द्रव्यत्वमेवानुद्देशे हेतुरित्यपि सुवचम् । न च प्रतियोगिनिरूप्यत्वं
दर्शयितुं पृथक् नोद्दिष्ट इति युक्तम् । अनुद्देशस्य तत्रासामर्थ्यात् ।
अथ द्रव्यादिषट्कोद्देशेनैवाभावोऽप्युद्दिष्टः (३५) द्रव्यं हि
गुणान्योन्याभाव इति चेत् । न । न हि द्रव्यादिनिष्ठः स इति
तत्कथनेनैवाभावकथनम् । गुणानामप्यनुद्देशप्रसङ्गात् । अत्राहुः
अभावः किमिति नोद्दिष्ट इति प्रश्ने पदार्थपदेनोद्दिष्ट इत्युत्तरिते

तथाचासामानाधिकरण्येन व्याप्यत्वसङ्गतम् । एवञ्च यात्किञ्चित्त्वात्त्रयान्योन्याभाव-
व्याप्यधर्मैस्तत्त्वमित्यपि प्राञ्जः ।

(३५) द्रव्यं हीति । गुणादिकं गुणसंसर्गाभाववत्त्वपि बोध्यम् । तेन संसर्गा-
भावस्यापि ज्ञाभात् अन्योन्याभावस्याभाववदितत्वात् सोऽपि प्राप्त इत्यप्याहुः ।
प्रमित इति । यद्यपि प्रतियोगिप्रभाषीनप्रभाविषयत्वादित्यत्र प्रभाविषयत्व-
भावस्य तत्कालेऽधिकं व्यर्थम् । प्रमितत्वे साध्ये साध्यावैधित्यञ्च । तथापि
प्रभाविषयत्वे साध्ये प्रभाविषयवत्त्वं हेतुः । यदा वैधित्यदेनं भागं तदा ज्ञान-
विषयत्वमेव हेतुः । प्रतियोगीत्यादिकञ्च तत्कालेऽवयवयोक्तम् । न तु हेतुनर्गत
इति । आद्यं इति । भाषाभावयोर्निर्भागं विना भाषानामभावात्तदविभागात्-

सौगतमलीकत्वात्रोद्दिष्ट इति प्रत्यवस्थितं प्रत्याह । स्वरूपवान्
प्रामाणिकः । अत्र हेतुः प्रतियोगीति । प्रतियोगिनिरूपणं
तत्रमा । तदधीनं निरूपणं प्रमा यस्य तत्त्वात्प्रमित इति सौगते
निरस्ते विशिष्यानुद्देशे हेतुमाह । उत्पत्तीति । अभ्युपगम-
सिद्धान्तसिद्धत्वादित्यर्थः । निःश्रेयसोपयोगिपदार्थं प्रसृते अभाव-
स्यापि तत्त्वात् । सामान्यतो द्विविधः पदार्थी भावोऽभावश्चेत्यर्थः ।
पदार्थविभागः शब्दस्य भावविभाग इति भावः ।

यद्वा प्रतियोगितत्त्वं न्यायशास्त्रं तन्निरूपणाधीननिरूपण-
त्वात् । दृष्टय प्रतितन्त्रोपदिष्टस्यानुद्देशो यथा न्यायशास्त्रे मनस
इन्द्रियत्वस्य । (३६) यद्वा पृथङ् नोद्दिष्टः । द्रव्यादिपदेनैव
तद्वशादतिरूपवैशिष्ट्याभिधायिनोद्दिष्टत्वादित्यर्थः । द्रव्यादितत्त्व-
ज्ञानस्य गौणप्रयोजनत्वमाह । तेनेति । तत्त्वप्रतिपादनमत्र
नात्मादीनामितरभेदानुमितिजनकत्वम् । शब्दात्मकस्य संग्रह-
स्थानुमितिजनकत्वे मानाभावात् । जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च ।
किन्त्वात्मविवेके प्रमाणोपदर्शनमेव । एवञ्च परमपुरुषार्थसाधन-
साधनताज्ञानादेव शास्त्रे प्रवृत्तिरिति विपश्चितं न्यायप्रथमाध्याय
प्रकाशेऽस्माभिः ॥

परतिरिक्त भाव । यद्यपि निःश्रेयसोपयोगित्वाविशेषाद्भावविभावविभागे-
ऽपि शब्द एव युज्यते तथापि स्वतन्त्रेण नियोगादासुषुषत्तेरिति भावः ।

(३६) नन्वेवं नोद्दिष्ट इत्येवोच्येत न त्वं पृथगिति विशेषवेदित्याशयादाह ।
यद्वा पृथगिति । अतद्वशादतिरूपवैशिष्ट्याभिव्यक्त्यासाध्यमतासुषारेणोद्देशम् । यद्यप्येव-
मपि प्रागभावादीनामप्राप्तिरेव । तथापि पृथ्वीति तात्पर्यम् । जातिसङ्करेति ।
यद्यपि वैशेषिककृते शब्दस्य न जाति तथापि न्यायनयनभ्युपेत्योक्तम् ।

निःश्रेयसं पुन दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी । अत्र च
वादिना भविवाद एव । न ह्यपवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत
दूति कश्चिदभ्युपैति । केवलमात्मापि दुःखहेतुत्वान्नि-
वर्त्तयितव्यः शरीरादिवदिति ये वदन्ति तेषां यद्यसौ

तथापि नाविविक्तस्य निःश्रेयसस्य पुरुषार्थत्वमिति तद्विवि-
नक्ति । निःश्रेयसमिति । दुःखनिवृत्तिमात्रं संसारितावस्थाया-
मप्यस्तीति अत उक्तमात्यन्तिकीति ।

(३७) ननु किमात्यन्तिकत्वं न तावदुःखासमानकालीनत्वम् ।
इदानीममुक्तत्वापत्तेः । नापि सामानाधिकरण्यविशेषितमिद-
मेव सुषुप्तस्यापि मुक्तत्वापत्तेः । नापि द्वेपाजनकदुःखप्रतियोगि-

विपश्चितमिति । कारणतत्कारणसाधारणस्यैव प्रवर्त्तकस्य तत्र नियुक्तत्वा-
दिति भावः ॥

(३७) मत्वात्यन्तिकस्य निवृत्तिविशेषणत्वेऽत्यन्ताभावः फलति । स च न सुप्ति-
रसाध्यत्वादित्याद्येन पृच्छति । नन्विति । सुषुप्तस्यापीति । दुःखासमानकालीनत्वं
दुःखासमानकालीनात्यन्ताभाववत्त्वं यदि तदा सुषुप्तिप्रकानावच्छेदेन तदत्यन्ताभाव
सत्त्वादिति व्याप्तिर्बोध्या । अन्यथाप्येव सामानाधिकरण्यदुःखासमानकालीनत्वादिति
व्याप्त्यसम्भव इति । द्वेपाजनकेति । न चैवं सूत्रे दुःखपदं व्यर्थम् । ननु ह्यस-
माख्ये तात्पर्योक्तु द्वेपाजनकर्यं यदि तदनुपधानं तदातिव्याप्तिरथ तदयोग्यत्वं
तदागिहिरित्यस्मदादिसाधारणद्वेपाजनकर्यं वाच्यमेवं मत्वाह । योगिना-
मपीति । अन्यथा रागद्वेषानुत्पत्ताविद्यानिवृत्ताधनताज्ञानाभावे प्रवृत्त्याद्यनुप-
पत्तेः । किम्वत्तदादिवत्तत्कटरागद्वेषावित्येवामक्तोऽहिंसां मुहूर्त्ते इत्यव्याप्य इति
योजयन्ति ॥

नास्ति किं निवर्त्तयितव्यम् । अत्यन्तासतो नित्य-
निवृत्तत्वात् । अद्यास्ति तथापि किं निवर्त्तनीयं नित्य-
त्वेन तन्निवृत्तेरशक्यत्वात् ।

कत्व योगिनोऽप्येव भावात् । परमसुक्तेषां नश्यमाणत्वात्
यद्वक्ष्यति । नष्टपवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत इतीति ।

न च (३८) समानाधिकरणविशेषगुणासमानकालीनात्म
विशेषगुणाध्वसो मुक्तिः । भोगतत्साधनेतरत्वेन तस्यादृष्टाजन्यत्वा-
दितिवाच्यम् । ज्ञानस्यापि दुःखतया वर्त्तमानाप्यचिरमनुभूयत
इति अन्यविरोधात् । नापि संस्काराजनकभोगध्वंसः चरमभोगस-
संस्काराजनकत्वे मानाभावात् । तस्य संस्कारात् कालादा विनाश
इति वार्त्तिकविरोधाच्च । नापि ज्ञानाजनकसंस्कारध्वंसः रोगादि
नापि तन्नाशमश्वत्वात् ।

(३८) समानाधिकरणेति । इदानीन्तनसुखदुःखाग्निरावणात् समानाधि-
करणपदम् । आत्मैकत्वादिकथादायासमन्वयरावणायादिविशेषपदम् । घटरूपादि-
ध्वंसातिव्याप्तिरावणायात्मपदम् । चरमविशेषपदस्य मुक्तात्ममनसयोगध्वसे
इतिव्याप्तिरावणात् । न च सोऽपि ध्वसो मुक्तिरेवेति वाच्यम् । मनसो मुक्तत्व-
पक्षेरेति भावः । ज्ञानस्यापीति । यद्यपि ज्ञानस्यापि दुःखतयेति न वार्त्तिक-
यन्वान्तर्गतमनः तदन्तर्गतमेव यन्मविरोधसम्भवात् तद्वर्त्य तथापि विशेषगुणेत्या-
दिना दुःखरूपविशेषगुणासमानकालीनत्वविवक्षितमिति यदि कश्चिद् ब्रूयात्
तदापि चरमज्ञानध्वंसविशेषप्रभेदमिहोक्तं ज्ञानान्तर्गततया दीपतादवस्थमेवे-
मदर्शनात् तदुक्तमिति ध्येयम् । यद्यपि सुखदुःखासमानकालीनत्वविवक्षया नो-
दीपक्षयापि तादृशविशेषगुणध्वंसत्वेन अतः प्रवच्यत्वमिति दूषणं द्रष्टव्यम् ।

अतः संस्कारे कृतिः प्रमाणं तदभावात् संस्काराभावोऽनुमेय इत्यत आह

अथ दुःखेनात्यन्त विमुक्तश्चरतीति श्रुते स्वदत्यन्तविमोक्षो
ऽपवर्गे इति सूत्राच्च दुःखात्यन्ताभावो मोक्षः । यद्यपि पर
दुःखात्यन्ताभाव स्वतः सिद्ध एव न्वदुःखात्यन्ताभाव स्वात्मन्य
सम्भवी घटादावतिप्रसक्त असाध्यश्च । तथापि दुःखसाधनध्वंस
एव स्ववृत्तिदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः । न चैवमावश्यकत्वात् स
एव मोक्षः । तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र
प्रवृत्तेरिति । तन्न । सत्यत्यन्ताभावे न सम्बन्धो नानागतस्य स्व
वृत्तिदुःखस्य । मुक्तस्यानागतदुःखाभावात् अत्यन्ताभावसम्बन्ध
विरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्य तस्य । तद्वृत्तेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात् ।
अतीतदुःखात्यन्ताभावस्यानुद्दिश्यत्वात् । नापि परकीय दुःखस्या
त्यन्ताभावेन सम्बन्धः तस्य स्वतः सिद्धत्वात् । (३६) तस्मात् समान

तस्येति । तथा च चरनभोगस्वावयव सस्कारजनकत्वमभ्युपेयमिति भावः । वस्तुतः
सस्कारजनकत्वं यदि तदनुपपन्नत्वं तदातिव्याप्तिरप्य तदयोग्यत्वं तदासम्भवी
ऽनेन च रूपस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं मिति भावः । ज्ञानजनकत्वं यदि तदयोग्यत्वं
तदासम्भवं इति तदनुपपन्नमेव वाच्यमिति तदुद्घोषयति । रोग इति । दुःख
साधनेति । न च सकारितादशरीरं वृत्तिश्चिदुदुःखसाधनध्वंससम्भवादतिव्याप्ति
रिति वाच्यं समानाधिकरणदुःखसाधनाप्रागभावात् स्ववृत्तिदुःखसाधनध्वंसप्रत्या
वृत्तिरुदुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्वात् । घटादौ च प्रत्यावृत्त्यभावाच्चातिप्रसक्तिः ।

(३६) तस्मात् समानेति । तथा च स्वसमानकालीन स्वसमानाधिकरणे दुःख
प्रागभावात् समानदेशो दुःखध्वंसोऽस्मादशरीरात् प्रसिद्धस्तद्विषयदुःखध्वंसो मोक्ष इति
पर्यवस्यति तेन नाप्रमिदः ।

ननु समानकालीनपदव्याप्त्यसम्भवात् शरीरकाले चार्थकालेऽपि समानाधिकरणपद
व्यर्थमिति चेत् । देशपदस्याधिकरणसमानान्तरतया इदानीन्तनसत्त्वव्याप्ति

कालीन समानाधिकरण दुःखप्रागभावात्ममानदेशत्वमेव दुःखध्वस
स्यात्यन्तिकत्वम् । आद्यविशेषणद्वयनिवेगात् नैदानीन्तनमुक्त्यति
व्याप्त्यवश्वो । अथ चेति । यद्यप्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्मुक्तित्वे
विवाद एव तथापि मुक्तिदशाया ईदृशदुःखनिवृत्तिरस्तीत्यत्र न
विवाद इत्यर्थः । एतदेव स्मृत्यति । नहीति । गरीरादीनामुच्छे
द्यत्वे दुःखहेतुत्वमेव तन्त्र तथात्मन्यपीति तस्याप्युच्छेदो मोक्ष इति

वारकत्वात् । शुकादिदुःखध्वस्य समानकालीन दुःखप्रागभावेन समानकालोधि
करणे समानाधिकरणत्वात् न च समानाधिकरणपददानेऽप्येव दोषः । आग्र
रूपाधिकरणस्यात्र विवक्षितत्वात् ।

न च देशपदमेव तत्परमस्तु तथा च व्यर्थविशेषणत्वमेवेति वाच्यम् । स्वतन्त्रे
आद्या नियोगाद्यनुपपत्तेः यथाज्ञानाख्याने व्यर्थत्वाद्यभावात् । न चैवमप्याग्रि
वारकत्वे आद्यविशेषणेत्यस्मिन्पक्षविरोध इति वाच्यम् । व्याप्तिमतिक्रान्ताति
व्याप्तिरित्यनेनाव्याप्त्यभिधाने तात्पर्यात् । न च्छे लक्षणातिव्याप्तेर्दण्डत्वात् ।
अव्याप्तिरित्येव पाठः । अतिव्याप्तिपाठस्तु काचित्क प्राप्तादिक इत्यपि वदन्ति ।
नचीयान्त्यदुःखध्वसेति व्याप्तिः । आद्यदुःखपदस्यैकप्रभेददुःखपरतया चरम
भोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशत्वात् अतएव प्रागभावपदमप्यर्थवत् । भोग
रूपसमानदेशतया चरमदुःखध्वसस्यासम्भववारकत्वात् ।

ययन्तु । लक्षणद्वये तात्पर्यम् । एकत्र देशपद कालरूपाधिकरणपर अप
रत्वात्प्रकाशधिकरणपरम् । तथा च समानाधिकरणदुःखप्रागभावात्ममानकालो
दुःखध्वसइत्येकम् । समानकालीन दुःखप्रागभावात्ममानाधिकरणो दुःखध्वस
इत्यपरम् अथ चरमशून्यो सम्भवेनासम्भवाभावादिदानीन्तनमुक्त्यव्याप्तिवारणाय
प्रथमलक्षणे समानाधिकरणपदम् । अथश्चावारणाय द्वितीयलक्षणे समान
कालीनपदम् । तदिह मुक्त माद्यविशेषणेति । नत्वेकैव लक्षणे विशेषणद्वये
नोभयदोषवारणमिति तदर्थ इति ज्ञम् ।

अत्रिंशु असमानकालीन समानाधिकरणस्य तौ तथा । तथाभूतौ यौ

सौगतमतं सुत्याप्य निराकरोति । केवलमिति । यद्यसाविति ।
शरीरादिभिन्ने यद्यात्मत्वं न वर्त्तत इत्यर्थः । अथास्तीति । शरीरा-
दिभिन्ने यद्यात्मत्वं वर्त्तत इत्यर्थः । नित्यत्वेनेति । वीतरागजन्मा-
दर्शदादिति न्यायेनानादित्वमिद्वौ अनादिभावस्य नित्यत्वं धर्मि-
याहकमानसिद्धमित्यर्थः ।

दुःखप्रागभासौ ताभ्यामसमानदेशत्वमित्यर्थः । तेन तदुभयसमानदेशत्वाभावस्य
विशिष्टाभावतया न व्यर्थविशेषणत्वम् । यथा घटश्चपि घटघटोभयाभाव इति ।
अतएव नाप्रसिद्धिरपि प्रत्येकं प्रसिद्धेः । यथा व्याख्यातेनोपपत्तेश्च नान्योन्या-
भासगर्भत्वमादाय प्रसिद्धरपादानम् । व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादर-
स्यावश्यकतादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । परममुक्तौ समानकालीनदुःखप्राग-
भासाप्रसिद्ध्या प्रत्येकमपि प्रसिद्धसम्भवात् । यद्विषयं तदुभयसमानदेशेन दुःखध्वंसो
प्यग्नटादीनां प्रसिद्धस्तद्विषयदुःखध्वंसो मोक्ष इत्यभिमतं तदा किं ह्यग्न्यादिना
कृष्टटिव्याख्यानेन । न च व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादर-
स्यावश्यकता इति वाच्यम् । कर्मधारयानुसरणेष्वन्योन्याभावगर्भतया प्रसिद्धेर्विशिष्टाभाव-
तया व्यर्थविशेषणताभावाच्च तस्यावश्यकत्वम् ।

ननु सुखानुसृष्टावध्याप्तिः । ते नराः सुखसृष्टय इति श्रुते र्भरणस्य दुःखा-
व्याप्तत्वसम्भवात् । न च तत्सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव मुक्तिः । तत्प्राप्त्युक्त-
कक्षणावध्याप्तेः । तत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतया तत्प्रागभाससमानदेशत्वात् सुक्तस्य
सुखोत्पत्त्यसम्भवाच्चेति चेत् । ते नरा इत्यादि श्रुतेरन्यापेक्षया परत्वेत्यदुःख-
भाजं इत्यत्र तात्पर्यात् । न चानुपपत्तिं विना न सुखार्थस्याग इति वाच्यम् ।
दुःखविशेषहेतुवदशदिषोडशमन्त्रेन दुःखोत्पादस्यावश्यकत्वात् ।

ननु परत्वे दुःखं नैव साभूदिति कामनया प्रयागच्छातो यः क्षणं का गतिरिति
चेत् । तत्र कामनैव बाधिता । अथवा यत्र व्यर्थं न दुःखं भवत्विति कामनया
ज्ञातं क्षणं का गतिः । न च दुःखे कामनैव चेति वाच्यम् । इदसाधनताज्ञानेन
तदुत्पत्तिः । न च यत्र योगिनां मन्त्रेण दुःखसृष्टयः सुखं भुङ्क्ते तदुत्पत्तिरवध्याप्ति-

अथ ज्ञानस्वभाव एवासौ निवर्त्तनीय इति मतं अनुमतमेतत् । दग्धेन्धनानलवदुपगमो मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादतिरिक्ते आत्मनि प्रमाणं वक्तव्यमित्यवशिष्यते । तद्वक्ष्यामः । सांख्यानामपि दुःखनिवृत्तिरपवर्ग इत्यत्र न विप्रतिपत्तिः । प्रकृत्याश्रयं दुःखं न पुरुषाश्रयमिति विवादः । तन्मतमग्रे निराकरिष्यामः । यत्वनुपप्लवां चित्तसन्तति मनन्ताप-

ननु प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानान्त पातिकादाचिक्लोऽहप्रत्यय एवात्मा स चोच्छेद्य एवेत्याह । अथेति । यदि भावस्योच्छेदो मोक्ष इत्युच्यते (४०) तदेष्टापत्तिरस्माभिरपि तत्त्वज्ञान मिथ्याज्ञानं विनाशाय नश्यतीत्यभ्युपगमादित्याह । दग्धेति ।

नन्वव ज्ञानरूपस्यात्मनो मोक्षे नाश इत्यस्मत्समीहित सिद्धमित्यत आह । तस्मादिति । प्रकृत्याश्रयमिति । यद्यपि भावा एकसम्यक्प्रतया सहत एव दुःखमुपेयते सास्ये स्तथापि तन्मते कार्यकारणयोरभेदात् प्रकृत्याश्रय दुःखमुक्तम् । एतस्य विवादस्य

रिति वाच्यम् । तत्रापि शरीरव्यागसमयेऽवश्यं दुःखोत्पत्तेः । न च भोजकादृष्ट विना कथं दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्नस्य भागेन जीवत्वेऽप्यवश्यं त्यक्त्यभावात्तदुःखं भोजकादृष्टस्य सत्त्वात् । न चैवमोक्षरस्यापि शरीरव्यागकाले दुःखापत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणबाधेन बाधादिति द्विकम् ॥

४०) व्याघातादिभयादाह । शरीरादिति । तदेष्टापत्तिरिति । अथेव विशेषयुक्तोच्छिर्भुक्तिरिति मतेनेदम् ॥

वर्गमाहुः तैऽप्युपप्लवस्य दुःखमयत्वात् तन्निवृत्तिमेवे-
च्छन्ति । न च चित्तसन्ततेरनन्तत्वं प्रामाणिकं निमि-
न्नस्य शरीरादेरपाये नैमित्तिकस्य चित्तस्योत्पादयितु-
मशक्यत्वात् । उपप्लवावस्थायां तन्निमित्तमिति चेन्न ।
अनुपप्लवस्यापि तत्साध्यत्वात् ।

न हि शरीरनिरपेक्षा तत्सिद्धिः सम्भवति । योगा-
भ्याससाध्यत्वात् तस्य । अन्यथान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।

मोक्षाविषयत्वेऽपि यस्य दुःखनिवृत्तिस्तस्य मोक्ष इति प्रकृतेरेव
मोक्षो नात्मन इति मोक्षविषयत्वमस्यास्येवेति भावः । प्रवृत्ति-
विज्ञानोपादानमालयविज्ञानमन्तानः पूर्वपूर्वतज्जातीयज्ञानोपा-
देयः स एवैको मोक्षेऽनुवर्तत इति मतमुत्थाप्य निराकरोति ।
ये त्विति । उपप्लवः ससारः । उपप्लवेति । अनुपप्लवावस्थायाञ्च
शरीरं विनापि पूर्वपूर्वनयविज्ञानेनैव उत्तरं तदुत्पाद्यत इत्यर्थः ।
अनुपप्लवस्यापीति । उपप्लवध्वंसो वानुपप्लवः । अविद्यमान
उपप्लवो यवेति चित्तविशेषो बोध्यत्वापि शरीरं कारणमित्यर्थः ।

योगेति । योगस्य शरीरजन्यश्रवणादिमाध्य इत्यर्थः । अन्य-
थेति । न चोपप्लवावस्थावर्त्तिशरीरमनुपप्लवं साधयतीति नान्यो-
न्याश्रय इति याच्यम् । चित्तोत्पादं प्रति (४१) मामान्यत

(४१) सामान्यत इति । साधनेन जन्मज्ञानत्वावच्छिद्ये शरीरं हेतु न तद
संसारकायोमजन्मज्ञानत्वावच्छिद्ये शरीरादिति भावः ।

शरीरादिनिवृत्तावनुपपन्नवृत्तस्य । अनुपपन्ने च तस्मिन्
शरीरादिनिवृत्तिरिति । अथ शरीरादिकमपि चित्त-
विलसितमात्रं न तु वास्तवमित्यभिप्रायः तत्र वचाते ।
वेदान्तिनामप्यविद्यायां निवृत्तायां केवलमात्मैवापवर्गे

एव शरीरस्य हेतुत्वेनानुपपन्नावस्थायामपि तदभावे चित्तसन्तति-
रेवानुत्पादात् । अथेति । विज्ञानमेव पारमार्थिकं ग्राह्यांश-
स्यास्तीकत्वमिति पक्षे ज्ञानमिदं शरीरं वस्तु नास्त्येव कस्य च
तत्कारणतेत्यर्थः । वेदान्तिनामिति । वस्तुतो ब्रह्माद्वैतभावात्-
कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मापवर्गे वर्तते
इत्येकदण्डमतमयुक्तम् । स्वप्नकायसुखात्मकस्य ब्रह्मणो नित्य-
तया मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् । पुरुषप्रयत्नं विनापि तत्-
सत्त्वेन तस्यापुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिमात्रस्य प्रयत्नमाध्य-
त्वेऽपि अपुरुषार्थत्वात् । न पुत्र इति । एषा श्रुतिः पुत्र-
स्यात्मसम्बन्धेन प्रियत्वं बोधयत्यात्मनः स्वाभाविकं प्रियत्वं बोध-
यति । यदन्वये यत्प्रतीयते यद्विरहे तु न प्रतीयते तत्तस्य स्वाभा-
विकमिति लोकमिद्व्युत्पत्तेः । आनन्द ब्रह्मणो रूपमित्येक-
वाक्यत्वाच्चात्मनः प्रियात्मकानन्दरूपत्वप्रतीत्यै । न चात्मन इति
तादर्थ्यवस्तुर्थ्यनुपपत्तिः । यूपाय दार्ढ्यित्यत्र दारुस्वरूपयूपार्थत्व-

न च दारुयूपयोरभेदादस्तु तथा । आत्मयूपयोस्तु भेद इति कथमेवमिति
वाच्यम् । अद्वैतशक्तिना परेषु तत्ताभ्युपगमात् । १ ॥ दारुयूपयोरप्यवयवा-

वर्त्तते इति मते न नो विवादः । न पुत्रः पुत्राय प्रियो भवति आत्मने वै पुत्रः प्रियो भवति इत्यादि श्रौतोपपत्तिवलात् सर्वस्यात्मौपाधिकं प्रियत्वं स्वभावतश्चात्मैव प्रिय इति पुनरवशिष्यते तत्र वक्ष्यते ।

तौतातिता स्वकार्यमपीश्वरज्ञानं शरीरमन्तरेणा-

वदुपपत्तेरित्यर्थः । त्रिदण्डिन स्वानन्दमयपरमात्मनि जीवात्म-
लयो मुक्तिः । लयश्च लिङ्गशरीरापगमः । लिङ्गशरीरश्चैकाद-
शेन्द्रियाणि महाभूतानि पञ्च त्र सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थिताति
जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः । तत्र । शरीरध्वंसस्य
स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । 'न चोपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीवनाशो
लयः । स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् । ब्रह्मणो नित्यत्वेन तदभिन्नस्य
नाशानुपपत्तेय । भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात् ।

दुःखसाधनशरीरनाशे (४२) नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति
भाट्टमतं निराकरोति । तौतातितास्त्विति । ईश्वरे शरीरं
विना नित्यमपि न ज्ञानमित्यङ्गीकृत्य मुक्तस्य भोगायतनं विना
भोग इत्यभ्युपगमाच्च त्रपा । कारणं विना कार्यमिति विरोधः ।

(४२) नित्येति । नित्यं यत् सुखं तस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः । ज्ञानमात्रे जन्म-
ज्ञानमात्रे ।

अतु नित्य सुखाभिव्यक्तेः प्रामाणिकत्वे बाधादेव न सामान्यतः शरीरहेतुता किन्तु
तदर्थं शरीरमात्रभाषावृद्धति शरीरध्वसादिः हेतुः कल्पयत इत्यत आह । नवा
तत्वेति । नवा नित्ये सुखे ज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि भट्टपते ज्ञानं न प्रत्यक्षं तथापि

निष्कन्तः कार्यमेव सुखज्ञान मपवर्गेऽस्तीति वदेन्त
स्वपा विरोधो भयमिति त्रयमपि त्यक्तवन्तश्च । एतेन
पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्याच्च मुक्तिरित्यप्यपास्तम् । न
हि पारतन्त्र्यं स्वरूपतो हेय मपितु दुःखहेतुतया

शरीरं विनापि ज्ञानसत्त्वेनानभिमतेश्वरसिद्धिप्रसक्त्या भयमित्यर्थः ।
वस्तुतोऽभिप्रेत्य न नित्या । मुक्तमंसारिणोरविशेषापातात् ।
नोत्पाद्या तदेतुशरीराद्यभावात् । सामान्यत एव ज्ञानमात्रे
तस्य कारणत्वात् । न वा तत्र मानम् । न च नित्यं विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिर्मानं । उत्पत्तिविनाशवतो ज्ञानसुखयो रर्ह
जाने अहं सुखीति स्वभिन्नत्वेनानुभूयमानयो र्ब्रह्माभेदसाधने
प्रत्यक्षबाधात् । आनन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या मत्वर्थीयात् प्रत्ययात्
तत्त्वेनानन्दवत्त्वं ब्रह्मणो बोध्यते । नाभेदः । अन्यथाऽजहसिद्धान-
नन्दशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः । न च लिङ्गव्यत्ययो
यथोक्तेनैवोपपत्तौ मानाभावादितिभावः । ऐश्वर्यमिति । अणि-
माद्यष्टसिद्धिरित्यर्थः । प्राभाकरा स्वात्मन्तिकदुःखप्रागभावो

समतावच्छेदेनेदमुक्तम् । तर्हि श्रुते का गतिरित्यत आह । आनन्दमिति ।
आत्मनिकेति । आत्मनिकत्वमविनाशित्वमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तादृशदुःख
प्रागभावस्य सकारितादशायामपि सत्त्वेनातिव्याप्तापत्तेः । तस्मात् समानाधि-
करणयावद्दुःखध्वंससमानकालीनत्वं जन्मयावद्दुःखसाधनध्वंससमानकालीन-
त्वस्यात्मनिकत्वमित्याहुः । यद्यपि परैरतिरिक्ताभावो नाभ्युपेयते तथापि तदे
कदेशिभतेनेदम् । उत्तरावधीति । अनाद्यत्तरावधिविधुरसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः ।

स्वातन्त्र्यमपि । यदि दुःख-तत्साधननिवृत्तिस्तदो मित्यु-
च्यते । ऐश्वर्यं चेत्यर्थतया तदपि साधनपरतन्त्रं
क्षयि चेति दुःखाकरत्वाद्देयमेवेति । तस्मादनिष्टनिवृत्ति-
रात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति ।

नन्वपुरुषार्थोऽयं सुखस्यापि हानेरिति चेत् ।
न । बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्देय-
मोक्षः । न च तस्यानादित्वादपुरुषार्थत्वम् । कृत्यधीनतत्त्व-
ज्ञानादधर्मनागे सत्यधिमकाले दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति ।
तद्विरहे सत्यधर्मोऽयं दुःखजननात् तत्स्वरूपमिति घटवत्कृति-
साध्यत्वादित्याहुः । तन्न । प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वेन
मुक्तस्यापि दुःखोत्पादापत्तेः । अधर्मादिमहकार्यभावात् तथेति
चेत् । तर्ह्युत्तरावधिविधुरत्वेन तस्यात्यन्ताभावत्वापत्तिः । किम्वा
मुक्तेः प्रागभावस्य प्रतियोगी न तावत्समानाधिकरणं भाविदुःखं
तस्याभावात् । नापि व्यधिकरणं तत् । अन्यद्वत्तिदुःखस्या-
न्यत्वात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् । तस्य प्रतियोगिसमान-
देयत्वनियमात् । नापि दुःखमात्रम् । स्वपरावृत्तेर्दुःखमात्र-
स्याप्रामाणिकत्वात् । तस्यात्यन्तासतो नित्यनिवृत्तत्वेन तद्वि-
वृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

सुखस्यापीति । तुल्याव्ययत्वादुःखाभावोऽपि न पुरुषार्थ-
इत्यर्थः । बहुतरिति । ननु तयाप्यावश्यकत्वेन दुःखमैव हेयत्वं
सुखस्य निरूपधीच्छाविषयत्वात् । अन्यथा दुःखानुविद्धतया तस्य

त्वात् । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनजन्यसुखवत् । तथापि
दुःखोच्छित्तिरपुरुषार्थः । अनागतस्य निवर्तयितु

काम्यत्वे स्वतः पुरुषार्थत्वविरोधः । मैवम् । सुखमनुद्दिश्यापि
दुःखभीरुणा दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनेन दुःखाभावस्यैव स्वतः
पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभावदशायाः सुखमस्तीत्युद्दिश्य
दुःखाभावाय प्रवर्तते वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वेन सुखस्याप्यपुरुष-
ार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखाभावदशायाः सुखं नास्तीति ज्ञानं
न दुःखाभावार्थिनं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । दुःखभीरुणा सुख-
लिप्सूना मोक्षेऽधिकारादिति भावः । तथापीति । अपुरुषार्थत्व-
कृत्यसाध्यत्वम् । हेतुच्छेद इति ।

ननु तथापि दुःखध्वसस्यापुरुषार्थत्वमिव । (४३) हेतुरपि
किमुत्पादितदुःखोऽद्योत्पाद्यमानदुःखो यद्योत्पत्त्यमानदुःखः ।
आद्ययोर्निष्फलप्रयासः । अन्ये तु यदि तत्र मानमस्ति
तर्ह्यगच्छत्वम् । अथ तत्रास्ति स दोषस्तदवश्य एव । न च
जीवन्मुक्तिकालीनानेकशरीरोपभोग्यसुखार्थं प्रयत्नस्तस्य पुरुष-
प्रयत्नविनानुत्पत्तेरिति वाच्यम् । दुःखानुपहितया सुखमपि
हेयपक्षे निश्चितो मोक्षेऽधिकारात् । मैवम् । दुःखान्तरध्वस-
स्यायत्नसिद्धत्वेऽपि चरमदुःखध्वसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरु-

(४३) तर्हि हेतुच्छेद एव पुरुषार्थोऽस्ति इति अत आह । हेतुरपीति । यदि
तत्रेति । यदि तस्योत्पत्त्यमानदुःखत्वे प्रमाणमस्ति तदा तेनावश्यं दुःखस्यैव
भोग्यमिति तद्विरुद्धमप्यगच्छत्वम् । स दोष इति । निष्फलप्रयास इत्यर्थः ।

मशक्यत्वात् । वर्त्तमानस्य च पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव विरोधिगुणान्तरोपनिपातनिवर्त्तनीयत्वात् । अतीत-
स्यातीतत्वादेवेति चेन्न । हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात्
प्रायश्चित्तवत् ।

पार्थत्वात् । न च चरमदुःखे उत्पन्ने तदुध्वंसः तज्ज्ञानादेव
स्यात् । तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रतियोगिवत् तत्त्वज्ञानस्यापि तदेतुत्वात् । तेन विना तदनु-
त्पत्तेः । अतएव यस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तस्य स ध्वंसः उत्पन्नो
नास्मदादीनाम् । अथ तदुःखं नोत्पन्नमस्ति स्वकारणाभावात्
तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत् । न । तस्यान्वयव्यति-
रेकानुविधायिनः तत्त्वज्ञानाद् भिन्नस्याभावात् । यद्यप्येवं दुःख-
ध्वंसार्थं तदुःखमुपादेयं स्यात् तदनुत्पाद्य तद्व्यस्यानुत्पादनात् ।
तथापि पुरुषार्थहेतुत्वेन दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनाद-
विरोधः । तस्य च दुःखध्वंसस्यायत्नसिद्धदुःखान्तरध्वंसवदुःख-
ध्वंसत्वेनापुरुषार्थत्वेऽपि उक्तरूपदुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यत्वात् । तस्य च
ययोत्पत्तिस्तदाह । हेतूच्छेद इति ।

केचित्तु यथाश्रुतग्रन्थानुरोधात् दुःखप्रागभावासङ्गतिदुःख-
साधनध्वंसो मोक्षः । तथाच यथा दुःखसाधनस्य विद्यमानस्य

दुःखाद्यनुत्पादकत्वेन तद्विरोधेनोद्देश्यत्वादिति भावः । उक्तं रूपेति । समानाधि-
करणदुःखप्रागभावासङ्गतिदुःखध्वंसत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवं मूलस्य वा गतिरित्यत
प्राह । तस्य च यथेति । यथाश्रुतेति । हेतूच्छेद इति श्रुतेरित्यर्थः ।

दुरितस्योच्छेदाय प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः एवं दुःखमन्ततिनिदानस्य
विद्यमानस्य मिथ्याज्ञानस्योच्छेदविशेषायापवर्गायिनः तद्विरोधि-
तत्त्वज्ञाननिदाने व्यवसादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रायश्चित्तनाशपाप
जन्यदुःखानुत्पत्त्या तद्विनाशसम्भवात् ।

न च (४४) सुखदुःखनिवृत्तिभ्यामेव प्रवर्त्तत इति वार्त्तिक-
विरोधः । दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इत्यत्र दुःखत्वनिरूपित प्रति-
योगिको ध्वंसः साध्य इत्यर्थात् । एतच्च दुःखध्वंसे तद्देतुध्वसे च
साधारणमिति दुःखहेतुता दुरितादे रननुमन्याय दुःखसाधनो-
च्छेदके प्रायश्चित्तादायप्रवृत्ते । तथाच दुःखप्रागभावासहवृत्ति
दुःखसाधनध्वंसो मोक्षः । लोके हि कण्टकनाशस्य वेदे प्रायश्चित्तेन
पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वा-
दित्याहुः । तत्र । दुःख मे माभूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्ते
दुःखानुत्पादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम् ।

(४४) सुख दुःख निवृत्तिरिति । तथाच सुखदुःखाभावयोरेव स्तुत पुरुषार्थ-
त्वम् । ननु दुःखसाधनध्वंसस्यैव भावः । दुःखनिरूपितेति । यद्यपि दुःखनिवृत्तौ
दुःखमेव प्रतियोगि ननु तद्विरूपित प्रतियोगो तथापि दुःखत्वनिरूपितत्यर्थः ।
अतएव कश्चित् तथैव पाठ इति । दुःखसाधनध्वंसत्वेनैव पुरुषार्थत्वमिति भावः ।
दुःख प्रागभावेति । समानाधिकरण्येति बोध्यम् ।

एतन्मते चरमदुःखसंश्लेषेऽपि सुकृते न दोषः । दुःख मे माभूदिति । तथा
दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्था ननु दुःखसाधनध्वंसः । अन्यथा तस्यैव सुकृत
उद्देश्यता स्यादिति भावः । किन्तु पापान्तरमिति ।

नन्वेव कृतप्रायश्चित्तस्य कार्यामृतस्य कथं वृत्तिः । नच तत्रापि पुनः पापान्तरो
त्यत्तिरिति वाच्यम् । कार्यामरण्येनोत्पद्यतत्त्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेर

दुःखकारणविघटनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । कृत्यधीना
ग्रिमकालसम्बन्धस्यैव तत्त्वात् । प्रायश्चित्तवदिति । ननु प्राय
श्चित्तनाश्यापापजन्यदुःखप्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्य-
कम् । तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । नास्ति चेत् तद्
भावादेव दुःखानुत्पादादुभयथापि प्रायश्चित्तमफलम् । तस्मा
दुःखसाधनध्वंसमुखेन दुःखप्रागभावस्यापि प्रायश्चित्तसाध्यतति
तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो

सम्भवादिता चेत । अत्र वदन्ति । तत्र दुःखप्रागभावो नास्तीति । नहि तत्त्वधा
वश्यम्भावे मानमस्ति किन्तु यत् तत्त्वत्वे तत् तत्त्वाभावेन प्रायश्चित्तक्षेत्रत्वम् ।
तथाच तत्त्वज्ञानसन्देहादेव प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्युपपत्तौ यत् प्रागभावभावः तत् प्राय
श्चित्तस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि न कापि क्षतिः । न च निष्फलत्वे तद्बोधकवदप्रामाण्य
मिति वाच्यम् । सति दुःखप्रागभावः तस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्यात् ।

सति दोषे निषिद्धकर्माणां पापजनकत्ववत् सति विघ्ने मङ्गलस्य विघ्नध्वंस
जनकत्ववत् । नच दुःखप्रागभावसमये कथं प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । फल
समयस्याप्रतिबन्धकत्वादिति । तद्विन्ध्यम् । परादिजनने दोषादे सहकारित्व
मिति तदभावे निषिद्धकर्मादेः साङ्गत्वाभावात् । निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवदा
प्रामाण्यम् । इह तत् साङ्गस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्बोधक वदप्रामाण्यं स्यादेव ।
नहि दुःखप्रागभावरूपे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन प्रायश्चित्तस्य
साङ्गत्वं न स्यादिति । वयन्तु ब्रूम । अत्र दुःखप्रागभावो नास्तीति । कारीमरण
स्यैव तत्त्व मानत्वात् । प्रवृत्तिश्च तदुभयभावात् सन्देहाद्वा । नचैव तद्बोधकवदा
प्रामाण्यमिति वाच्यम् । यत्कामकर्तव्यतया हि नृदेन यद्बोध्यते साङ्गस्य तस्या
वश्यं तत्फलजनकत्वमिति नियमः । तादृश पापध्वंसकामकर्तव्यतया प्राय
श्चित्तस्य वेदेन बोधनात् तदनुत्पादे परं तद्बोधकवदप्रामाण्यम् । नचात्र तदस्ति
तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशितत्वात् । नहि दुःखप्रागभावः समेक्ष्य प्रायश्चित्तेन
तद्बोधो जन्यते । यत्न तदभावे तस्य तत्त्वजनकत्वं न स्यात् । अतएव प्रायश्चित्ते पाप

नतु दुःखानुत्पादार्थितया । अत्राहुः । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्यैव
तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । सच पापनाशद्वारा
प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि तत्र निष्फलम् । तेन
प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत् । सत्यम् । किन्तु पाप-
न्तरमासाद्य । नचैव प्रायश्चित्तमफलम् । दुःखानुत्पादेन तस्य
समफलत्वात् । अनेकपापेन दुःखं मे माभूदिति विद्यमानपाप-
नाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्ते ।

ध्वस्तमानैवाधिकारः । नतु दुःखानुत्पादकामना तस्यास्तत्फलत्वात् । नचैव दुःखा-
नुत्पादस्यैव प्रयोजनादिख्याद्यभिमतत्वविरोधः । प्रायश्चित्तादिस्वप्ने दुःखसाधन
ध्वस्त एव सतः पुरुषार्थ इति च एव मोक्ष इति पूर्वपक्षे तत्र दुःखानुत्पाद एव
सतः पुरुषार्थः तद्याच तस्याधनतया पापध्वस्त काल गौणमेव प्रयोजनं नतु सतः
प्रयोजनमिति च न मोक्ष इति हि तदर्थः । तदिदं तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन
पुरुषार्थत्वादिति । तद्याच प्रायश्चित्तस्य पापध्वस्त फलम् । तत्फलञ्च सतः
पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः । न च परमपुरुषार्थानिष्ठसौ वेदबोधितफलं जनयतोऽपि
निष्फलत्वं तद्यापि विमलध्वस्त समाप्ति वा जनितवतोऽपि अङ्गलस्य तस्याध्यस्ततः पुरु-
षार्थसंख्यादुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः । तस्यात् प्रागभावावस्थेऽपि तद्विच्छेदमिति
न तद्वोधकवेदाप्राप्त्यर्थमिति । यत्तु दुःखप्रागभावोऽस्यैव तद्याच तस्य न निष्फ-
लत्वम् । प्रागभावस्य ज्ञानान्यगत्या नियतदेशत्वकल्पनादात्मनरे पापान्तरमासाद्य
तेन दुःखानुत्पादनम् । न चैव दुःखप्रागभावसत्त्वे कायोन्मृतस्य कथं सुकृतिरिति
वाच्यम् । स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव सुकृतिविरोधित्वादिति । तच्च । प्राग-
भावस्य प्रतियोग्यसमानदेशत्व प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्वयानुपपत्त्या कल्पनीयम् ।

मानान्तराहा । भावः । अङ्गगत्या तदन्वयोपपत्तेः । नान्यः । तद्विच्छेदः ।
अतएव प्रागभावध्वस्तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वमिति सिद्धान्त इति । अफलमिति
सतः पुरुषार्थं प्रयोजकमिच्छार्थम् ।

तथाहि मिथ्याज्ञानं सवासन मिह संसारमूल-
कारणम् । तच्च तत्त्वज्ञानेन विरोधिना निवर्त्यते तन्नि-
वृत्तौ रागाद्यपाये प्रवृत्तेरपायात् जन्माद्यपायः । तथाच
दुःखसन्तानोच्छेदः । तच्च तत्त्वज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्य-
मिति । किं पुनरत्र प्रमाणम् ।

सवासनमिति । वासना तज्जन्यसंस्कारः । तच्चेति । सवासनं
मिथ्याज्ञानम् । यद्यपि ज्ञानस्य स्वजन्यस्यैव (४५) संस्कार-
नाशकत्वाद्वासना तत्त्वज्ञानेन नाश्या तथापि तत्त्वज्ञाने सति
भ्रमरूपायाः स्मृतेरभावात् तदेव भ्रमजन्यसंस्कारनाशकमित्युपे-
यम् । नच दुःखवन्मिथ्याज्ञानेऽप्यनागतादिविकल्पः । आत्मतत्त्व-
साक्षात्कारपूर्वकालीनवासनाया एव निवर्त्यत्वात् । तन्निवृत्तौ
मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पत्तिक्रमेण मोक्ष इत्यर्थः ।

(४५) संस्कारनाशकत्वादिति । जनजन्यकाष्ठान्तरभाविफलानुजूलव्यापार-
नाशकत्वादित्यर्थो नतु भावनानाशकत्वादिति विवक्षितम् । भावनाया अस्मृति-
मायत्वात् । अन्यथा स्मृतेर्भावनानाशकत्वे अत्यन्तरानुताप्यापत्तेः । भावना-
जनकत्वे बाध्यासेन स्मृतिदास्योत्पत्तेरिति वदन्ति । स्मृतेरभावादिति । कश्चि-
दभावादिति पाठो नास्ति । तत्र स्मृतेः प्रसङ्गादिति शेषः । यद्वा तत्त्वज्ञाने सतीत्य-
कारमस्येव इति । वासनाया एवेति ।

नतु वासनापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य महत्तिद्वारा सक्तिविरोधिनी न सतः ।
तथाच मिथ्याज्ञानप्रागभावाभावे तदसम्भवात् तत्त्वज्ञेयपि न स्मृतिरिति तद्विह-
त्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन । नच तत्त्वज्ञेयस्येवविषेयगुणोच्छेदवत्तस्यो न मोक्ष इति
वाच्यम् । परमसंस्कारवत्तस्या अपि आवाहिनायसम्भवादिति चेत् । भयम् ।

५८

2

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरमदुःख तद्गुणस्य प्रति तच्चक्षानस्य हेतुत्वमित्याकर एव
प्राप्तुकृत्यात् । तच्चक्षान विना कायबूहाद्यनुत्पत्ता धननकर्मजनयातुपपत्तेश्च ।
तच्चक्षानस्यावश्यकत्वे पृथोत्यन्नमित्याधानवासनापि तेनैव निवर्त्यते । तच्चक्षाने
हतीत्यादिनातुपद तयोर्विरोधस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः ॥

(३६) इदानीमपीति । नन्वस्यामपि पञ्चसमत्वाद्वादेन प्रकृतानुमाने किं दूषणमिति चेत् । न । उच्छिद्यत इति वर्त्तमानत्वाभिप्रायेण बाधे तात्पर्यादि लोके । अन्ये तु दुःखप्रागभावापहृच्छिदुःखध्वसप्रतियोगित्वमत्र साध्यार्थः । तथाचेदानीन्तनदुःखधारासु व्यभिचार इत्याहुः । इदानीमपि दुःखधारादर्शनाद-
त्यन्तसुच्छिद्यत इति दाभितमः । इयता कायेन यतो नाभृदित्यपि वदन्ति ।
तेनायमाश्लेष्टः । यद्यप्येव सर्वसक्तिर्नायाति तथाप्येवमेव प्रत्येक साध्यमिति
तद्विद्विरिति भावः । अधिकरणदुःखप्रागभावकाशीनत्वादेव दुःखस्य बाध इत्युक्तं

ब्रह्मसमासेनानित्यज्ञानाश्रयत्वात् । प्रदीपसन्ततिवत् । प्रदीपो
ज्ञानं तस्य सन्तति र्यत्र स एतदन्य आत्मा तद्वदित्यर्थः । तत्र ।
अन्यात्मत्वस्योपाधित्वात् व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः । सन्ततित्वा-
दित्यत्र लक्षणापत्तेर्य । साध्यमप्यात्यन्तिकत्वमुच्छेदस्य किम-
कादाचित्कत्वम् यद्वा ध्वसुप्रतियोगित्वम् । आद्ये बाधः ।

प्रथमतत्त्वम् । एतदीयसंयोगादिप्रागभावकालीनत्वाद्वाध इत्यत उक्तं आद्या-
दु खपदम् । एतद्दु खस्यैतद्दु खकालीनान्यत्वाभावाद्वाध इत्यत उक्तं प्रागभावेति ।

ननु दृष्टान्तासिद्धिरन्यात्तद्दु खस्यैतद्दु खप्रागभावसमानकालीनत्वादित्यत उक्तं
द्वितीयैतत्त्वम् । एतद्दु खमेतत्त्वमन्विदु खम् । तत्र दु खपदं स्पष्टार्थम् । तृतीय
दु खपदं दुःखध्वस्यैव मुक्तिरिति तादृश्यसिद्धये । प्रागभावकालानैतद्दु खान्यत्वं
दुःखविशेषणं बोध्यम् । यद्यपि दुःखपदमाकरो नास्ति तथापि बहुव्रीह्यानुरोधेन
दु खपदमध्याहृत्य हेतुमाह । दु खसन्ततित्वादिति । बहुव्रीहीति । यद्यपि
दुःखसन्तति र्यत्रेति बहुव्रीहिणापि दु खसन्तत्याश्रयत्वादिति हेतुर्ग प्रत्ययस्यति
मत्वनित्यज्ञानाश्रयत्वादिति अनित्यज्ञानवाचकपदाभावात् । तथाप्यनयो सम्-
नियमादस्यापि प्रकृतसाध्यहेतुत्वादेव शक्ते । अन्यात्मत्वस्येति । समव्याप्तेरुपाधि-
पक्षे घटादौ व्यभिचारादात्मत्व विशेषणम् । अतएव न पक्षेतरत्वमिति भावः ।
इत्यत्रानभ्युपगमनृमतेनेदम् ।

ननु पक्षेतरत्वमेतदित्यनुशयादाह । व्यधिकरण्येति । पक्षोपन्यासे इति
शेषः । हेतूपन्यासे तु यदि दु खपदाध्याहारस्तदा स एव दोषो यदि च यथाशु-
तस्यैव तत्र तात्पर्यं तदाह । सन्ततित्वादिति । यदि च व्यधिकरणबहुव्रीहि
रपीष्यत एव तथापि तत्राध्याहारापत्तिरेव दोष इति भावः । यद्यपि सिद्धान्ते-
ऽपि लक्षणाद्यापत्तिरेव तयाप्यापातत इदमुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रत्येकमेव साध्यत्वे
उपपायपर्यवसानात् सर्वसुक्तिरिति । सिद्धान्तेत्येकदैव सर्वसुक्तिरिति
श्रुत्यम् । बाध इति । साध्याप्रसिद्धिरिति भावः । आद्येति । आकाशादि-
विश्वसंप्रतियोगिद्वैतित्वेनापान्नरवाचकबोधस्वरूपायाऽत्यन्त पक्षविशेषणम् ।

अन्त्ये मंसारिदु खध्वमेन निहमाधनम् । अथाहुः । आत्मकानान्य-
 वृत्तिध्वसप्रतियोग्यवृत्तिदु खत्व दु स्वप्रागभावानधिकरणाधिकरण-
 ध्वसप्रतियोगिवृत्ति । कार्यमात्रवृत्तिध्वमेत्वात् । प्रदीपत्ववदिति ।
 प्रदीपत्व हि दु स्वप्रागभावानधिकरणेषु प्रदीपावयवेषु वर्तते यो
 ध्वसस्तत्प्रतियोगिनि प्रदीपे वर्तते । एव सर्व्वमुक्तिमिदौ चैत्रादि-
 दु खत्वादिक पक्षीकृत्य तत्तन्मुक्तिमाधनम् ।

आत्मैक्यपक्षायम् । शरीरतदवयववादयोऽपि बोद्धव्याः । कालेक्षुपक्षायम् ।
 तदुपाधि दिक् तदुपाधयो बोद्धव्याः । तेन दिगादिवृत्तितया ध्वस्य न पक्ष
 विशेष्यासिद्धिः । इ स्वप्रागभावानधिकरणत्वञ्च इ स्वप्रागभावाधिकरणत्वभिन्न-
 त्वम् । शुकाद्यात्मनश्चातयात्मात्मैक्यसत्तया नार्थान्तरम् । तथाच प्रपञ्चधर्मा-
 वल्लभात् इ स्वप्रागभावाधिकरणत्वभिन्नकालवृत्तिध्वसप्रतियोगिदु समायातोति द्-स्व-
 प्रागभावानुमानकालीनदु खध्वसरूपा सर्व्वमुक्ति सिद्धयति । न च कालस्यैकत्वे
 कथं तद्विद्वत्त्वमिति वाध्यम् । तदुपाधेरुपात्तात् । इ स्वपद व्याप्तिपक्षायम् ।
 अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तिः । तादृश कालमनादाय तादृशो दिगोऽन्य-
 सिद्धे न तयार्थान्तरम् । कार्य्येति । मात्रपदमनन्तत्वे व्यभिचारवारणाय ।
 न चैव ध्वसत्वे व्यभिचारः । भाववृत्तित्वे सतीति हेतुविशेषणाय । न च
 कालादिनिवृत्तित्वात् कार्य्यमात्रवृत्तित्वमसिद्धम् । असाधारणवृत्ते विवक्षित-
 त्वात् । अन्ये तु न तावद् यथाश्रुत साधे सिधाधयिवितमुक्तिमिद्धि । समा-
 नाधिकरणदु स्वप्रागभावानुवृत्तिदु खध्वसरूपाया कस्या उक्तातुभानादसिद्धे ।
 न हि सतिपदार्थरूप विनान्यदिङ्मातृमिहितम् । तथाच समानाधिकरणदु स्व-
 प्रागभावानुवृत्तिध्वसप्रतियोगिवृत्तित्वं साध्यम् । न च तावदपि साध्य प्रत्येक
 सत्तयात्मानराधत्वा सर्व्वमुक्त्यसिद्धापत्तेः । किन्तु तादृशध्वसप्रतियोगिमात्र
 वृत्तित्वम् । तथाच द्रव्यत्वमेवत्वादावनैकानवारणाय मात्रपदम् । एतस्मिन् च
 कार्य्यपद ध्वसाध्विद्वसत्तायोगिपरम् । तेन ध्वसत्वे न व्यभिचार इत्याहुः ।
 तद्विन्ययम् । उक्तगत्या पक्षधर्मावलेन यथाश्रुत एव सर्व्वमुक्तिसिद्धावपदार्थं

यहा (४०) चैत्रकालान्याहृत्तिचैत्रदुःखध्वंसचैत्रदुःखप्राग-
भावानधिकरणाधिकरण. ध्वसत्वात् घटध्वसवदिति पक्षधर्मता
बलाच्चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणकालसिद्धिः । न चानात्महृत्ति-
त्वमुपाधिः । आत्मान्तरदुःखध्वंसे साध्याव्यापकत्वात् । नापि
चैत्राहृत्तित्वमुपाधिः । चैत्रहृत्तिसयोगादिध्वंसे साध्याव्यापकत्वात् ।
नापि चैत्रमात्रहृत्त्यन्यत्वं पक्षेतरत्वात् । एवं सुखत्वादावपि
साध्यम् । तेन सकलोच्छेदो मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम् ।
कार्योच्छेदे कारणीच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च संसार-
कारणस्य मिथ्याज्ञानस्य श्रवणादिक्रमोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्निवृत्ते.
सम्भवात् । उक्तानुमानमबुद्धाक्षिपति । पार्थिवेति । उक्तरीत्या
सर्व्वमुक्ते न व्यभिचार इति समाधत्ते । सर्व्वमेति ।

कल्पनातुपपत्तेः । उक्तगत्यैव भावपदसार्थकत्वाच्च । न च हृत्तिपदार्थस्वरूप
नात सिद्धयतीति वाच्यम् । दुःखप्रागभावसमानकालोनदुःखध्वसस्य सर्व्व-
सृष्टित्वे बाधकाभावादिति । यत् ध्वसप्रतियोगितापच्छेदकत्वं साध्यम् ।
तथाच द्रव्यत्वादावभैकान्तिकवारण्याय हेतो भावपदमिति । तच्च । ध्वसस्य
सामान्याभावत्पानङ्गीकारात् । तदङ्गोकारे तु तावदेव सर्व्वसृष्टिसिद्धिसम्भवे
ध्वसपूर्व्वविशेषणधैयव्यापत्तेरिति ।

(४०) चैत्रेति । चैत्रदुःखत्वं चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरणध्वस
प्रतियोगिहृत्ति कार्यमात्रहृत्तिधर्मत्वादिति भावः । चैत्रकालान्येति पक्षविशे-
षणस्यार्थं प्रयोजनञ्च पूर्व्ववत् । ध्वसत्वादिति । जन्याभावत्वादित्यर्थः । चैत्र-
हृत्ताविति । अद्यापि सज्जोनेऽपि साध्याव्याप्तिभङ्गदेव तदपि ध्वसत्वरूपसङ्ग-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकशभिधाने तदुद्धारं स्यादित्याद्यदुःखध्वसपर्यन्तसुक्तम् । न च
दुःखध्वसत्वरूपधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापकशदोप इति वाच्यम् । वच्छभाषा-
गमदपिशिष्यवाधेन हेतो साध्यव्यापकतया तदव्यापकत्वेभोपाधे साध्यव्याप

न हि सर्व्वमुक्तिपक्षे सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्ट्या-
भावात् तदुत्पत्तौ बीजमस्ति । न च सर्व्वभोक्तृणामप-
वृत्तौ तदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति । न हि बीजप्रयो-
जनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । सर्व्वमुक्तिरित्येव
नेष्यत इति चेत् तर्हि यएव नापवृज्यते तस्यैव दुःख-
सन्तानेऽनैकान्तिकमिदं किमुदाहरणान्तरगवेषणाया ।
एवमस्तु न चोदाहरणमादरणीयमिति चेन्नासिद्धेः ।

तदेव स्फुटयति । न हीति । बीज निमित्त तच्चेहादृष्टम् ।
प्रयोजनं भोग । यद्यपि भोगस्य (४८) प्रयोजनं विनाप्युत्पत्ति
स्तथाप्यदृष्टं विना नोत्पद्यते इत्येवपरमेतत् । सुक्तेयादृष्टजन्यत्व
वक्ष्यति । सर्व्वमुक्तिरेवेति । सर्व्वमुक्तिपक्षेऽनादौ मसारि सर्व्वेषां

कत्वादिति भावः । पक्षेतरत्वादिति । पक्षेतरदृष्टत्वादित्यर्थः । पक्षान्तराना-
देरपि व्यावर्त्तनात् । वस्तुतो वक्ष्यमाणविशेषवाचकैर्न हेतोः साध्यव्याप्यत्वादु-
पाधित्वमिति भावः । कालादिदृष्टितया साधनव्यापकरवमपीत्याहुः ।

नन्वेवमप्यशेषगुणोच्छिन्निरूपा मुक्तिर्नायातोत्यत आह । एवमिति । तेनेति ।
परमज्ञानभिन्नत्वन सकल विशेषणीयमित्याहुः ।

भोगश्चेति (४८) । न च ध्वस एव तद्व्ययोजनमिति वाच्यम् । यदुद्देशेन
पुरुषः प्रयत्नते तद्व्ययोजनत्वात् ।

ननु केवलमप्यदृष्टजन्यत्व मुक्तौ व्यभिचारोत्यत आह । सुप्तेनेति । यद्यपि
सुक्तिरदृष्टजन्येति शास्त्राच्च वक्ष्यति तथापि प्रतियोगित्वेन तदुदात्तकमुक्तौ जनकत्व
मित्यर्थात् तदभिधानमिति भावः । कचिददृष्टजन्यत्व वक्ष्यतोति पाठः तत्र
भोगतत्त्वाधन एव भोगकादृष्टजन्यत्वनियम इति सुक्तेरदृष्टजन्यत्व भोगकादृष्ट-
जन्यत्व वक्ष्यतीत्यर्थः ।

सिद्धौ वा संसार्यैकस्वभावा एव केचिदात्मान
द्रुति स्थिते अहमेव यदि तथा स्यां तदा मम विपरीत-
प्रयोजनं पारिव्राजकमिति शङ्कया न कश्चित् तदर्थं
ब्रह्मचर्यादिदुःख मनुभवेत् ।

तथात्वसम्भवे संसारोच्छेदापत्तिः । न ह्येतावन्तं कालं तत्त्वज्ञान-
सामग्रीविघटनमेवेति भावः । असिद्धेरिति । प्रागुक्तमानेन
सर्व्यात्मगतदुःखोच्छेदासिद्धेरित्यर्थः ।

तत्र विपक्षे बाधकमाह सिद्धौ वेति । न च शमदम-
भोगानभिष्वङ्गादिना सुमुचुचिक्लेन श्रुत्युदितेन शङ्कानिवृत्तिः
स्यादिति वाच्यम् । संसारित्वेनेव मोक्षं प्रति स्वरूपयोग्यत्वात् ।
न तु तद्विशेषशमादिमत्त्वेन । सामान्यबाधके सत्येव योग्यताया
विशेषनिष्ठत्वात् । शमादेरपि कार्यत्वात् तत्रापि संसारित्वेनैव
स्वरूपयोग्यत्वाच्च । सामान्ये बाधकाभावात् । शमादेः श्रुती

सिद्धौ वेतीति । सर्वसृष्ट्या एव सिद्धौ वेत्यर्थः । संसारित्वेनेति । व्यधादि-
शरीरावच्छेददशायां स्वरूपयोग्यतासत्त्वेऽपि न शक्तिः । अवस्थादिष्वहकार्य-
भावादिति भावः । शमादिमत्त्वेन शक्तिस्वरूपयोग्यतामभ्युपेत्याह । शमादे-
रपेति । दोषान्तरमाह । शमादेरिति । न च विषयगतोद्भूतरूपवदुभय-
रूपत्वाविरोध इति वाच्यम् । तत्र प्रकारभेदेन तथात्वादस्य स तदभावात् ।

अग्न्येतदस्वरूपेनाह । आत्मावेति । वस्तुतस्तु प्रागभावस्य प्रतियोगि-
जनकत्वनिवर्तनान्नान्ताभावात्, तत्तदात्मनिष्ठया बहुदुःखप्राप्तभावेः प्रतियोगिजनने
सर्वसृष्टेरावश्यकं प्रागभावात्पत्ते योज्यशक्तिः तद्वृत्त्ये विरेजेति विषेय इति भावः ।
कासत्वमिति । कानोपाधित्वमित्यर्थः ।

नतदहम्भातिरिक्तहम्भात् तत्रात्मे व्याप्यमित्यत्र दैविकहम्भातिविषयायां सिद्ध-

अथ यदि सर्वदुःखसन्ततिनिवृत्तिर्भविष्यति
तर्हीयता कालेन किं नाम नाभूत् । एकैकस्मिन् कल्पे
यद्येकोऽप्यपवृज्येत तदाप्युच्छेदः संसारस्य स्यात् ।
कल्पानामनन्तरत्वात् । सत्यं । अनन्ता ह्यपवृत्ता न तु
सर्वे संसारस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नन्वेतदेव न स्यादि-
त्युच्यते इति चेन्न । कालनियमे प्रमाणाभावात् ।

सहकारित्वेन बोधनात् तस्य योग्यतानयच्छेदकत्वात् । आत्मा
वारे द्रष्टव्य इति श्रुतः सामान्यत एव मोक्षार्थिमात्रपरत्वे
सद्बोधानुपपत्तेः । तदर्थितायाश्च सर्वसाधारणत्वात् । शमादि-
सम्पत्तेरधिकारनिश्चयस्ततश्च तदर्थं प्रवृत्तौ शमादिसम्पत्तिरि-
त्यन्योन्याश्रयाच्च । आधिपवीजमुद्घाटयति । अथेति । नन्विद-
मुत्पत्त्यमानवष्टेऽनैकान्तिकम् । न चाभूतजातीयं कार्यं नोत्पद्यते
सर्वमुक्तेरभावरूपत्वात् तज्जातीयस्य च भूतपूर्वत्वात् । मैवम् ।

साधनम् । कालिकव्याप्तिविशेषाया धर्मत्वादित्यस्यैव सार्धकत्वेऽधिकव्यर्थतापत्ते-
रिति । केचित्तु कालत्वमित्यनेन कालमात्रवृत्तिधर्मो लक्ष्य कालपदश्च कालोपाधि-
साधारण बोध्यमेवश्च दैशिकव्याप्तावपि न सिद्धसाधनमित्याहुः । कालत्वस्यमा-
नाधिकरथेति । ननु कालेऽपि कालत्वात्यन्ताभावस्तत्वात्, साधनव्यापकत्वमिति
चेत् । न । इदानीं कालत्वात्यन्ताभाव इति प्रतीतावपि काले कालत्वमेति न
प्रतीति तदासावश्य भेदवृत्तिभेद आशङ्क्यः । एवञ्च प्रतियोगिवृत्तिविशेष-
विरोधित्वा कालत्वाधिकरणे वर्त्तते योग्यत्वाभावस्तत्प्रतियोगित्वमुपाधि-
रित्यर्थादित्याहुः ।

न च सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तादृष्टानुत्पत्तौ सर्वमुक्ते-
रनुत्पत्तिः । अपवर्गस्य भोगतत्साधनेतरत्वात् । न हि
अदृष्टनिवृत्तिरदृष्टसाध्या एकस्याप्यनपवर्गप्रसङ्गात् ।

कालत्वमदृष्टवत्त्वव्याप्यं कालमात्रवृत्तिधर्मत्वात् । पूर्वकालत्व-
वदिति विवक्षितत्वात् । अत्र कालत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वमुपाधिमभिप्रेत्याह । कालेति । मोक्षे यथा चैत्रा-
दृष्टवत्त्वं कालधर्मी व्यभिचरति तद्वददृष्टवत्त्वमपि व्यभिचरेत् ।
विपक्षे बाधकाभावादिति भावः ।

न चेति तन्निमित्तादृष्टसत्त्वे वा न सर्वमुक्तिरित्यर्थः । न च
(४८) सुन्दोपसुन्दन्यायेनैकदैव तदुत्पादकादृष्टनाशसर्वमुक्तयोरुत्-
पत्तिः । तस्यापि सर्वमुक्त्यन्तर्भावात् । मानाभावाच्च । अपवर्ग-
स्येति । न च व्यवसायिजन्यादृष्टसाध्यत्वान्मुक्तः प्रतियोगितयावश्यं
तदपेक्षणाच्च कथमेतदिति वाच्यम् । भोगजनकादृष्टजन्य सुत्पत्ति-
मदिति मतनिराकरणार्थत्वात् । अदृष्टसाध्येति । प्रतियोगी-
तरादृष्टसाध्येत्यर्थः । आदिमतीति । तथाच तद्व्यतिरेकमादाय

(४८) न चेति । चरमदुःखेनादृष्टं चरमदुःखसङ्घादृष्टेन भाग्यत इत्यन्योन्य-
नाशकत्वाभिप्रायेण सुन्दोपसुन्दन्याय इत्यर्थः । तस्यापीति । अदृष्टनाशस्यापी-
त्यर्थः । ननु तस्य तदन्तर्भूतत्वेऽपि प्रतियोगितया तस्य तज्जन्यत्वमविरुद्धमेवेत्य-
रुचेराह । मानेति । अदृष्टस्य फलनाशकतयादृष्टनाशस्य न सर्वमुक्तिरूपफलेन
योग्यत्वम् । न वा दुःखस्यादृष्टनाशकत्वम् । मानाभावादित्यर्थः । भोगेति ।
यद्यपि प्रतियोगितया भोगजनकादृष्टमेव जनकमित्यप्यभिचारतादृश्यं तथापि
तदभ्येन रूपेणादृष्टजन्यसुत्पत्तिमन्यात्वमिति मतनिराकरणे तात्पर्यम् । केचनेति ।

स्यादेतदादिमती प्रदीपसन्तति निर्वर्त्तते दुःखसन्तति-
स्त्विय मनादि रनुवर्त्तिष्यत इति चेन्न मूलोच्छेदानु-

केवलव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वमादिमत्त्व चोपाधिरित्यर्थः ।
अनादिरिति । अनादित्वं हि स्वाययध्वसव्याप्यप्रागभावप्रति-

नतु दुःखसन्ततिरत्यन्तातुच्छिष्टानादित्वादित्यन्ताकाशवद्वानेनान्यव्यतिरेकित्व
सम्भवे किं केवलव्यतिरेकपुण्यासेनेति चेत् । अत्र वदन्ति । अत्यन्तातुच्छेदपदेन
समानजातीयप्रागभावासमानकालध्वसप्रतियोगित्व विवक्षितम् । तस्यैव सना-
तीयप्रागभावासमानकालध्वसप्रतियोगित्वरूपात्यन्तोच्छेदसाध्यविवक्षितत्वात् । तस्य
आकाशादौ नित्येऽसम्भवमान्यत्वं साध्यस्यासप्रतिपक्षत्वेनान्यव्यतिरेकित्वाभाव
इति वक्ष्यमाणानादित्वेन समसन्तयाप्यहत् तथोक्तमित्यन्ये । आदिमत्त्वमेति ।
एतत्प्रदीपसन्तानेत्यतो नोच्छेद आदिमत्त्वमेति साध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

नन्वनादित्वप्रागभावाप्रतियोगित्व पक्षेऽसिद्धमित्यत आह । अनादित्वं हीति ।
येन रूपेणानादिता तत्त्वपदेन विवक्षितम् । तदात्रयध्वसव्याप्यो यः प्रागभाव
तत्प्रतियोगिभाववृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः ।

नतु व्याप्तिर्देयिकी कानिकी वा । नाह । यत्र घट समवायिकारणनाशश्च
तत्र घटप्रागभावस्य घटध्वसाव्याप्यतया घटसन्तानेऽव्याप्तेः । भान्त्यः । मात्रे
त्यादिनिरर्थकत्वापत्तेः । अतएव कुसुमाञ्जली तथैवानादित्वसंज्ञमिति चेत् । अत्र
वदन्ति ।

यदा प्रागभावस्तदा तज्जातीयध्वस इत्येवरूपा कालगर्भेव व्याप्तिरभिमतता ।
व्याप्यपदस्य समानकालोत्पत्त्यात्परं न तु नियमपर्यन्तपरम् । तद्वानवर्त्तनीय
स्यापि समानपदादेव व्याहृतेः । न च तदेवाकिञ्चित्करमिति वाच्यम् । अत्यन्तातु-
च्छेदात्कक्षाध्यस्य पूर्वविवक्षितव्याकारोऽभावेन द्रव्यसमादायोक्तानादित्वस्य तत्र
सत्त्वादनेकालिकतापत्तेः । ध्वसप्रागभावयोः स्थाने सवर्गाभावमात्रकरणे तं

देषदत्तप्रभवत्वादित्यतिमति तन्मागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिमात्रवृत्तिजाति-
मति यद्वादावतिव्याप्तिः । न चैवमपि जातिपट्टणमनर्थकमिति वाच्यम् । सर्व-
सक्तिमात्रे विवादेन प्रत्येकसत्त्वभ्युपगमात्, शुक्लसंज्ञापीडयत्वेन समानजातीय-
प्रागभावसमानकालध्वंसप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावेन व्यभिचारितया तद्वारक-
त्वात् । न हि तन्मात्रवृत्तिजातिरस्ति । निमित्तप्रयोज्याया दुःखत्वावान्तर-
जातेरान्विधेयनियतदुःखमात्रवृत्तित्वावसम्भवात्, तद्व्यवृत्तिरिति नानात्मनि तादृशदुःख-
सम्भवात् । न च शुक्लसंज्ञेऽपि साध्यमस्येवेति वाच्यम् । समानकालीनत्वनियत-
ध्वंसगर्भत्वात्तस्य । यत्तु तदगर्भत्वेऽपि चरमशुक्लसंज्ञे न व्यभिचार इति किं तदु-
गर्भतवेति । तन्न । तावन्माने अनादित्वभावेन हेत्वभावात् । यावन्तुक्तानादित्व-
विश्रामस्तावति प्रकृतसाध्यमिति विवक्षितत्वात् । अन्यथा दुःखत्वमादाय शुक्लसंज्ञे
व्यभिचारात् । न ह्यत्रैव कुक्षमाञ्जलिप्रकाशेऽपि उक्तातुच्छेदस्यानादित्वनिर्वचन-
सदृशे येनात्रैव तत्तात्प्रेतद्विषेदप्रत्यक्षेण । किन्तु अनादित्वमात्रलक्षणमेव ।
अतएव प्रमेयद्वयसामान्यस्यापि तत्र लक्ष्यत्वमेवेति । केचित्तु अदृष्टप्रयोज्य-
जातिमादाय शुक्लसंज्ञे व्यभिचाराभावेऽपि शुक्लात्मरूपकारणप्रयोज्यजातिमादाय
शुक्लसंज्ञायादौ व्यभिचारतादवस्थमेव । न च तज्जातीयमानाभावः । शुक्लात्म-
जगते तत्र जगतावच्छेदकभौत्ये तस्य बाधकाभावेन लाघवेन च जातित्वात् ।
अन्यथान्यथापि कारणप्रयोज्यजातिविषयापत्तिः । आवाशकोपाधेरेव तदव-
च्छेदकत्वसम्भवात् । सामान्यसामय्ये तत्सम्भवेऽपि विषेदस्य हेतुत्वात् यस्यामाम्ये
असामान्यमिति श्यायात् । तज्जातिसन्देहेऽपि सन्दिग्धानैकान्तिकस्य दुष्परिहर-
त्वात् । नचादृष्टप्रयोज्यजात्या सद्वरात् न तज्जातित्वमिति वाच्यम् । अदृष्ट-
प्रयोज्यजाते नानात्वेनाप्युपपत्तेः । अन्यथा गोत्वादित्यतिविषयापत्तेः । यदि
चातुर्गतधत्वादिना गोत्वादित्यतिमिदौ तारत्वादेरनन्वगत्या नानात्वं तदा जगता-
वच्छेदकतया तज्जातिसिद्धौ तद्वानात्ममिति तद्व्ययम् । तस्माद्येन रूपेणानादित्वं
तन्माभाय धर्मगर्भत्वमेवंचोक्ताकाराव्यभिचारवारण्यात् मात्वपदम् । जातिपदे
धर्ममात्रपरमेव । प्रत्येकसत्त्वरेयनभ्युपगमदद्यादां विषेदादर्थनदद्यादां वा अत्यति-
यस्य इति शुक्लसंज्ञादौ न व्यभिचारो दोषाय इत्याहुः ।

स्यादेतत् तत्त्वज्ञानं हि विरोधितया समूलं
मिथ्याज्ञानमुन्मूलयन्निःश्रेयसहेतुः । नचोपपत्त्या शब्देन
वा जनित मिदं परोक्षमपरोक्षं मिथ्याज्ञानं निवर्त्तयितुं
मुत्सहते दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः । ततोऽपरोक्षम-

समानकालीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वस्य
सुखदुःखोभयसाधारणैकरूपमत्त्वान्न वाक्यभेदः । किञ्च मिमित-
निषेधो नैकैकमत्त्वात् बोध्यः । अगरीरस्य सुखाद्युत्पत्तेरयोग्य-
त्वान्नित्ये च सुखे मानाभावात् । अतः उभयासत्त्वप्रयुक्त एव
न्याय्यः । यदा दुःखेनात्यन्तं विमुक्तं शरतीति श्रुत्यन्तरसंवादा-
दध्यवसायः ।

एवञ्च यद्यपि ज्ञानसामान्यवर्गस्येऽपि न दोषः स्यादपि साक्षात्कारत्वं जाति-
रिति न व्यर्थविशेषणत्वम् । एतज्ज्ञानत्वाद्विषयमादायातिव्याप्तिरित्यत उक्तं
जातीति ।

ननु प्रियाप्रियपदादुक्तसाधारणैकरूपेण उपस्थितौ लक्षणापत्तिः । नचैक-
वाक्यतारण्यार्थं तरल्लोकारः । द्वितयस्यैवानुगतस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन वाक्य-
भेदाभावात् । अन्यथा इन्द्रमाले लक्षणापत्तेः । तथाच नित साहित्यवादिभि-
रित्यस्येराह । किं चेति । अगरीरस्येति । एतज्जोपलक्षणं मेरुस्यैव भित्ति-
निषेधानभ्युपगमस्येत्यपि बोध्यम् ।

ननु यावेति सम्बोधने । तथाच वाच्यत्वमिति यद्वत्कील्यसिद्धमेवं च
लक्षणमालागरीरतया अण्डप्रलयकालीनागरीरतया वा ईश्वरप्रतिपादनपरतया
वा अन्यथासिद्धिरेवेति भनसिद्धत्वादन्यथासिद्धत्वान्तरसंवादेनास्या सक्तिमिथाव-
कत्वमित्याहुः । यदेति । अत्र मुक्तयन्द्युः अवस्थाचितया नेश्वरप्रतिपादक-
तयाम्बवासिद्धिरिति वदन्ति ।

व्युत्पायि बलवत्तरं तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्तनसमर्थम् । तच्च
कुतो भवतीत्यत आह । तच्चेति । ईश्वरस्य चोदना
उपदेशो वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात् प्रति-
पादितात् धर्मादेवेत्यर्थः, अयमर्थः । शास्त्रेण पदार्थान्
विविच्य श्रुतिस्मृतीहासपुराणोपदिष्टयोगविधिना दीर्घ-
कालादरनैरन्तर्यसेवितान्निवृत्तिलक्षणात् धर्मादेव

अभिधेयप्रयोजनयोरुपदर्शितत्वादग्रिमग्रन्योपयोगार्थमाह ।
तत्त्वज्ञानमिति । मूलं संस्कारः (५१) । दिङ्मोहेति । सूर्योदयेन
प्राचीमनुमायापि सुहृतीत्यर्थः । अव्युत्पायीति । व्युत्पातुं भ्रमितुं
शीलमस्येति व्युत्पत्त्या व्युत्पायि भ्रान्तम् । न तथेत्यर्थः । बलवत्तरं
बहुतरं संस्काराधायकं वा । शरीरादावात्मधीः प्रत्यक्षा न
परोक्षेण शब्दानुमानजनितेन निवर्त्तयितुं शक्यमिति तन्निवर्त्तन-
क्षमा शरीरभिन्नात्मधीः प्रत्यक्षा स्यात् । सा च न शास्त्रादित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञानमिति । शरीरादिभिन्नात्मभावनातः साक्षात्काररूप-
मित्यर्थः । तर्हि प्रथमत एव तथा ज्ञानमुत्पद्यतां किमनेनेत्यत
आह । न हीति । शरीरादिभिन्नज्ञानाद्याययात्मज्ञानेऽपि

(५१) मूलपदस्यात्मादिपरत्वभ्रमं निवारयति । संस्कार इति । सुहृ-
तीति । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविपरीतदर्शनस्यैव विरोधित्वादिति भावः ।
न तथेति । यद्यपि भ्रमरूपविशेषदर्शनमपि ज्ञानविरोधि भवत्येवेत्युत्पायीति
व्यर्थं तथापि प्रकृते प्रमादूपमेव तदिति स्वरूपाख्यानपरमिति केचित् । केचित्तु
भ्रमोत्तरममं प्रति तथैव हेतुतेति तथोक्तम् । विशेषेषापि हेतुहेतुमद्भावा-

तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । यतोऽपहृज्यते न ह्युपपत्त्या विना
विवेको न च विवेकादिना उपदेशमात्रेणाश्रद्धामल-
चालनं न हि तेन विना शङ्काशुक्ल्यागो न च तम-
रेण निवर्त्तको धर्मी न च तेन विना दृढभूमिविभ्रम-
समुन्मूलनसमर्थस्तत्त्वसाक्षात्कार इति ।

एतेन सत्त्वशुद्धिद्वारेणारादुपकारकं कर्म सन्नि-
पत्योपकारकञ्च तत्त्वज्ञानमिति मन्तव्यम् । न तु

तद्विरुद्धनिरञ्जनात्मश्रुतिदर्शनात् । कुत्रार्थे श्रुतितात्पर्यमित्य-
निययात् क्षणिकत्वोपपादककुतर्काच्च मननेन च तात्पर्यं
निश्चित्यानन्तरं महायाससाध्यनिदिध्यासनादौ प्रवृत्तिस्ततः तत्-
साक्षात्कार इत्यर्थः ।

ननु तत्त्वज्ञानवत् कर्मापि श्रुत्या कारणं बोधितमिति तत्
कुतो नोद्दिष्टमित्यत आह । एतेनेति । सत्त्व आत्मा तस्य
शुद्धिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिः । तद्वारा पर-
म्परया कर्म मोक्षे कारणं तत्त्वज्ञानन्तु सन्निपत्य (५२)

दित्याहुः । ब्रह्मना यौगपदाभावात् न निवर्त्तकमित्यन्यमर्थमाह । सत्कारेति ।
यद्देति । यद्यप्येतन्मते शब्दं न ज्ञानं तथापि न्यायनयमभ्युपेत्येदमुक्तम् ।

(५२) ननु तत्त्वज्ञानमपि न सन्निपत्योपकारकं कायव्यूहादिना व्यवधाना
दित्यत आह । कर्मापेक्षयेति । तथाच तत्त्वज्ञकारित्वकल्पने गौरवमिति भावः ।
नापीति । यद्यपि परम्परयाह्वयेऽपि न श्रुतिस्तुल्यकञ्चतया समुच्चयस्यैव नियमेन
त्वात् । तथाप्ययमपि पक्षो न सम्भवतीदमुच्यत इत्याहुः । सन्निपत्योपकारकत्वं

तुल्यकक्षतया तत्समुच्चयः । नापि ज्ञानेन धर्मो जन्यते
विहितत्वादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । दृष्टद्वारेणैवो-

कर्मापेक्षया सन्निधायोपकारकं कर्मानन्तरं तदुत्पत्तिरिति ।
नत्विति । तत्त्वज्ञानानुत्पादकतया साक्षादित्यर्थः । ज्ञानकर्माणो-
र्न समप्राधान्येन समुच्चयः । कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन
श्रुतत्वान्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् । तत्त्वज्ञानस्य नैरपेक्ष्येण मुक्ति-
साधनत्वप्रतीतिश्च । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । स हि सन्निपत्योपकारक-
तया वा अवघातादिवत् आरादुपकारकतया वा प्रयाजादिवत् ।
नाद्यः । तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । नान्यः । कर्मणां स्ववा-
क्यत एव प्रयोजनलाभे फलवत्सन्निधावफलत्वाभावादिति भावः ।

ननु तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वेन विधिना बोध्यते तच्चाशुविनाशि
न कालान्तरीयमोक्षाय कल्पत इति स्वानन्तरोत्पत्तिकं धर्ममपेक्षत
इति स एव सन्निपत्योपकारकः । स च मुक्त्यैव फलेन नाश्रयत
इत्यत आह । नापीति । दृष्टद्वारेति । मिथ्याज्ञाननिवृत्त्येत्यर्थः ।
अन्यथेति । तथाच विहितत्वं तत्र व्यभिचारीत्यर्थः । ननु मोक्ष-

यदि तत्त्वज्ञानसहकारितया साक्षात्मुक्तिजनकत्वं तदा नाङ्गाङ्गिभावः । किन्तु
धर्मप्राधान्यमेव । तच्च पूर्वं दूषितमेवेति प्रधानीभूततत्त्वज्ञानेन शरीरनिष्पादकत्वमेव
तदाप्यम् । एवं सत्याह । तत्त्वज्ञानेति । कर्मणामिति ।

ननु प्रधानफलतिरिक्तस्योद्देशकताभावनवसङ्गतं तदाप्यश्रुतमेव । यद्य-
तिरिक्तफलस्यैवाङ्गत्वमिति, तदा सङ्गतस्य धन्याहता न स्यात् विज्ञध्वंसक-
क्षतात् । नहि प्रधानधन्यस्य विज्ञध्वंसः फलमिति चेत् । न । तत्त्वज्ञानेनैवोपपत्ती

पपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् । अन्यथा भेषजादि-
विधिष्वपि तथा कल्पोत । उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्म-
समुच्चयः । काम्यनिषिद्धयोस्त्यागादेव समुच्चयानुप-
पत्तेः । नापि असङ्गल्पितफलकाम्यकर्मसमुच्चयः । चतु-
र्थाश्रमविधिविरोधात् । यावन्नित्यनेमित्तिकसमुच्चयस्या-
पि तत एवानुपपत्तेः । यत्थाश्रमविहितकर्मणा ज्ञानस्य

हेतुयवर्णेन नियमादृष्टं जन्यत एव अन्यथात्मनः पक्षस्थोपनाय
कतामात्रेण तदुपयोगे तद्विघ्नोपायान्तरेण पक्षोपस्थितिः मननोप-
योगिनो स्यात् । मैवम् । (५३) मननव्यापारकश्रवणस्य मोक्ष-
हेतुत्वेन श्रवणादुपायान्तराधीनतदुपस्थिते मोक्षाहेतुतया नियमा
दृष्टस्याकल्पनात् । तथात्वेऽप्यात्मसाक्षात्कारेण तदजननात् तस्यैव
सन्निपत्योपकारकत्वात् मननस्यापि निदिध्यासनमेव दृष्टं व्यापारः ।
काम्येति । काम्यत्यागस्यैव संन्यासत्वादिति भावः ।

ननु फलकामनां विना यत्काम्य कर्म तेन समुच्चयः स्यादि-
त्यत आह । नापीति । तादृशकाम्यकर्मणोऽपि मोक्षे त्याग

तदङ्गत्वकल्पने प्रमाणाभावादित्याशयात् । स एवेति । यद्यप्येवमपि तुल्यकस्तथा
समुच्चयो न सिद्धः तथापि तत्त्वज्ञानसाक्षाद्हेतुत्वनिराकरणे तात्पर्यम् । भिद्य-
मानेति । वाधनानिर्मुक्त्यर्थम् । तदप्युपलक्षणम् । युगपदुभोगजनककायवौर्ग-
पदादारेणपि द्रष्टव्यम् ।

(५३) मननव्यापारकेति । श्रोतव्यं श्रुतिशास्त्रेभ्य इति श्रवणान्तर-
व्यापारकश्रुतिजन्याऽश्रवणत्वेन हेतुत्ववभात् तादृशकल्पनमित्यर्थः । केचित्तु

समुच्चय इत्यपि नास्ति तदभावेऽपि गृहस्थस्य ज्ञाने
सति मुक्तेः । यतः स्मरन्तिहि । कर्मणैव हि संसिद्धि-
मास्थिता जनकादयः । इति । न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञान-
निष्ठोऽतिथिप्रियः । आद्यकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि
हि मुच्यते ।

न च साध्यस्यावैचित्र्ये साधनवैचित्र्यमुपपद्यते ।

श्रवणादित्यर्थः । यावदिति । गृहस्थादिसाधारणस्य तस्यापि संन्या-
सिनां त्यागश्रवणादित्यर्थः । गृहस्थस्यापीति । न च मोक्षार्थिकर्त्त-
व्यत्वेन कर्मणि विहितानि येन तत्समुच्चयः स्यादिति भावः ।

ननु कार्यसामान्यव्यभिचारेऽप्यवान्तरजातीयकार्यं प्रति
व्यभिचारस्तत्तत्कर्मणः स्यादित्यत आह, न चेति । (५४) ज्ञाने
त्ववान्तरजातीय एव कर्मणां हेतुत्वमिति भावः ।

श्रुतिशब्देभ्य इत्यत्र श्रुतिशब्दस्याप्रामाण्यशङ्कान्तरात्परत्वमत तादृशश्रुति-
पुराणादिजन्यश्रवणस्यापि हेतुत्वमत एव गृहस्थाप्यपवर्गभागित्वसम्भवात् जग-
दुद्देश्यता शास्त्रवर्णेत सङ्गच्छते इत्याह ।

ननु श्रवणानन्तर किञ्चिदवधानाद् यत् मननं तत्तादृहं विना कथं तस्य
तद्हेतुत्वमिति चेत् । न । तत्रापि संस्कारद्वारा तथात्वसम्भवात् । केचित्तु
एतदस्तरसेनाह । तथात्वेऽपीति । मननस्यापीति । अदृष्टं विना जनकत्वमस्य
इदम् । ननु कवेति । फलकामनामभिलाषं विना यत्कार्यं कर्म आह्लादिक-
मित्यर्थः ।

(५४) न चेतीति । यद्यपि तत्तद्व्यक्तावेव जनकत्वमस्तु कार्यतावच्छेदका-
मनुगमस्यादोषत्वात् । तदर्थिप्रवृत्तस्तु सर्वासाधनताशानात् न तु तत्तावच्छेदेन

न च स्वर्गवदपवर्गेऽपि प्रकारभेदः सम्भवति । तस्मात्
तत्त्वज्ञानमेव निःश्रेयसहेतुः । कर्माणि त्वनुत्पन्न-
ज्ञानस्य ज्ञानार्थिन सत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवारणद्वारेण

ननु समवाय्यसमवायिनाशयोर्द्रव्यनाशकारणतावदभावरूप-
मोक्षेऽपि कर्मणा कारणता स्यात् । मैवम् । निमित्तकारणेतर
कारणनाशत्वेन तत्र हेतुत्वात् । न चात्र मुमुक्षुकर्तव्यत्वेन कर्माणि
विहितानीत्युक्तम् । तस्मादिति ।

ननु स्वायमविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयः
स्यात् । ज्ञानकर्मणोऽनुव्यत्येन मुक्त्यर्थत्वावधारणात् । “स्वे स्वे
कर्मण्यभिरत, ससिद्धि लभते नर.” इति श्रुतेः । अत्राहुः ।
तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानध्वसो व्यापारी दृष्टत्वात् । तत्र न तस्य
कर्मसङ्कारित्वम् । किनापि कर्म तेन मिथ्याज्ञानविनाशात् ।
कर्मान्तराणां यमनियमादीनां तत्त्वज्ञानद्वारेण मोक्षहेतुत्वं सम्भ-
वति । साक्षात्त्वस्याश्रुतेः ।

ननु तत्तत्तीर्थस्नानमहादानकाशीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञान
नैरपेक्षेण मोक्षहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्हेतुः । न च
तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः । अनुपदमेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेनादृष्टद्वारा

तत्त्वाधनत्वे ज्ञानात् । तादृशज्ञानस्य च क्लिष्टकार्यताप्रतियोगिककारणताप्रवृत्त-
प्रकारकशब्दादितएव अनुभवः । तथापि मिथ्याज्ञानोच्छेदकाय यौगपदायोजनस्य
ज्ञानैकस्याध्यत्वेन तदावश्यकतायां तत्र च सातिभेदस्वीकारनियमे ततएव सामान्य
सामयित कार्यसम्भवे किं विशेषद्वाराप्यद्वन्द्वकल्पनेन इत्यत्र तात्पर्यमिति

प्रायश्चित्तवदुपयुज्यन्ते । उत्पन्नज्ञानस्य त्वन्तरालव-
वृष्टेः कारौरीपरिसमाप्तिवत् प्रारब्धाश्रमधर्मसमापनं
लोकसंग्रहार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

हि तदेतत्त्वं वाच्यम् । तथा चापवर्गहेतुरेवादृष्टं कल्प्यताम् । मैवं ।
दृढभूमिसवासनमिथ्याज्ञानध्वसं विना न मोक्ष इति मिथ्या-
ज्ञानप्रागभावासहसृत्ति तत्त्वध्वसे तत्त्वज्ञान हेतुरिति तत्रापि तत्त्व
ज्ञानस्यावश्यकत्वात् । (५५) तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय इति श्रुतेः । कर्मणाञ्च तत्त्वज्ञानद्वारापि
मोक्षहेतुत्वसम्भवात् । सम्यदायविदमु ज्ञानकर्मणो निरपेक्षसाध-
नत्वश्रुते ब्रौह्मियववदिकल्प एव । निरपेक्षसाधनावरुडेऽन्यसाधना-
न्वयो न विकल्पं विना । आकाङ्क्षाविरहात् । साहित्यबोधनं
विना यत्रैक प्रत्यनेकस्य हेतुता शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पे
नान्वयो यथा ब्रौह्मियवयोरिति व्युत्पत्तेश्चेत्याहुः ।

वदन्ति । अभावरूपेति । तथा च भावरूपकार्येणैव व्यभिचारिणो न जनकत्वं
न त्वभावरूपेऽपीति भावः । नियमवर्तित जनकत्वमभावरूपकार्येऽपि व्यभि-
चारिणोऽसम्भवीत्याशयेनाह । ननु तत्तदिति । एतन्मते मोक्षे वैजात्य बोध्यम् ।
मिथ्याज्ञानेति । समानाधिकरणमिथ्याज्ञानप्रागभावेत्यर्थः ।

(५६) ननु मिथ्याज्ञानं विरोधिगुणान्तरमात्रनिवर्त्तनीयमिति किं तत्त्व
ज्ञानेन । न च वासना तदाद्या । आकादिनापि तदायसम्भवात् । न च ज्ञाय
योगपदार्थः तदिति वाच्यम् । तद्वेतोरेवेति न्यायेन तदुत्पादकादृष्टादेव तत्त्वज्ञाना
दिति वेदसुषोढसकेनाह । तमेवेति । तथा च तत्त्वज्ञानस्य प्राभाणिकत्वे तस्यैव
वासनानाशयत्वं ज्ञाययोगपद्यादिहेतुत्वञ्च । प्राभाणिक गौरव न दोष इति भावः ।
तत्त्वज्ञानद्वारापीति । ननु तत्त्वज्ञानस्य द्वारत्वे सृष्टिहेतुत्व कर्मणाभावायकम् ।

एतेनाथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । यतोऽभ्युदय-

नन्वेवमुत्पद्यतस्त्वज्ञानस्य कर्मणामनाचरणप्रसङ्ग इत्यत आह,
उत्पद्येति । ननु लोकसंग्रहो न सुखदुःखाभावरूपः न वा तत्सा-
धनम् । न च सङ्गन्धितकर्मत्यागेन लोकानां निन्द्यत्वेन ज्ञाना-
भावायं प्रवृत्तिः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिञ्च विन्दतीति
पुराणात् जनावमाननाया योगिनः श्लाघ्यत्वात् । अत्राहुः । तत्त-
त्कर्मसाध्यभोजकादृष्टद्यार्यं योगिना तत्र प्रवृत्तिः । यदात्मत्कर्म
दृष्ट्वा लोकः कर्मं सगृह्णात्विति करुणया तत्र प्रवर्त्तते ।

यत्त्वधिकारे सति नित्यस्यावश्यकौ कर्त्तव्यता अन्यथा प्रत्य-
यायाधिक्येनानपवर्गापत्तिरिति मतम् । तत्र । दोषाभावेन
नित्याकरणेऽपि प्रत्ययायानुत्पादात् । अतएव भोगार्थं प्रवृत्तावपि
तस्य न धर्माधर्मोत्पत्तिः ।

ननु यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रस्य धर्म-

उक्तगत्वा चादृष्टद्वारैव हेतुत्व वाच्यम् । एवञ्च तददृष्टस्य तत्त्वज्ञानसङ्गत्यभयजन-
कत्वकल्पने गौरवम् । तत्त्वज्ञान महारीकत्वैव सङ्गिमात्रजनकत्वे लाघवमिति
ज्ञानकर्मणो समप्राधान्यमेवति चेत् । न । उक्तवृत्त्या तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वे
तद्हेतुजिज्ञासायासुपस्थिततादन्वयव्यतिरेकादुपधायित्वाच्च कामवशादितद्देव-
भावे कर्मणामेव तद्हेतुत्वकल्पनात् । कामीभरणस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वमागमादपि
लभ्यत एव । तथा च प्रामाणिक गौरवमिति भावः ।

तमेवेत्यादि श्रुतिविरोधादभ्युदयसङ्ग्राह्यमाह । सम्प्रदायेति । सर्वज्ञैव भावे
पानामाशादित्यत आह । यदेति । करुणयेति । कारुणिकानां परदुःखक्षानात्
दुःखसुखद्वय इति दुःखभावसङ्ग्रह्यं प्रवृत्तिरिति भावः । दोषाभावेनेत्युपलक्षणम् ।
प्रागभाषाभावेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रतिवीक्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् ।

निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । तद्वचनादाम्नायसिद्धेः प्रामा-
ण्यमिति त्रिसूत्री व्याख्याता । अन्यथाव्याख्याने हि
यतोऽभ्युदयेति प्रत्येकसमुदायाभ्याम् उभयत्राप्यव्या-
पकं स्यात् । यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्येतावतैव
लक्षणसिद्धेः । पारम्पर्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य हेतुत्वं
प्रतिपादयितुं निःश्रेयसग्रहणमिति । एवं प्रतिपन्न-

मोक्षहेतुताबोधकत्वविरोध इत्यत आह, (५६) एतेनेति । सूत्र-
मप्यभ्युदयमात्रसाधकधर्मपरतयैव व्याख्येयमित्यर्थः । अभ्युदयो-
ऽत्र तत्त्वज्ञानम् । तद्वचनादिति । तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयना
दाम्नायस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । अन्यथेति । यद्येको धर्मोऽभ्युदय-
साधकोऽन्यथ निःश्रेयससाधक इत्यर्थः । न चैकस्यैव धर्मस्योभय-
साधकतया नोक्तदोषः । उक्तयुक्तेः । तत्त्वज्ञानोत्पादनेनैवान्य-
थोपपत्ती धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वे मानाभावादिति भावः । एवं
सति निःश्रेयसपदोपयोगमाह । यत इति । एवमिति । अभि-
धेयं द्रव्यादि । प्रयोजनं निःश्रेयसम् । सम्बन्धः तत्त्वज्ञाननिःश्रेय-
सयो हेतुहेतुमद्भावः ।

(५६) एतेनेति । अतः यतोऽभ्युदयेति सूत्रमेव प्रकृतं अपरं सूत्रद्वयं प्रकृता
वृत्तमिति चेत् । अथ यतोऽभ्युदयेति सूत्रमप्याभिप्रायकमेवेति कं तद्विरोध
इति यद्वाच्यमात्रं सूत्रम् । तथा चाद्यातो धर्मो व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा
भाषान्तरत्वमिति द्वितीयसूत्रोपलम्भकतयैव तद्वृत्तम् । धर्मस्य चाभ्युदय
साधकत्वे किं भागमित्याद्यद्वावादान्नाय इत्येवोत्तरं वाच्यम् । तस्य च कृतं

प्रयोजनाभिधिसम्बन्धो जिज्ञासुः पृच्छति । अथेति ।
 अथ कानि द्रव्याणि कियन्ति च । के गुणाः किय-
 न्ताश्च । कानि कर्माणि कियन्ति च । किं सामान्यं
 कतिविधञ्च । के विशेषाः । कः समवाय इत्यर्थः ।
 किञ्च तेषामिति सामान्यतो विशेषतश्च पदार्थानां
 द्रव्याणां गुणानाञ्च कर्मणामित्यादि नेयम् । चकारौ
 मिथः समुच्चये । साधर्म्यवैधर्म्यायोरप्येवान्तर्भूतत्वात् ।
 पृथक् लक्षणार्थमपि न प्रश्नः ।

तथेति । तत्र तेषु द्रव्यादिषु यत्तद्येषु । द्रव्याणि

अथ विभागस्त्वापि वचनात् । तद्विषयां जिज्ञासामाह, किय-
 न्तीति । विशेषाणामान्वयात् । समवायस्यैकत्वात् तत्र न
 विभागजिज्ञासा । चकाराविति । किञ्चेति चकारः प्रश्नसमु-
 चये । वैधर्म्येति चकारः साधर्म्यसमुच्चय इत्यर्थः ।

ननु द्रव्यादिलक्षणात्मन्ययोगव्यवच्छेदार्थ इति साधर्म्यगदे-
 लक्षणं किं न पृष्टमिष्टमित्यत आह, साधर्म्यंति । एवैव द्रव्यादि-

प्राधान्यं तेन तदा सादृश्यवेद्यावच्छेदम् । तद्वचनादिति । तदा चाप्रोक्षत्वेन
 तद्व्यापार्यमित्यभिधेयव्योक्तम् । निष्प्रसोक्तम् । तत्प्रधानाच्च साधर्म्य-
 भोगद्वारा कर्म्येति चेति भोगः । नापह्नं पीयते इत्यादे । न च दानाम्भिरित्यादिना
 विरोधः । भोगद्वारापि तद्व्यापार्यव्योक्तमिति वाच्यद्विवक्षाः । यस्तुतो निवृत्तः
 यत्कर्म्येति तद्व्यापार्यव्योक्तमिति तस्य भोगेनैव नाथ तद्व्यापार्यस्य प्रतिबोधिजन-

पृथिव्यादीनि । यद्यपि विभागस्य न्यूनाधिकसंख्या व्यवच्छेदपरत्वादेव नवत्वं लब्धं तथापि स्पष्टार्थं नवग्रहणम् ।

एवकारश्च विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थः । सामान्यसंज्ञा द्रव्यमिति । विशेषसंज्ञा पृथिवीत्यादिका । तयोक्तानि सूत्रकृतेति शेषः । अवगताप्तभावस्य तस्योक्तेरागमत्वात् । अनवगताप्तभावस्यापि लोकप्रसिद्धार्थानुवादकत्वात् । लोके च तावतामेव सामान्यतो विशेषतश्च व्यवहारात् । किं पुनरत्र प्रतिपिध्यते नवैवेति । न ह्यनवगतस्य प्रतिषेधः सम्भवति । उच्यते । द्रव्यस्य

नवैवेत्यर्थः । तथा च द्रव्यादेः साधर्म्यादेश्च मिथो विशेषणविशेष्यभावात् लक्षणलक्षणभाव इत्यर्थः ।

ननु द्रव्यादीनां लक्षणप्रत्ययः कुतो नैत्यत आह, साधर्म्येति । एवमेव लक्षणेऽप्येव । तथा च साधर्म्यादि प्रत्ययैव लक्षणप्रत्यय इत्यर्थः ।

किं पुनरिति । नवाधिकद्रव्यस्य सिद्धासिद्धिभ्यां विरोधादित्यर्थः । अत्र द्रव्यस्य नवत्वं विशेषणं नवानां द्रव्यत्वं वा । आद्ये

कल्पनियमात् । अथवा तस्यानन्यगत्या अदत्तकत्वस्यैव तत्त्वज्ञानाद्यपि इति बुद्धयुत्तरायाम् । तत्त्वज्ञानमिदं नैवमयोरिति । यद्यप्यभिधेयद्रव्यादिना प्रयोजनस्य सम्बन्धः कथयितुमुचितस्तथापि तद्विषयकतत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वबोधने परम्परया द्रव्यादेरपि प्रयोजकत्वसाम् इति भावः ।

सतो नववाङ्मयत्वं नववाङ्मयस्य सतो द्रव्यत्वं वा । तथाच
 प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपन्ने प्रतिषेध इति न किञ्चिदुच्यते ।
 अतः परं न शङ्का न चोत्तरम् । तथाहि इदं द्रव्यं
 एभ्योऽधिकं स्यादिति वा इदमेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्या-
 दिति वा आशङ्क्यत । प्रथमे आधिक्यं निराकरिष्यामी
 यथा सुवर्णस्य । द्वितीये द्रव्यत्व निराकरिष्यामी यथा
 तमसः । अतः परं न शङ्का न चोत्तरम् । धर्मिण
 एव बुद्धानारोहात् । यदि कश्चिद्वुद्धिमारोच्यते
 तदाम्नाभिरप्युक्तेष्वेवान्तर्भावयिष्यते । अनन्तर्भावे वा

विशेषणसङ्गत एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थ इति नवद्रव्ये नववाङ्मयत्व
 निषिध्यत इत्याह । द्रव्यस्येति । अन्ये विशेषणसङ्गत एवकारोऽन्य
 योगव्यवच्छेदार्थ इति नववाङ्मय नववाङ्मयत्व निषिध्यत इत्याह ।
 नवेति । (५७) तथाहीद द्रव्यमिति पाठे एभ्यो नवभ्योऽधिक
 मिदं तमो द्रव्यमिति योजना । इदमेभ्य इति । इदं सुवर्णं मेभ्य
 पृथिव्यादिभ्य अधिक स्यादित्यर्थ । अत परमिति । दशम द्रव्य
 न निषिध्यते । प्रतियोग्यप्रतीतेरित्यर्थ ।

नन्वेतावता नव द्रव्याणि न न्यूनाधिकानीत्युक्तम् । तत्र नवेति
 नवसप्त्यायोगितायामुक्ताया न न्यूनानीति व्याहृतम् । नूनता
 हि नवावान्तरसंख्यायोगिता । न च तदसम्भवे नवत्व नाप्यधि

द्रव्यत्वं तस्य निराकरिष्यत इत्यभिप्रायवानाह । तद्-
व्यतिरेकेण संज्ञान्तरानभिधानादिति । सूत्रकृतेति
शेषः । लोकेनेति वा ।

स्यादेतदन्धकारस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपङ्गवः ।
न च सामान्यविशेषसमवायेष्वन्यतमं तमः । तेषां
व्यञ्जकवैचित्र्येऽपि व्यक्ताश्रयसम्बन्धिनामुपलम्भमन्त-
रेणानुपलम्भनियमात् । उपलम्भे वा तत्त्वव्याघातात् ।

कथ्यवच्छेदः । दशमादिद्रव्याणां दुरपङ्गवात् । अत्राहुः । गुणे
चतुर्विगतित्ववदत्र नवत्व भाक्तम् । तथाच पृथिवीत्वादिनवोपा-
ध्यनाक्रान्तेषु द्रव्यत्वं नास्ति द्रव्येषु वा जलाद्यष्टकानाक्रान्तेषु
पृथिवीत्वव्यवच्छेदो नास्तीति व्यवच्छेदार्थः ।

तमसो दशमद्रव्यत्वसाधकं परिशेषमाह । न चेति । ननु
(५८) यदि तमः सामान्य तदा दिवाप्युपलभ्येत । एवं सति गोल

लक्षणम् । न यक्यतेऽपि । कथमसिद्धेरित्यपि द्रष्टव्यम् । दशादीति । व्यक्ति
भेदमादायेति शेषः । दशमेति । द्रव्याय प्रसाध्य दशमत्वसाधकमित्यर्थः ।

(५८) यदि तम इति । न सोभयसिद्धतमं यद्वाद्याभावे पक्षालाभ इति
वाच्यम् । आनोक्तजन्यनोनविशिष्टबालुपक्षालाकारविषयत्वस्यैव पक्षतावच्छेद
कत्वात् । यदि च तन्मते तमसः तामसेन्द्रियवेदात्वं तथा चक्षुःपद रूपप्रतीत्य-
साधारणकारणेन्द्रियपरम् । तद्विषयसाधकमते आनोक्ताभावः । तन्मते द्रव्या-
न्तरमित्यादि । तदेतत् पक्षतावच्छेदकोभयमप्रातपक्षैव विवादमदृशे । अन्वया
वाध्यतद्वाच्यकलेनानुषासोच्छेदमसङ्गादिति वदन्ति ।

न कर्म संयोगविभागयोरकारणत्वात् । न ह्यभ्य-
कारेण किञ्चित् कुतश्चित् विभज्य केनचित् संयो-
ज्यते । अतथाभूतस्य च तल्लक्षणानुपपत्तेरतत्त्वात् ।
न गुणः । द्रव्यासमवायात् । द्रव्यासमवेतं ह्यसमवेत-

मपि तद्विरहिणि देगे कुतो नोपलभ्यते । व्यञ्जकसाम्राज्यभावादिति
चेत् । तुल्यम् । तस्यालोकाभावव्यङ्गात्वादित्यत आह । व्यञ्जकेति ।
तेषां सामान्यादीनामनुपलम्भादिति योजना । सामान्यादौ व्यक्तादे
यथासंख्यमन्वयः ।

नन्वेतद् यथाश्रुतं व्यधिकरणम् । अथ तमसः सामान्यादि-
भिन्नत्वे साध्ये क्रमेण व्यक्ताद्यविषयकसाक्षात्कारविषयकत्वा-
दिति हेतुः । तथापि व्यक्तिः किमाययमात्रं वा समवायिदेशो
वा । आद्ये समस्ततद्विषयकसाक्षात्कारविषयकत्वमसिद्धम् ।
कालादीनां भावात् । अन्ये यत्किञ्चित्समवायिदेशः तमसो वा ।
प्रथमे पुनरसिद्धिः । विशेषममवायभेदसाधने च साक्षात्कारा-

भक्तु तेषां व्यञ्जकैर्चित्तेऽपीत्युक्तं विशेषममवाययोरतीन्द्रियदीर्घञ्जकस्यैवा
भावादित्यन्यथा योजयन्ति । तेषामिति । तथाच व्यञ्जकेति सामान्यमात्रान्वित
मिति भोक्तृदोष इति भावः । कालादीनामिति । यद्यपि कालो न प्रत्यक्ष ज्ञान-
धुपनान्तरस्य तद्विषयत्वं बोध्यम् । तन्मते तस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वाध्युपगमादित्येके ।
अतदुपपत्तिसम्बन्धानाद् वदहादीत्युक्तमित्यन्ये ।

नन्वेवमालोकविषयकसाक्षात्कारविषयत्वात् न सामान्यमित्यायातं तद्विशुद्धम्
आत्मत्वादौ व्यभिचारादित्यत आह । तदयमर्थ इति । तमो नेति । आनुषत्वं
चक्षुमोतर्गहोरेन्द्रियपाह्यत्वम् । अतो न द्रव्यतुल्यत्वादिना व्यभिचारः । न च

मेव स्यात् अद्रव्यसमवेत वा । उभथापि गुणत्वव्या-
घातः । सामान्यवत् स्वतन्त्रस्य द्रव्यत्वापत्तेः । नि-
सामान्यस्य गुणत्वलक्षणव्याघातात् । गुणकर्मणो-
र्निर्गुणतया गुणस्य तत्र समवायविरोधात् । द्रव्यासम-
वाय एवास्य कथमिति चेत् । इत्थं न दिक्कालमनसा

विषयत्वमेव समर्थमिति व्यथमधिकम् । अत्राहुः । व्यज्यतेऽन-
येति व्यक्तिरालोकः । तदयमर्थः । तम सामान्य सञ्चाक्षुपमेव
वाच्यम् । अन्यनेन्द्रियेणाग्रहात् । तस्य चालोकोऽयं व्यञ्जकः ।
तथाच न तम चाक्षुपसामान्यम आलोकाविषयकसाक्षात्कार-
विषयत्वादित्यन्वयव्यतिरेकी । विशेषसमवाययोयानुपलम्भनियम

हेतोरेव नञव्यत्यासेनालोकविषयकसाक्षात्काराविषयत्वमर्थं स्यात्सत्त्वाल्लोका-
भाषादि दृष्टान्तसौलभ्येभान्वयितव्यसम्भवे व्यतिरेकीति धन्यविरोधात् । यथानुते
ऽपि तस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् दोषतादवस्थाम् । तन्मते तस्यानुपलब्धिगम्यतया
हेत्वसत्त्वात् । न चैवमथन्वकारप्रत्ययविषयनीलरूपस्य दृष्टान्तत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
तादृशलौकिकसाक्षात्कारविशेष्यत्वादित्यर्थात् । न च तद्विशेष्यत्व तस्योभयमिदम् ।
तत्र नोलारोपपत्ते तस्य विशेषणत्वेनैव भावात् । विशेष्यत्वपर्यन्तमवगतं वाच्यमेवा-
न्यथा नोलजातौ व्यभिचारापत्तेरिति वदन्ति । तस्मिन्नयम् । एवमपि द्रव्यत्वादि
दृष्टान्तसौलभ्ये व्यतिरेकीति धन्यविरोधादवस्थ्यादिति ।

केचित्तु साक्षात्कारपदेन चाक्षुपसाक्षात्कारो विवक्षितः केन द्रव्यत्वादौ न
व्यभिचारः । न च येचक्रादिचक्षुर्जन्य-साक्षात्कारविषयत्वमादाय व्यभिचारः ।
भानुपेति बोध्यत्वात् । न चाङ्गनविशेषादन्वकारे चौरादियाहो व्यभिचारः ।
ममाद्याभावात् । भावे वास्याभावकति विशेषणान् । न चैव साध्ये चाक्षुपपद

मयम् । तेषां विशेषगुणविरहात् । सामान्यगुणस्य चाश्रयसहोपलम्भनियमेन तदप्रत्यक्षताया मप्रत्यक्षत्व-
प्रसङ्गात् ।

साक्षात्कारविषयत्वनियमस्यैव विवक्षितः । न कर्मोति । अत्र चण-
चतुष्टयावस्थायित्वेन कर्म विशेषणीयम् । तेन (५६) विनश्यदवस्थ-
कर्मणि न व्यभिचारः । वस्तुतो विनश्यदवस्थं समवायिकारणमेव न
भवति । कार्योत्तरकाले सतएव तत्त्वात् । न च तमोरूप कर्मणा
भूतनाद्याश्रयसवीगादि जन्यत एवेति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयात् ।
कर्मत्वे हि सिद्धे तत्कल्पनं तत्कल्पने च कर्मत्वमिदिरिति भावः ।

न गुण इति । ननु द्रव्येति विशेषणं व्यर्थं सममवायादित्य-
स्यैव गमकत्वात् । न च स्वरूपासिद्धिनिवारकविशेषणवदिदमपि
साधनमिष्यत इति तन्मतेनैतत्समाधेयम् । तथाहि किं पृथिव्यादि-

व्यर्थम् । व्यापकेऽष्टरूपाभावे च वैदव्याभावात् । न च व्यतिरेके साध्याभावस्य
व्याप्यतया भावत्वेन व्यर्थविशेषणत्वभावश्चकमिति वाच्यम् । शरीराजन्य-
त्वस्य परेण व्यभिचारावारकविशेषणस्यापि सार्थकत्वाभ्युपगमात् । तत्र पञ्च-
धर्मतासिद्धिमयोजनवदत्वाप्युद्देशसिद्धे प्रयोजनत्वादित्याहुः । न चालोकाभावात्
पक्षे तत्समोऽन्वतरासिद्धिः प्रतियोगिकसंवाभावस्य साक्षात्कारविषयत्वादिति-
वाच्यम् । तन्मतेनैवाथ हेतुत्वात् । प्राचीनमते प्रतियोगिनोऽप्यभावसाक्षात्कारा-
विषयत्वाच्च । न चालोकाभावाद् सप्तधाद्वारादृष्टावशाधारण्यमिति वाच्यम् ।
अतुल्यतर्कसत्त्वादिति ।

(५६) विनश्यदिति । विनश्यदवस्थस्य कर्मणीत्यर्थः । फलोपधानमागद्वेष्ट-
दृष्टकम् । एतच्चारम्भकसंयोगनाशसमकाल कर्मोत्पत्तिरसम्भवपक्षे बोध्यम् । अत्र
संयोगाजनकत्वात् विभागाजनकत्वाच्चेति हेतुद्वयं बोध्यम् । न च परेण द्रव्यत्वा-

नवकासमवायो हेतुः द्रव्यमात्रासमवायो वा । आद्ये तमोरूपेण नैकान्तिकम् । अत्ये स्वरूपासिद्धिः । किञ्च तमसः स्वावयवरूपद्रव्यसमवेतत्ववादिनोऽसिद्धिः । अत्राहुः । नञः प्रतियोगिविशेषणत्वात् । द्रव्यसमवेतत्वाभावो विशिष्टव्यतिरेको हेतुरिति न व्यर्थविशेषणम् । न चासमवेतत्वमत्रोपाधिः । अगुणत्वे साध्ये कर्मादौ साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा हेतुद्वयमत्र विवक्षितम् । असमवेतान्यकारवादिपक्षे असमवेतत्वस्य द्रव्यान्यसमवेतत्ववादिपक्षे च तत्त्वस्याहेतुत्वात् । नाप्यसिद्धः । अवयवसमवेतत्वसिद्धार्थमेवास्य परिशेषस्य क्रियमाणतया तत्पूर्वं तदसिद्धेः । यद्यपि द्रव्यासमवायसिद्धार्थं मवश्यवाच्याग्रेतनपरिशेषेणास्य गतार्थता तथापि तस्यैवानुमानरूपस्य सहकारिविपक्षबाधकाभिधानद्वारास्य अन्यस्य

भ्युपगमादात्मादिसयोगाद्यकारणत्वमसिद्धम् तदसमवायिकारणत्वाभावस्य हेतुत्वात् । न्यायनयेनेदमुक्तमित्यप्याहुः । न चाकारणत्वादित्येवास्तु व्यस्यष्टाभावे वैयर्थ्याभावात् । तन्मते स्वरूपासिद्धिवारकस्यापि सार्थकत्वाद्धेत्याहुः ।

ननु विनश्यदवस्थे घटादौ न कर्मात्पत्तिरुपपन्न । तथाहि तत्र विनश्यदवस्थस्य समवायिनाशदारम्भकसंयोगनाशाद्वा । नाद्य । आचार्य्यमते त्वदविनिर्कर्मोत्पादस्य यावदवयवकर्मात्पत्तिनियतत्वेन कपालादिनाशसमकालमवयवकर्माभासपीविरहात् घटादौ कर्मात्पत्तिरिति । नान्य । आरम्भकसंयोगनाशजनकविभाजनकर्माणां सदाानीं अवयववृत्तित्वेन कर्मावति कर्मात्पत्त्यादेन चावयवकर्माभासपीविरहेण पूर्ववत् तदनुत्पत्तेः । तस्मादायिमोत्तरकालभाविना उत्तरसंयोगेन विनाशिते कर्माणि प्रतिबन्धकाभावेऽवयवकर्माभासपीविरहात् । एवञ्च यथायुत एवाव्यभिचारे किं क्षणवत्तदवयवस्यावित्वविशेषणेनेत्यपरित्यज्याह । वस्तुत इति । विनश्यदवस्थस्य कर्म समवायिकारणमेव न भवति । उक्तयुक्त्या कर्मरूपकाव्योत्तरकालसतएव तथात्वादित्यर्थः ।

व्याघातप्रतिपादनपरत्वम् । असमवेतं तमः सामान्यवन्निःसामान्यं वा । आद्ये सामान्यवत इति । स्वातन्त्र्यास्यासमवेतस्येत्यर्थः । अन्ये निःसामान्यम्येति । अद्रव्यसमवेतत्वञ्चेति दूषयति । गुणेति । तेषामिति ।

ननु यथोक्तो हेतु रपक्षधर्मः । न चानेन गुणत्वाभावः सिद्धति । सामान्यगुणत्वेऽप्युपपत्तेः । (६०) अथ प्रतिनियतन्द्रियप्राज्ञतया

ननु कार्यमात्रे तदुत्तरकालगतस्यैव साक्षात्भावात् । कार्यनिराश्रयत्वापत्त्या कार्यसमानकालत्वमात्राभ्युपगमादिति । एवञ्चैतन्मते सयोगविभागान्यतरजनकत्वाभावे एकएव हेतुरखण्डभावे च न वैयर्थ्यम् ; हेतुद्वयेऽपि तेनैव वैयर्थ्याद्वारात् विभागजनकेन व्यभिचारापत्तेः । कर्मात्तरकालगतएव कर्मोत्पादे तत्र तेन विभागजनमावश्यकम् । तत्र कार्यसमानकालीनत्वमात्रेणैव तदात्वादित्युक्तहेतौ न व्यभिचारयुक्ता । तमसः कर्मत्वे तदान्वये चलतीति धीमद्वक् । इत्यपि बोध्यम् ।

स्वरूपासिद्धिरिति । गुणत्ववादिमतेऽवश्यं द्रव्यसमवायोक्तारान् स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । ननु स्वमतेनैव हेतुरित्याद्यद्वारात्तुमानप्रयोजकमतेऽपि स्वरूपासिद्धिरित्याह । किञ्चेति । तमप्रतियोगी समवायः तद्विशेषणं द्रव्यमित्यर्थः । अन्यत्रापि द्रव्यपदं श्रुतिव्यादिनवकपरं द्रव्यमात्रपरञ्चेति पूर्वदोषनिवृत्तिरित्युच्यतादाह । यदेति । तथाच तन्मतेनैव तत्तद्देशत्वमिति नोक्तदोष इति भावः । द्रव्यसमवेतत्ववादिनोऽपि परिशेषकरणकालेऽपि नासिद्धिरित्याह । नापीति । यद्यप्येवमपि परार्थं परिशेषात्तुमानप्रयोगात् स्वतोऽसिद्धिरिव तदभावेऽपि सन्दिग्धासिद्धिर्दुर्बलैव । तथापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् । न च द्रव्यसमवाय एवास्त्र कथमिवादिभूलयन्मेवैवासिद्धिनिरास इति वाच्यम् । श्रुतिव्यादिनवकासमवायमात्रस्यैव तेन साधनात् । तत्र चोक्तदोषात् । व्याघातेति । गुणत्वे द्रव्यसमवतत्वाभावात् निःसामान्यत्वे गुणत्वव्याघातः । इत्यादि क्रमेणेत्यर्थः ।

(६०) अथेति । इन्द्रियपदं बहिरिन्द्रियपरमतो भाव्यैकत्वाद्वा व्यभिचारः ।

नात्मनो वाच्यकरणप्रत्यक्षत्वादिदन्तास्पदत्वाच्च ।
नापि नभोनभस्वतोः । चाक्षुषत्वात् । चाक्षुषता हि

सामान्यगुणत्वाभावे सिद्धे विशेषगुणत्वाभावेऽयं हेतुः । तथापि
दिगादीनि न तमोरूपविशेषगुणवन्ति तमो वा न तद्विशेषगुणः
इत्यत्र साध्याप्रसिद्धिः । अथ दिक्कानमनसा मयं न गुण इति
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । गन्धवत् । यद्येव साध्यविकलो दृष्टान्तः ।
विशेषगुणानामेव तद्गुणत्वात् । अत्रोपतिष्ठते तेषामिति । तन्न
गन्धादीनां दिगादिगुणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् । प्रसङ्गाध्याहारे च माना-
भावात् । अत्राहुः । दिगादीनां गुणो भवन्नयं सामान्यगुणो वा
स्याद्विशेषगुणो वा । आद्ये बाधकम् । अन्ये तेषामिति । अय-
मन्वकारो दिगादिगुणत्वे सति न विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वात् घटवत् ।
प्रत्यक्षत्वादिति हेत्वध्याहारे च प्रत्यक्षत्वापादनमेवात्र विपर्यय-
रूपतया मानमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । सामान्यगुणस्येति ।

इदन्तेति । नन्विदन्तास्पदत्वं यदीदमिति प्रतीयमानत्वं तदा
सुखे व्यभिचारः । इदं मे सुखमिति मानसप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यात्म-

प्रतिनियतेन्द्रियधातुजातिमत्तादित्यर्थं इत्यन्ते । प्रत्यक्षत्वादिति लौकिकप्रत्यक्षत्वा-
दित्यर्थः । तन्मतेऽलौकिकप्रत्यक्षाभावात् यथाश्रुतएव हेतुरित्यन्ते । कथमन्वकार
इति । अन्वकारपदपूर्वोक्तपरम् । तेन प्रत्यक्षविकल्पावकाशः । नन्वतापि साध्या
प्रसिद्धिरिति चेत् । अयं दिगादिगुणत्वसमानाधिकरणविशेषगुणत्वाभावे दिगादि-
गुणत्वसमानाधिकरणत्वं व्यधिकरणं प्रतिशोगितावच्छेदकमिति व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तन्मतेन साध्य इत्येके । दिगादिगुणत्वविशेषगुणत्वयो-
र्मध्ये प्रसिद्धयोः व्यासञ्जप्रतियोगिकाभावः साध्य इत्यन्ते ननु प्रत्यक्षत्वात्

गुणानां रूपिद्रव्यसमवायेन व्याप्ता । तच्च रूपित्वं
गगनपवनाभ्यां व्यावर्त्तमानं चाक्षुपगुणसम्बन्धमपि
व्यावर्त्तयति न तेजसः । प्रतीतौ तद्विरोधित्वात् ।
शैत्यवत् । गुणिनः स्वगुणप्रतीतिपरिपन्थित्वे गुणस्य
नित्यमनुपलम्भप्रसङ्गात् । सत्याश्रये तेनैव प्रतिबन्धात् ।
असति गुणस्यासत्त्वात् सत्सहचरितगुणान्तरानुपल-

समवेतत्वम् । अमिहेः । अत्राहुः (६१) मनोऽसाधारणकारणप्रत्य-
क्षाविषयत्वमहन्त्वव्यधिकरणत्वं वा तद्विषयित्वम् । प्रतीताविति ।
प्रतीतौ तमःप्रतीतौ । तद्विरोधित्वात् तेजोविरोधित्वादित्यर्थः ।
यद्वा प्रतीतौ चाक्षुपप्रतीतौ । तस्य तमसो विरोधित्वात् । बाह्या-
लोक विना चाक्षुपज्ञानाभावादित्यर्थः । नापि तेज एव तमोरूप-
स्वगुणग्रहे प्रतिबन्धकम् । स्वगुणग्रहाप्रतिबन्धकत्वाद् गुणिनः ।
अन्यथा स्वगुणानामध्यक्षताविरोध इत्याह । गुणिनयेति । तदेव
स्पष्टयति । सत्याश्रय इति । तत्सहचरितेति तेजःसहचरितेत्यर्थः ।

प्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थो वाच्यः । तथाच प्रत्यक्षेति व्यञ्जम् । उक्त साध्यस्य केनान-
व्ययितया व्यभिचारासम्भवादिति चेत् । विषयत्वादित्यत्रैव तात्पर्यात् ।

(६१) मन इति । अत्र नञ्ब्रवीत्यासैन मनोऽसाधारणकारणप्रत्यक्षविष-
यत्वादित्यर्थः । तेन भावनादौ न व्यभिचारः । प्रत्यक्षगुणत्वाभावे साध्यः । प्रत्य-
क्षत्वे सतीति हेतौ विशेषणमित्यन्ते । यद्विष मनोऽसाधारणकारणप्रत्यक्षान्य
प्रत्यक्षविषयत्वमिति पाठस्तदा न दोषः । व्यङ्ग्येति । ननु व्यधिकरणस्य तद्वि-
करणानधिकरणस्य तच्च सन्दिग्धासिद्धमिति चेत् । समतावच्छेदोक्तत्वादित्यन्ते ।

अथ । न तावच्छाया तेजसो रूपमेव । तद्रूपस्य शुक्ल-
भास्वरत्वनियमात् । न चेदं नीलप्रभाववदाश्रयोपाधि-
रतथाभूत मिदं माभातीति साम्प्रतम् । शैलभूतल-

यद्यप्येतदुष्णस्पर्शनानैकान्तिकं तथापि न तमस्तेजोगुणः । तेजो-
रूपाविषयकचाक्षुषप्रतीतिविषयत्वादित्यर्थः ।

ननु चासिद्धमेतत् । तेजोरूपात्मकत्वात् तमस इत्यत आह ।
न तावदिति । तद्रूपस्येति । न चाभिभवात् तत्त्वानुपनम् ।
सम्बन्धिभूतलादिरूपस्यानभिभावकत्वात् । अभिभावकान्तरस्य
चाभावात् । रूपान्यतेजोविशेषगुणस्य त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वं न

अङ्गत्वव्यधिकरणत्वेन प्रतीयमानत्वादिति विवक्षितम् । न ह्ययं सुखीतिपदङ्ग-
मन्वकारवानिति प्रतीतिरित्यन्ये । तेजःसङ्घर्षरितिति तेजोवृत्तीत्यर्थः । तेजो-
रूपेति । चाक्षुषेति तामसेन्द्रियानभ्युपगमपक्षे । भाट्टमते नीलरूपविषयत्वाद-
सिद्धिवारणाय तेजःपदम् । रूपविषयकत्वं चाक्षुषप्रतीतावप्रसिद्धमेवति तदुक्तं
मित्याह ।

ननु रूपेति व्यर्थमिति चेत् । भट्टमते प्रभा हि तजसो रूपं न तु तेज इति
तदान्वयतेजसोऽप्रत्यक्षत्वात् तयोर्विषयकसाक्षात्कारविषयत्वस्य प्रभायां व्यभि-
चारित्वात् । रूपपदं स्वरूपाद्येकमित्यन्ये । उक्तमर्थं व्यभिचारवारणाय चाक्षु-
षेति । सम्बन्धेति । व्यभिभावकत्वे तदुपलब्धपक्षिरिति भावः । रूपान्देति ।
प्रत्यक्षेति बोध्यमतो न चक्षुरादिस्पर्शव्यभिचारः । तजःपदं गन्धादौ विशेषपदञ्च
सम्यक्प्रतीतार्थयोगविशेषे व्यभिचारवारणाय ।

अत्रैव तु त्वगिन्द्रियस्य ह्यगुणत्वव्याप्यत्वात्तद्व्युत्पत्त्यादिति हेतुर्थः । एवञ्चा-
दृशादौ स्थितिप्रापके च व्यभिचारवारणाय तेजःपदविशेषपदे इत्याह । नीलं

स्फटिकपद्मरागाद्याश्रयरूपाननुविधानात् तस्मात्
गुणान्तरमेवेदं तेजस इति वाच्यम् । तथाच तद्ग्रहे
तद्ग्रहणं तद्विरहएव तद्ग्रहणमिति विपरीतमिह
महत्वनुपपत्तिः । नापि पाथःपृथिव्योः । आलोक-
निरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् । पार्थिवमेवेदं मारीपितं रूप-
मित्यपि न समीचीनम् । बाह्यालोकसहकारिविरहे

सम्भवतीति भावः । शैलेति । आश्रयरूपानुविधाने तमसः पद्म-
रागादिच्छायासु रक्तताद्युपलभः स्यादित्यर्थः ।

ननु विषयात्मकदोषमाहारम्याघ्रीलिमैवारोप्यते । यद्वक्ष्यति ।
आरोपे सति निमित्तानुसरणमित्यादि । मैवम् । आरोपो हि
तेजसि तद्रूपे वा । आद्ये नील तेज इति प्रत्ययापत्तिः । नान्यः ।
तद्ज्ञानस्य तद्वतावान्तरजातिविषयत्वनैयत्यात् ।

बाह्यालोकेति । आरोपानारोपसाधारणनीलमाद्यात्कारण-
चक्षुषो बाह्यालोकापेक्षणादित्यर्थः । तदेव हीति । नीलरूपमेव-
त्यर्थः । धर्मान्तरे तेजोऽभाव इत्यर्थः । तत्रैवेति । नीलरूपएव

तेज इति । यद्यपि दोषवशात् तेजश्चाप्ये तथारोप सम्भवत्येव तथाप्यन्वतमसि
तेजोऽभावाच्च तत् तदारोप इति भावः । तद्ज्ञानस्येति । तेजोरूपमाद्यात्कारण-
तद्वतशुक्लत्वभास्वरत्वाद्यन्तरजातिविषयत्वनैयत्यादित्यर्थः । इन्द्रनीलप्रभाद्यान्तु
शुक्लत्वाप्येऽपि भास्वरत्वाद्यप्यभिचारः । तथा प्रकृते तद्विषयत्वाच्च तेजो-
रूपविषयत्वमिति भावः ।

चक्षुषस्तदारोपेऽप्यसामर्थ्यात् । तदेव हि धर्मान्तरे
समारोप्येत पित्तपीतिमवत् । तत्रैव वा नियतदेशे-
ऽनियतदेशत्वम् । नेदीयस्यनीयस्यपि महत्ववत् ।
उभयथापि तद्ग्रहणमन्तरेणानुपपत्तिः । एकचारी-

स्त्राश्रयावृत्तित्वमारोप्यत इत्यर्थः । नेदीयसीति । गोलकमन्त्रि-
कृष्टाणुनि यथाधिकदेशत्वमारोप्यत इत्यर्थः । एकत्र आद्ये पक्षे ।
अन्यत्र अन्ये पक्षे इत्यर्थः । तस्यैव नीलरूपस्येत्यर्थः । (६२) अर्थ-
माणारोपपक्षस्त्वग्रे निरस्यः । स्पर्शरहितत्वादिति । न चानुद्भूत-
स्पर्शं पृथिव्याद्यन्यतमम् । उद्भूतरूपयोः पृथिवीजनयोरुद्भूतस्पर्श-
नियमात् । न चेन्द्रनीलप्रभासहचरितनीलभागेन व्यभिचारः ।
तत्र मानाभावात् । प्रभायान्तु मणिगोलकरूपारोपेण अर्थ्यमाणा-
रोपेणैवोपपत्तेः । उद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्शतेजोरूपत्वे च तममयान्द्र-
तेजोवत्परप्रकाशकत्वापत्तिः । सुवर्णतुल्यत्वे च तेजोऽन्तरप्रकाश-

(६२) ननु अर्थ्यमाणारोपोऽन्वित्यत आह । अर्थ्यमाणेति । उद्भूतरूपयो-
रिति । चन्द्रान्नोके व्यभिचारात् पृथिवीजनयोरित्युक्तम् । नन्वेवं पार्थिवे तस-
रेषो व्यभिचार इति चेन्न । तद्विधेति विशेषणादित्येके । तत्रास्पृशोऽदृष्टतएव
विविच्य परं नेति मतेनेदमित्यन्ते । भूमेऽपि न व्यभिचारः तत्रास्तुद्भूतस्पर्शात् ।
अतएव तद्वत्स्वत्वाच्चक्षुषि जननिपात इत्याह । तेजोरूपत्वे तेज सरूपत्वे ।

मन्त्रभिभूतत्वाच्च तथेत्यत आह । एतर्णेति । यथायुते षट्पादौ व्यभिचारा-
दन्वया तर्जमाह । तमो यदोति । तेजोऽभाववदिति । यद्यप्यन्वतेऽस्यैव पक्ष-
त्वाच्च दृष्टान्तत्वं तथापि निश्चितसाध्यवत्त्वात् तथात्वं मतएवामेदानुमाने तथात्वमिति
भावः । एतदस्तरसाह्व आह । नीलरूपवधेति । तमोऽवृत्तितयानुभूयमानमोज

प्यत्वात् । अन्यचारोपविषयत्वात् तस्यैव । न चालो-
कमन्तरेण रूपग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यामित्युक्तम् । न
चारोप्यारोपविषयाप्रयत्ने भ्रान्तिसम्भवः । न चोभ-
योरन्यतरस्मिन् अव्यापृतस्यैव चक्षुषो भ्रान्तिजनक-
त्वम् । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययस्तदनुविधानस्यान-
न्यथासिद्धत्वात् । स्वप्नविभ्रमवन्मानस एवायं न

त्वापत्तिः । वस्तुत इति । तमो यदि रूपवत् स्यात् आलोकान-
पेक्षचक्षुर्ग्राह्यं न स्यात् घटवदित्यापत्तिः । भावग्रहे आलोकापेक्ष-
स्यैव चक्षुषः सामर्थ्यात् । तेजोग्रहेऽपि विषयापेक्षणात् । तथाच
तमो न रूपवत् । तेजोऽनपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् तेजोऽभाववन्नौरूप-
वच्चेति । नीलरूपवत्त्वे बाधकादालोकाभावएव तमस्तत्रैव नीला-
द्यारोप इति गुणवत्त्वं क्रियावत्त्वञ्चानिहमित्यर्थः ।

ननु चावाधितरूपवत्तया तमो द्रव्यं आलोकं विना च न
चक्षुर्ग्राह्यमतस्तदुग्राहकं तामसमिन्द्रियं प्राप्यकारि कल्पयते ।
अन्यथा तमःसाक्षात्कारानुपपत्तेः । अधिष्ठानं तस्य गीतकं

रूपवदित्यर्थः इत्याहुः । साक्षात्तस्य ग्रहणविशेष्यत्वपरत्वात् । अन्यथा भेदारो-
पात् नीलरूपवतो विशेष्यतया तमोबुद्धिविषयत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । तस्यात्
नीलरूपवदस्य बह्वबुद्धिषा तदवयवघटादिघटत्वाद्यतिरेकवृत्तान्तं इत्येके ।
साध्यालरक्षणाया प्रतियोग्यलरोत्कीर्त्तनमेतत् । तथाच नीलरूपवदिति साध्या-
लरम् । अतएव नीलरूपवत्त्वे बाधकादित्याह इत्यन्ये । स्वयमेव तेजोभाव-

चाक्षुष इत्येतदपि नाशङ्कनीयम् । निमीलितनय-
नस्य गेहेऽस्त्यम्बकारो नवेति सन्देहानुपपत्तेः । तस्मात्
क्रियावत्त्वात् गुणसम्बन्धाच्च द्रव्यमेतत् । क्रिया-
वत्त्वादेव नाकाशात्मकम् । प्रत्यक्षत्वान्न मनः । रूप-
वत्त्वादेव न वायुमनसी । स्पर्शविरहित्वान्न पृथिवी
जलं तेजो वेति दशमं द्रव्यं प्राप्तं । तत्कथं नवेवेति ।
न । वस्तुतोऽस्य क्रियावत्त्वे स्वरूपवत्त्वे वा चाक्षुषत्वप्रस-

चाक्षुष इव । यथा चक्षुःश्रवसो गोलकं चक्षुयोत्राधिष्ठानं अतएव
चक्षुर्वत् तदनुविधायि । न चेन्द्रियान्तरग्राह्यगुणग्राहकतया
भिन्नेन्द्रियसिद्धिः तमसि च तादृशगुणस्याग्रहादभावः । नीलस्य
च चक्षुर्ग्राह्यत्वादिति वाच्यम् । इन्द्रियान्तरग्राह्यग्राहकतयैव
भिन्नमिन्द्रियं सिद्धयति । गुणग्राहकत्वस्य गौरवेणातन्त्रत्वात् ।
तमोहस्तिनीलस्य चक्षुरग्राह्यत्वेन तदन्येन्द्रियाग्राह्यत्वाच्च । मैवम् ।

वदिति परमतेन तस्यानुपलब्धिगम्यत्वात् परमते तमोहस्तिनीलरूपवदित्यपरे ।
न चाशोकं विना भेदकादिना दृश्यत इति वाच्यम् । मातुपेति विधेयत्वात् ।
तच्चक्षुषि दृग्भायमानं तेजोऽस्ति तत्त्वापेक्षस्य तयात्वम् । अदृष्टविधेयात् तेनैव
तद्वत् इत्याहुः । अङ्गनादिना चौरदृष्टे पूर्ववत्त्वमभिधारः । तामहमिति । तथा
आव्यवहाराभासकामयेन्द्रियेष्वैव ग्राह्य इति तयाभ्युपेयम् । तच्चक्षुःश्रुतम् । प्रीटा
शोकदशायां विरोधित्वेन तामयेन्द्रियस्यावश्यकत्वात् । अथवा तमोऽन्तरस्यापि
वत्त्वापत्तेः । तस्याच्चक्षुषैव ग्राह्य इति तत्प्रतियोगो अव्यवहारोऽपि तर्चेति
भावे । एतदपि क्षमतावच्छेदोक्तम् । परेणाभासस्तेन्द्रियवेद्यत्वाभास्युपगमात् ।

ज्ञात् । आलोकसहकारिणश्चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यावधारणादित्युक्तम् ।

न चेदमद्रव्यं रूपद्रव्यम् । रूपवतो मूर्त्तिनान्तरीयकत्वेन निरवयवस्य परमागुतयातीन्द्रियत्वापत्तेः । नाप्यनेकद्रव्यं स्पर्शरहितद्रव्यत्वेनारब्धत्वात् मनोवत् । न च रूपवत्तया स्पर्शाऽनुमास्यते तद्रहितस्यापि

रूपमाद्यात्कारत्वेन नीलं तम इति बुद्ध्यक्षुर्जन्यत्वात् । धर्मि-
ग्राहकमानेन तद्यैव चक्षुषः सिद्धेः । तेन विना तदनुत्पत्तेः ।
भावाभावयोरेकेन्द्रियवेद्यत्वनियमाच्च ।

अद्रव्यमिति । न विद्यते द्रव्यं समवायिकारणतया सम्बन्धि-
यस्य, निरवयवमित्यर्थः । रूपवत इति । अस्य चाक्षुषत्वादित्यर्थः ।
(६३) अनित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्पर्शरहितेति । स्पर्शवत्तया
रश्मिकत्वेनारब्धस्य स्पर्शवत्त्वनियमादित्यर्थः । न चेति । साम्प्रत-
मित्यग्रेतनेन सम्बन्धः । स्पर्शरहितस्यापि तमसः पुरुषार्थहेतु-

यद्यप्यनुदभूतरूपतयाव्यकारेण चक्षुःमत्तवत् तदा तत्तुल्यमविरुद्धं तथापि पूर्वोदोषा-
वच्छेदेनैदमक्षम् ।

(६३) अनित्यत्वाच्चेति । यद्यपि न्यायनये आलोकान्यन्ताभावरूपे तमसि
नैदमक्षि तथापि यत्नालोकाध्वंसानन्तरं तमं प्रतीतिस्तत्र ध्वंस एव तथा । एवञ्चा-
नित्यत्वात् प्रागभावाप्रतियोगित्वादित्यर्थः इत्येके । केचित्तु यत्नालोकाप्रागभावदशायां
तमं प्रतीतिस्तत्र यथाश्रुतमेवानित्यत्वमित्याहुः । ततो नारब्धस्पर्शरहितत्वादित्य-
त्रोपाधिमाह । साधनेति । पार्थिवपरमाणो साध्याव्यापकत्वात् साधनावच्छिन्ने-

BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
New Series No 1315

किरणावली ।

KIRANĀVALĪ

BY

UDAYANACARYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMANOPĀDHYĀYA.

EDITED BY

MAHĀMANOPĀDHYĀYA SIVA CHANDRA SĀRVA BHOUA

FASCICULUS II

Calcutta.

PRINTED BY UPENDRA NATH CHAKRAVARTI AT THE SANSKRIT PRESS
No 5 Baudakumar Chowdhury's Old Lane

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 1 MARK STREET
1911.

पुरुषार्थहेतुत्वादारब्धत्वं वा स्यात् । तस्य चानुभव-
सिद्धत्वात् । मनसस्त्वनुपलभ्यमानधर्मस्य स्वयमनुप-
लभ्यमानस्य च वैयर्थ्यादिवारम्भानुपपत्तिरिति साम्प्र-
तम् । रूपवत्त्वस्य प्रागेवाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गेनापास्तत्वात् ।

त्वेनारब्धत्वसम्भवादप्रयोजकत्वम् । मनस्वनारम्भक तदारब्धस्य
शरीरेन्द्रियतद्देतुत्वाभावेन वैयर्थ्यात् । साधनावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कस्य नीरूपस्योपाधित्वाच्च । अन्यथा रूपवत्त्वेनारम्भकत्वे नीरूप-
स्थानारब्धत्वात् वायुरप्यनुद्भूतरूपा पृथिवी स्यात् । अतएव तम
परमाणु न द्रव्यारम्भक स्पर्शशून्यत्वात् मनोवदित्यपास्तम् ।
संज्ञासिद्धिभ्या व्याघाताच्चेति । तस्मादभोजकादृष्टाधीनमुद्भूत-
मेति तदभावाच्च तमसि स्पर्शाद्भव इति भावः । रूपवत्त्वस्येति ।
यथाच तमसो द्रव्यत्वे पारमार्थिक इति भावः ।

ज्ञम् । यद्यपि तन्मते तम परमाणौ साध्याव्यापकत्व तथापि न्यायनयेनदम् ।
न्यथेति । यदि स्पर्शत्वेनैवारम्भकत्व त्वया पाच्य तदा रूपवत्त्वे मया पाच्य
इव पायोर्नीरूपत्वेऽनारब्धत्वापत्तिरतो रूपवत्त्वम् । तच्च नोद्भूतमतोऽनुद्भूत
इति त्रितयान्तर्गतमेव । तत्रोष्णशीतस्पर्शरहितत्वात् तेजोजलयोरनुद्भूतरूपा
यो स्यादित्यर्थः । तम परमाणुरिति । न च विरुद्धस्पर्शावयवारब्धतन्वादे
स्पर्शतया व्यभिचारः । त्वगिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गेन चित्तरूपवच्चित्तस्पर्शाभ्युप-
गमदिति वक्ष्यते । रूपवत्त्वेन स्पर्शानुमाने योग्यानुपलब्धिविधायकसङ्गारब्धाज्जेन
राकरोत । तस्मादिति । निमित्तभेदसंज्ञात उद्भवातुद्भवादय इति तद-
वादतुद्भूतस्पर्शसामस्ययोग्य इति प्रोक्तवाध इति भावः । केचिदुद्भवत्व
मिति कथाच भोजकादृष्टाभावाच्च तदुत्पत्तिरिति तद्वहितस्यापीति द्वितीय
रोपसङ्गार एवायमित्याहुः ।

प्रत्यक्षत्वस्य चानुभवसिद्धत्वादित्येतत्सर्वमनुसन्धाय भग-
वान् सुनिराह । द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्मप्राज्ञाभावस्तम
इति । सोऽपि कथं मालोक मन्तरेण प्रतियोगिस्मरणा-

भाभावस्तम इति । नीलरूपवत्तायामुक्तबाधकात्(६४) तमः
काने सर्व्वरनुभूयमान आलोकाभाव एव तमस्तत्रैव नीलादारोप
इति भावः । सोऽपीत्याशङ्काचतुष्टये प्रथमशङ्कायामाह । यद्यह
इति । ननु तेजोऽवयविग्रहेऽप्यवयवतेजोविषयमंस्कारकं तेजस्तस-
रेणुस्य सूरालोकसंस्कार्यः । मैवम् । संयोगित्वेनैव वाङ्मालोकस्य
मंस्कारकत्वात् संयोगसमवायसाधारणसाक्षात्सम्बन्धत्वापेक्षया

(६४) तमः काल इति । ह्यप्रतेजोभावेनैवोपपत्तौ नातिरिक्तद्रव्यकल्पनम-
न्यतस्तु तदसाधारण्यगुणविशेषएवातिरेककल्पक । न चात्रापि तेजोऽग्रेष्ववयु-
र्वाङ्मालोकरूपविशेषएव तथा तस्य बाधितत्वात् । तद्विदुस्तु नीलरूपवत्तायामिति
भावः । यत्त नीलरूपसमवायितावच्छेदकं प्रविशितं नावशात् । अतः कथमप्रतिषेधो
तत् । तथाच यदि वस्तुतस्तमो नील आत् प्रविशिविशेष आत् । तदतुरोधेन च
वर अर्थाद्यनुद्वादि कल्पयितुमुचितं न तु दृष्टान्तरम् । चर्चकल्पनात् इति
न्यायात् । अतः आशङ्कायादभावएव तम इति । तच्चिन्त्यम् । एव ह्यनुष्णा-
शीतस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तत्तदा नीलविशेषसमवायितावच्छेदकं प्रविशित
मिति वादुरपि प्रविशिविशेष आत् । तदतुरोधेन रूपाद्यनुद्वादि कल्पयितु-
मर्हम् । यदि अर्थाविशेषसमवायिकारणतावच्छेदकं तत् तदा नीलविशेषसम-
वायितावच्छेदकं तदिति तुल्यम् । गौरवमपि तुल्यमेव । तथाच वस्तुतो नील
रूपवत्त्वे दृष्टान्तरं न्याये । वादुरतः । तस्मादुक्तबाधकाद्यो नीलरूपवत्त्वमेव नास्ती-
त्येव बाधकम् । साक्षादिति । साक्षादस्मद्वत्तुसाधि । संयोगज्ञानं जाति
रिति न्यायान्तरम् । यद्यप्येवमाद्योक्तसंयोगनिवृत्तिरालोपसाक्षात्कारनिव-

धिकरणग्रहणविरहे विधिमुखेन चाक्षुष इति चेन्न हि
यद्ग्रहे यदपेक्षं चक्षुः तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षते ।
एवं हि तदितरसामग्रीसाकल्यं स्यात् । तदालोका-

लघुत्वात् । तदितरेति । तद्व्याप्येत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाच प्रतियोगि
तद्व्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानं योग्यानुपलब्धिविशे-
षणं सिद्धयति । एतच्च यद्यपि (६५) संयोगाभावग्रहे न सम्भवति

कार्यताच्छेदके तेजोभिन्नत्वविशेषणप्रवेणात् तथापि गौरवम् । तथापि तेजसि
तेजोव्यञ्जकत्वे तदभावग्रहेऽपि प्रतियोग्युपलम्भकत्वेन तदपेक्षा स्यादेव । तत्र
सूलोक्तविरोध इति तद्गौरव प्रामाणिकसिति भावः । रूपादौ तु स्थाय्य
संयोगित्वेन तथात्वम् । स्वाश्रयव्यापिसाक्षात्सम्बन्धित्वेन तथात्व वाच्यमिति ।
तद्व्याप्येत्यपीति । अन्यथा घटेतरस्य घटोपलम्भकस्य घटेन्द्रियसन्निकर्षस्यैवा
भावयोग्यानुपलम्भासम्भवात् घटाभावप्रत्यक्षता न स्यादिति भावः ।

(६५) यद्यपीति । न च संयोगग्रहे संयोगी न हेतुः किन्तु तद्गौरवमिति
वाच्यम् । संयुक्तसमवायस्य तद्हेतुत्वे तद्वदकतया स योगिनोऽपि तथात्वात् ।

ननु प्रतियोगिव्याप्यपदेन प्रतियोग्यसाधारणोपलम्भकोऽवश्यं विवक्षणीयः
संयोगी च संयोगसाधारणोपलम्भक इति नोक्तानुपलब्धसम्भवः । तद्विव-
चायां तु तदुभयभिन्नप्रतियोग्युपलम्भप्रागभावस्याभावप्राहकत्वेन बाधापत्तेः ।
घटाशक्त्यपि घटेन्द्रियसन्निकर्षस्य सम्भवेन व्यभिचारात् तस्यापि तद्व्याप्यत्वा
भावादेवमपि तद्व्याप्यत्वात् । यदि च किञ्चित्कालावच्छिन्नस्य तद्व्याप्यत्वं तदा
तादृशसंयोगिनोऽपि संयोगव्याप्यत्वमिति न तत्र तदसम्भव इति चेत् । न ।
उक्तापेक्षया वक्ष्यमाणानुपलब्धे र्लघुतया हेतुत्वमित्यत्र तात्पर्यमित्येके । वस्तुतः
उपलम्भकपदेन उपलब्धिजनकमात्रं विवक्षितम् । प्रत्यक्षजनकमात्रं वा । नाद्यः ।
अनुमानाद्यसम्भवेन घटाभावाप्रत्यक्षतापत्तेः । नान्यः । अतोन्द्रियपिमाचाद्यन्यो-
पाभावाप्रत्यक्षतापत्तेरिति । यातुपलब्धिरिति । प्रमाभावासाधनीयम् । तेन

सयोगोपलम्भकस्य संयोगिनोऽसत्त्वात् तथापि यानुपलब्धिः प्रति-
योगिसत्त्वविरोधिनी सैव योग्यानुपलब्धिरित्यत्र तात्पर्यम् ।
ननु चाभावत्वेऽपि तमस आलोकं विना न नीलरूपारोपमभवो
नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कारे आलोकापेक्षस्य चक्षुषः सामर्थ्यात् ।
भावविशेषके तत्र तथेति चेत् तर्हि तमसि नीलिमप्रत्ययानुप-
पत्तिर्गौरवश्च । नापि विशेषोऽस्तीति सामान्यसंप्रयोजकं बाधकं
विना सामान्यव्याप्ती सद्वोचाभावात् । आलोकं विना तमसि
नीलप्रतीतेर्यानुपत्त्यात् । बाधेन सद्वोच इति चेत् तर्हि तमो
विषयकनीलमाक्षात्कारे चक्षुषो आलोकापेक्षेत्युभयवादिमिदम् ।
तथाच द्रव्यमेव तमोऽस्तु नाभाव इति । नीलं तम इति अबाधित-

घटाभावध्वंसस्यलेऽनुपलब्धे प्रतियोगिसत्ताविरोधित्वेऽपि न दोषः । अधि-
विनामणिप्रकाशे विपरिणतम् ।

आलोकं विनेति । पृथ्वीमनुभूयमानारोषो निषिद्धः सम्प्रति धर्ममाधारोपो
निषिध्यत इत्यपौरुषतम् । यद्यप्येतच्च भट्टमतं तथाप्यापातत खण्डनरीत्या
स्वमतं व्यवस्थापयितुं गूढाभिसन्धेरेवशक्तम् । साक्षात्कारे आलुप इति शेषः ।
तत्रेति । नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कार इत्यर्थः । तमप्रतीतिरभावविशेषकेति भावः ।
तमसीति । तमसि नीलिमिति प्रतीतो नीलिम्बो भावस्यैव विशेष्यत्वादिति ।

ननु विशेष्यसन्निकर्षाभावाद्धासौ आलुपो प्रतीतिरिति चेत् । अत्र परेषु
समतत्वावच्छेदोक्तमिति क्वचित् । अन्यत्वेतदक्षरसेनाह । गौरवज्ञेत्याह ।

नापीति । भावविशेष्यकावशुहः । यत्र नीलविशिष्टसाक्षात्कारस्य तत्तालो-
जन्यत्वमिति सामान्यत एव व्याप्तिरित्यर्थः । आलोकमिति । अभिसन्धिसंहार-
यति । तर्हीति । द्रव्यमेवति । तथाच भवता भावविशेष्यकत्वेन कदा विशेष्यत्वे तदा
मदापि तमोरूपद्रव्यभित्तत्वेनालोकजन्यतावच्छेदक विशेष्यमिति भावः । द्रव्यत्वे
निनिगमदमाह । अबाधितति । अन्यथा तदुभयमवकल्पनापत्तिरिति भावः ।

भावेऽप्यालोकापेक्षा स्यात् यद्यालोके तदपेक्षा
स्यात् । नत्वेतदस्ति । प्रत्युत विरोध एव । तस्मिन्
सति तदभाव एव न स्यात् किं तदपेक्षेण चक्षुषा

प्रतीत्यनुरोधात् । अथाभावबुद्धौ (६६) प्रतियोग्यनपेक्षणात्
चक्षुषा विशेष्याभावग्रहे नीलस्मृतौ तयोरसंसर्गाग्रहात् आलोकं
विनापि नीलं तम इति विशिष्टधीः सम्भवति । विशेषणज्ञानं
विशेष्याभावसामग्री तयोरसंसर्गाग्रह इत्येव हि गुणक्रियाजाति-
विशिष्टधीहेतुः । अतएवायोग्येऽसन्निकृष्टेऽपि विशेषणे ज्ञानोप-
नीते तिक्तो गुडः सुरभि चन्दनमित्यादिविविष्टसाक्षादीरिति चेत् ।
अस्त्येवं तथापि नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कारे आलोकोऽपि हेतुरिति
तं विना स न स्यात् । विशेषसामग्री मादायैव हि सामान्य-
सामग्र्या जनकत्वात् निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् तिक्तो
गुड इत्यादौ च विशेषसामग्री न विशेषणयोग्यत्वतस्तन्निकर्ष-
घटिता । एतेन तमःकाले तेजोऽभाव आवश्यक इति तद्विपर्येव
तमःप्रतीतिः । अत्र चक्षुष स्तेजोऽनपेक्षाया आवश्यकत्वात् ।
सा च क्लृप्ताभावग्रह एवासु न तु कल्पनीयद्रव्यान्तरग्रहे नीलादि-
धीस्वारोपत्वेनान्यथासिद्धेत्यपास्तम् । नीलादिबुद्धेर्बाधकं विना

(६६) प्रतियोग्यनपेक्षणादिति । इत्यत्वे तु नीलं तम इति धी रालोकं
विना न स्यात् विशेष्यभानसामग्रीविरहादिति भावः । विशेषेति । आलोकघटित-
विशेषसाधनोत्थं । नीलादिति । अन्यथा घटादिप्रतीतेरपि भ्रमत्वमिति, गुड-
चत्वादिति भावः ।

गृह्येत । दिवा च प्रतियोगिनः प्रभामण्डलस्य ग्रहण
एव प्रदेशान्तरे तद्यह इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

द्रव्यविषयत्वेनाभावगोचरत्वात् । अत्राहुः । (६०) नीलविशिष्टज्ञान-
त्वेन नानोक्तजन्यता नीलज्ञानविशेष्यभानसामग्रीत स्फुटतत्त्वो
विशेष्ये भानसामग्र्यन्तर्गतत्वेनानोक्तस्यान्यथामिदत्वात् । एवञ्च
नीलस्मृतौ विशेष्यभानाय विशिष्टज्ञान नानोक्तोपेक्ष्यते । विशेष्य
भानश्चात्रालोक विनैवेति नानोक्तापेक्षा । अतएव रजतमात्रात्
कारे न रजतसयोगस्य विशेष्यभानसामग्र्यन्तर्गतत्वादिति भाषित
मन्यत्र । अभावग्रहेऽपि चक्षुरालोकापेक्षमिति तदभावो न
चाक्षुष इति चेत् । न । अभावग्रहेऽपि प्रतियोग्यनपेक्षणात् ।
अन्यथा अभावप्रत्यक्षोच्छेदः । तस्माद् यत्र यत्तत्त्व तदनुपलब्धि
विरोधि तत्र तस्याभावचाक्षुष इत्यन्यत्र क्लृप्तमालोकाभावेऽप्य
स्तीति सोऽपि चाक्षुष तमोद्रव्यत्वेऽप्यालोकाभावस्य चाक्षुषत्वाच्च ।
ममानुपनब्धिगम्यो भाव इति चेत् । न । तमोज्ञानस्यान्यत्रानुप
क्षीणचक्षुर्जन्यत्वात् । अस्तु वा तमोऽप्यनुपलब्धिगम्य न तु द्रव्य
मिति सत्तेषु ।

(६०) नीलविशिष्टज्ञानत्वेनेति । नीलविशिष्टचाक्षुषसाक्षात्कारत्वेनेत्यर्थः ।
विशेष्यभानमेति । तथाच तमो द्रव्यत्वपक्षे विशेष्यभानायालोकापेक्षणादिति तत्रैव
दोष इति भावः । अन्यत्वेति । मन्वत्तत्त्वस्यैव विरोधः । अतएवान्यथास्तीति
सिद्धिरिति भावः । अभावग्रह इति । तथाच नाधकाभावाद्द्विष्यचाक्षुषग्रह
एवालोकापेक्षेति भावः । चाक्षुष इति पक्षताभिप्रायः मन्वत्तत्त्व इति बोध्यम् ।

तमोद्रव्यत्वेऽपीति । तन्ममाप्यालोकं विनैवालोकाभावमन्यत्त्वमिति भावः ।

द्वितीयशङ्कामाह दिवेति । (६८) उद्भूतरूपयावत्तेजःसं-
र्गाभावस्य तमस्त्वेन नक्तन्तनालोकाभावस्य तमस्वात् प्रतियोग्येक-
देशकीर्त्तनपरमेतत् । न चाभावग्रहे प्रतियोगिधीर्न हेतुः किन्त्व-
भावत्वेन तद्ग्रहे प्रमेयत्वेनाभावग्रहे तदभावादिति वाच्यम् ।
अभावत्वेन ग्रहं विना तमो नीलमिति ज्ञानानुदयात् आलोका-
भावस्य तमस्वात् । इदन्त्वादिना तद्ग्रहे इदं नीलमिति
ज्ञानापत्तेः । न चैवं तमस्त्वेनोपस्थिते धर्मिणि नीलाद्यनारोपः
स्यादिति वाच्यम् । दिङ्मोहवद्गोपप्रावक्ष्यात् तदुपस्थितेरप्रति-
बन्धकत्वादिति दिक् ॥

तमोज्ञानस्येति । आलोकाभावज्ञानस्येत्यर्थः । अस्तुवेति । तथाप्यालोकाभावस्य
तमसः सिद्धमेवेति भावः ।

(६८) उद्भूतरूपेति । परप्रकाशकरूपेत्यर्थः । तेन परमाणुद्वयकस्यवर्णसङ्गादे
ऽपि नाव्याप्तिः । विडालादिनयनतेजसं स्थात्वे तद्विज्ञप्तेनापि विशेष्यम् ।

नन्वेतच्छायायामवतमसि चाव्यापकं ततोऽङ्गरूपतेजसं सत्त्वादिति चेत् ।
अन्यतमसाभिप्रायेणाव्योक्तत्वादित्येके । अनभिभूतशौक्लतादृशतेजसं सर्गाभावः
तमस्यायादित्येके बाह्यालोकसम्बन्धेऽपि तस्य तथात्वादित्यन्ये । वस्तुतः
आलोकाज्जन्यनीलविशिष्ट आक्षुब्धोविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसमुदायत्व नि-
तयसाधारणम् । अवच्छेदकस्य तत्तद्भावत्वमेव । उक्तरूपेणानुगमः । क्वचित्
सामर्थीविरहात् तदनारोपेऽपि नाव्याप्तिरिति वदन्ति । अभावस्य ह इति ।
अभावभावस्य ह इत्यर्थः । अतएव तमस्त्वेनैव तद्ग्रह इति न तदपेक्षेत्यभिप्रायः ।
नीलाद्यनारोप इति । विशेषदर्शनसत्त्वादिति भावः । दिङ्मोहेति । ननु
साक्षात्कारिविशेषदर्शनाभावात्, तत्र तथा प्रकृते तु साक्षात्कारिविशेषदर्शनमिति
कथं तम इति चेत् । साक्षात्कारिविपरीतदर्शनस्य विरोधिण्यात् । न चात्रा-
रोप्यनीलत्वविपरीतसाक्षात्कारः । अतएव साक्षात्कारिशङ्कत्वदर्शनेऽपि प्रोतः

अन्यत्रापि न रात्रि मप्रतिसन्ध्याभ्यकारग्रहः ।
 रात्रिज्ञानञ्च दिवस मप्रतिसन्धाय । निरस्मैतद्दीपवर्त्ति-
 रधिरश्मिजालः कालविशेषो ह्यत्र रात्रिरित्युच्यते ।
 गिरिद्वीगिवरविवर्त्तिनस्तु यदि योगिनो न तिमिराव-

अन्यत्रापीति । यद्यप्यगणितरात्रिदिनविभागानां (६६) मानो-
 कज्ञानाभावेऽपि तमोनिश्चयात् न वा रात्रिज्ञाने सति दिनज्ञान-
 मिति नियमः रात्रेर्दिनाप्रतियोगित्वात् । न वा दिनमात्रतेज-
 स्तमः-प्रतियोगिरात्रितेजमामपि तम.प्रतियोगित्वाच्चेदं युक्तम् ।
 तथापि तम.प्रत्ययस्यैवालोकाभावविषयतया प्रमितस्थालोकरूप-
 प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वमित्येतत्परोऽयं अन्यः । द्वीपोऽत्र भारतं
 वर्णम् । ननु गिरिविवरस्थाना योगिनाम् आलोकादर्शनां कथं
 तमोधीरित्यत आह । गिरीति । यदि योगिनो योगासक्ताः

यद्वा इति भ्रम इति भावः । दोषेति । विषयरूपदोषमात्रत्वादिति भावः । अन्येऽपि
 योगिनोऽपि नीलारोप आहिति चेत् । फलवत्तेन तं प्रति तस्यादोषत्वादित्येके ।
 अदृशविशेषो दोष इत्यन्ये । एतत्सर्वमभिप्रेत्यायाह दिगिति ।

(६६) आलोकज्ञानाभावेऽपीति । तथाच आलोकाभावस्तम इति पराभि-
 प्रेताभिप्रायोऽयमस्मान्ते तज्ज्ञानं विना तमोनिश्चयामावादीति । तथापीति ।
 बलादेरपि ज्ञानान्तरीयज्ञानमनन्तगत्या कल्पनीयमिति भावः । रक्षिरश्मिवतो
 भारतोत्तरदेशस्यापि एतद्दीपान्तर्गतत्वाद्यस्यैव इत्यत आह । द्वीपोऽप्येति । प्रति-
 योगिबन्धुद्वयेति । अभावधीहेत्वाहाय्यारोपाभिप्रायेणैवम् । कर्तुं हि वा यावत्ते
 जसा प्रतियोगिना कृषिदपि स सृष्टावुद्भवभावात् । प्रतियोग्यैकदेशाभिप्रायेणैव
 मित्यप्याहुः ।

लोकिनः । तिमिरदर्शिनश्चेन्नूनं स्मृतालोका इति ।
अधिकरणमपि दृष्टमनुमितं श्रुतं वा । इहेदानीमन्ध-
कार इति प्रत्ययात् । विधिमुखप्रत्ययोऽसिद्धः । नहि
नञीऽप्रयोग ईत्येव विधिः । प्रलयविनाशावसानादिपु
व्यभिचारात् । नञर्थान्तर्भावेन वाक्यार्थे पदप्रयोग
इति तु समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशात् ।

कथं तिमिरावलोकितः । तेषां योग एवामक्ततया वाङ्मनसङ्गा-
दित्यर्थः । यदि योगिनो मिथ्याज्ञानशून्या कथं तिमिराव-
लोकितः तिमिरज्ञानस्य भ्रमत्वादित्यपव्याख्यानम् । तिमिर-
ज्ञानस्यालोकाभावविषयत्वेनाभ्रमत्वात् । नीनादिवुद्धेरेव तत्त्वात् ।
तस्याश्च तेषामभावात् । तृतीयशङ्कामाह । अधिकरणमपीति ।
अधिकरणं यदि प्रतियोगिसमवायि विवक्षितं तदा शब्दाभावो-
ऽध्यक्षो न स्यात् । अथ यत्र प्रतियोगिसमष्टतावुद्धिस्तदधिकरणं
तदा यथासम्भव स्मृत्याद्युपस्थितानां भूतलादीनां विशेषणतया
सुरभि चन्दनमिति वदुमानमविरुद्धम् । (७०) प्राधान्येन तु वाङ्मा-
लोकं विना भूतलादेर्भावं न सिद्धमेव । वाङ्मालोकं विनान्धकार
वदभूतलमिति प्रतीत्यनुदयात् । चतुर्थशङ्कामाह । विधीति ।

(७०) प्राधान्येनेति । विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । स न चाक्षुषमिति शेषः । प्रतीत्यनु-
दयादिति चाक्षुषप्रतीत्यनुदयादित्यर्थः ।

नन्वधिकरणे प्रतियोग्यारोपपूर्वकं निषेधप्रत्यक्षमिति सम्भेदाय सिद्धम् । तथाच
भूतलादावधिकरणे आलोकरूपप्रतियोग्यारोपोऽवश्यं वाच्यः । स च न भूतल-

गतेः का गतिरिति चेत् । भ्रान्तिः स्वाभाविक्यां

विधिमुखत्व भावत्व वा निष्प्रतियोगित्व वा निषेधाविषयधो
विषयत्व वा । नाद्य प्रमात्मकग्रहस्यासिद्धे । भ्रमरूपस्य
तस्याविरुहत्वात् । ग्रहमात्रस्यानैकान्तात् । नान्त्योऽसिद्धे । उक्त
परिग्रेपात् तिमिरस्याभावत्वस्थितेरित्यर्थः । न चैव तिमिराभाव
एव तेज किं न स्यादिति वाच्यम् । शुक्तभास्वरत्वबुद्धेरनन्यथा
सिद्धे । न च तत्र तदारोपः । तेजोभिद्ये तस्याप्रतीतेरिति भावः ।

का गतिरिति । आलोकाभावस्य तमस्त्वेन तमो गच्छ
तीति धीर्न स्यात् । मूर्त्तस्यैव क्रियावत्त्वादित्यर्थः । भ्रान्तिरिति ।
क्रियावतश्चाक्षुषस्य (७१) स्पर्शवत्त्वनियम इति बाधकाद् गति
ज्ञान भ्रम इत्यर्थः । न चानुद्भूतं स्तब्धं स्पर्शः । स्पर्शसमानाधि

शिष्येयकः । बाह्याभ्योक्तं विना तदक्षुषपक्षे । नाप्यलोकविशेषकस्तस्य बहु
वक्षितवत्त्वेनातथात्वादिति चेत् । सैवम् । आक्षेपारोपस्यैवमसम्भवोऽपि भानस्य
सम्भवात् । तदिन्द्रियजन्यारोपत्वेन तद्भेदेन गौरवात् । भानस्य चोपनीतस्यापि
विषयत्वमविरुद्धम् । अथवा अविकारव्यादिसूक्तकल्पानामुत्पत्तेः । वक्षिरिन्द्रियस्य
च न तथात्वमित्यत्र स्वभाव एव परमम् । अतएव ओलादिनाकाशपापाणादौ
यद्गन्धाद्यभावप्रत्यक्षमन्यथा तत्राप्यसद्भूतेरिति वयम् ।

निषेधाविषयेति । विधिमुखप्रत्ययवशात्त्वमित्यस्य सप्तदातस्य विकल्पोऽयम् ।
एवमप्येऽपि । असिद्धे सन्दिग्धासिद्धे । विरुद्धत्वादिति । यद्यपि निष्प्रतियोगि
कस्य सम्भवाये नास्ति तथाचानैकान्तिकत्वमेव न विरुद्धत्वं तथापि स्वाभावविरुद्धाकृत
वस्तुन प्रतियोगित्व मित्यभिप्रेत्येदमुक्तमित्याहुः ।

(७१) आक्षुषस्येति मनसि व्यभिचारवारणाय । रूपादौ व्यभिचारवा
चाय क्रियावत इति । स्पर्शसमानाधिकरण्येति । न च तद्वन्ते तम परमाण्वदा

गतौ आवरकद्रव्यानुविधानानुपपत्तेः । प्रभातुल्यत्वे
तेजःप्रभाश्रयेषु रत्नविशेषेषु छाया दिवसे न स्यात् ।

करणप्रत्यक्षजातेरुद्भूतस्पर्शसामानाधिकरणनियमात् । न चाप्रयो-
जकत्वं स्पर्शवद्भूतिप्रत्यक्षजातित्वानुपपत्तेरिति भावः ।

ननु यथा रत्नप्रभा स्वाभाविकगतिशालिनी तेजस्वात् अथच
स्वाश्रयगत्यनुविधायिनी तथा छायास्वित्यत आह । प्रभातुल्यत्व
इति । प्रभाशब्दस्यानुभवनिराकरणार्थं प्रभाया स्तेजोरूपत्वमुक्तम् ।
अत्रैवं छाया द्रव्यं स्यात् । प्रभायाश्च द्रव्यत्वमुभयसिद्धम् । ततो-
भयो र्मूर्त्तत्वेन समानदेशत्वाविरोधात् प्रभाश्रयरत्ने छाया न
स्यादित्यपव्याख्यानम् । विरलद्रव्ययोर्मूर्त्तयोरपि समानदेशत्वात् ।
आलोकसंयोगावच्छिन्ने चक्षुःसंयोगदर्शनात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् ।
स्वाभाविकगत्याधारत्वे प्रभावत् छाया द्रव्यान्तरं स्यात् । तत्र
छाया प्रभा वा दिने रात्रौ वा योग्यानुपलब्ध्या देशान्तरं नानुसर-

दुद्भूतस्पर्शोऽस्त्येव तत्र च तमस्तुजातिसत्त्वादित्यापादनमिति वाच्यम् । तद्वारब्धे
स्पर्शोपलम्भापत्तेः । तदुद्भूतत्वे मानाभावाच्च ।

ननु सुवर्णत्वप्रभात्वादौ व्यभिचार इति चेन्न । उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यापि वहि-
रिन्द्रियजद्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकतामते तत्र प्रत्यक्षताभावादित्येके । तन्न । तन्मते
तमसोऽप्रत्यक्षतया व्यापादकस्य परासिद्धतया तर्काद्यनुपपत्तेः । केचित्तु प्रत्यक्ष-
जातोत्पत्तेन द्रव्यत्वसाक्षादप्राप्यजातोति बोध्यम् । परेषु तमस्यसाध्यङ्गीकारा-
दित्याहुः । स्पर्शपदमनुष्णस्पर्शपरम् । न चैवमपि पित्तत्वे व्यभिचारः । नवन-
पित्तस्यानुद्भूतस्पर्शत्वेऽपि तदन्यस्य तस्योद्भूतस्पर्शत्वादित्याहुः । वस्तुतः प्रत्यक्षपद-
भासोकाविषयकप्रत्यक्षविषयपरम् । सुवर्णत्वादिकञ्च न तथा । न च जातिपदं
व्यर्थं उद्भूतस्पर्शाभावे व्यभिचारवारकत्वादिति ।

छाययैव तदभिभवे वहलतमे तमसि तेषामालोको न
स्यात् । आलोकान्तरेण चाभिभवे छायाया अप्युद्भवो
न स्यात् ।

तोति निश्चिते नाशकाभावात् नाशाभावेऽवधृते द्रव्ययो समान
देशताभ्युपगमेऽनुभवसिद्धविरोधमसाधानाय मिथोऽभिभवो वाच्य ।
तत्र यदि प्रभया छायाभिभूयते तदा रत्नविशेषेषु पद्मरागादिषु
छाया दिवसे न स्यात् । तथाच तदुपलब्धिविराध । दिवस इति
छायोपलम्भनार्थं तेजोऽन्तरमत्त्वोपलक्षणम् । अन्यथान्यतमसे छाया
नोपलभ्यते एवेत्यपि परी व्रूयात् । अथ छायाया रत्नप्रभाभिभव
स्तेषा रत्नानामन्यतमसे आलोक साक्षात्कारो न स्यात् । तमसी
त्यालोकान्तरव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् ।

नन्वनभिभूता प्रभा छायामभिभवति दिने तु सौरालोके
नाभिभूता न तामभिभवति । न चैवमुपर्य्यपि छायोपलम्भापत्ति
स्तत्रालोकान्तरस्यैव विरोधित्वादित्यत आह । आलोकान्तरेति ।
तथा सति प्रभाभिभावकेनानोकेन छायाया सुतरामभिभवात्
छाया नोपलभ्यते इत्यर्थः ।

ननु छायाया स्वाभाविकगतिमत्त्वेऽपि तेज प्रभाग्रथेषु छाया
सम्बन्धो न विरुध्यते तेजोविशेषेणैव तस्या विरोधावधारणात् ।
तथा दर्शनात् । अन्यथा भावाभावत्वेऽपि छायाया अप्रतीकारात् ।

प्रत्यक्षजातित्वेति । निरुक्तजातितामुपपत्ते रित्यर्थः । विरलद्रव्ययोरित्युप
लक्षणम् । कठिनयोरपि कपालघटयोरकलाधिकरणे भूतसादौ सम भेदेऽप्य
दित्यपि बोध्यम् ।

तेजोऽभावस्य तत्रासत्त्वात् । अथ तेजोऽन्तराभाव एव तत्र छाया तर्हि यत्तेजोजातीयस्यावरणे सति छाया तदेव तदभिभावकं न सर्व्वमिति तुल्यम् ।

अत्राहुः । (७२) छाया यदि गतिमती स्यात् तेजोऽभावाविषयकबुद्धविषयो न स्यात् तेजोऽभावविषयत्वनियमे च तेनैवान्यथासिद्धौ न द्रव्यान्तरकल्पना गत्यादिबुद्धेरारोपरूपाया अप्युपपत्तेः । निस्पर्शस्य महतः क्रियानुपपत्तेरनारम्भकत्वाच्च । अपि च प्रौढालोकमध्ये सर्व्वतो घनतरावरणे सति न तमः स्यात् । तेजोऽवयवेन तत्र तमोऽवयवानां पूर्व्वमनवस्थानात् । सर्व्वतस्तेजःसङ्कुले चान्यतोऽप्यागमनस्याभावादित्यत्र तात्पर्य्यम् ।

(७२) छाया यदीति । तेजोऽभावविषयकबुद्धिविषयो न स्यादिति कृते घटादौ व्यभिचारस्तस्यापि बुद्धिविषयत्वादिति नञ्गर्भत्वम् । बुद्धिपदं प्रत्यक्षपरम् । अन्यथा छायाभावाविषयकानुमानादिबुद्ध्या द्रव्यत्ववादिनां इष्टापादनशङ्कासम्भवात् । नचैवमपीष्टापादनशङ्का । तज्ज्ञानसामग्रीसमावेशनियमेन तेजोऽभावव्यङ्गत्वाभ्युपगमेन च तत्प्रत्यक्षे तेजोऽभावविषयकत्वनियमात् । यद्यपि तन्मते ऽभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वाच्चैवम् । तथापि तदेकदेशिमतेन स्वमतावष्टम्भेन चैतदुक्तम् । न चैवं मनसि व्यभिचारः । प्रत्यक्षत्वे सति गतिमत्त्वस्यापादकत्वात् । अत्र तेजोऽभावाविषयकप्रत्यक्षविषयः स्यादित्येव लाघवादापाद्यम् । व्यर्थं नञ्जकारौ निषेधद्वयेनापि तदर्थंस्त्वैव पर्य्यवसानात् ।

नन्वेवमपि तेजोऽभावघटविषयसमूहालम्बनभावात्प्रत्यक्षविषयीभूय नष्टे घटे व्यभिचार इति चेत् । न । तादृशप्रत्यक्षविषयजातीयत्वस्य तादृशप्रत्यक्षविषयतायोभ्यत्वस्य बाधोद्धत्वात् । तस्य च तत्तापि सत्त्वात् । न चैवमपि तेजःपदं व्यर्थम् । प्रत्यक्षविषयः रूपादेः प्रागभावाभावत्वेनाभावाविषयकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेरितिदिक् ।

तस्मादायस्कद्रव्ये गच्छति यत्र यत्र तेजसोऽस-
न्निधिस्तत्र तत्र छायाग्रहणादन्यदेशतानिवन्धनो गति-
भ्रम इति । कथं भावधर्माध्यारोपोऽभाव इति चेत् ।
न किञ्चिदेतत् । सारूप्यतत्त्वाग्रहाविह निवन्धनं न
त्वन्यत् । दृष्टञ्च दुःखाभावे सुखत्वाध्यारोपः । यथा-
दुःखापगमे सुखिनः संवृत्ताः स्मः । संयोगाभावे
विभागत्वाभिमान इति । एतेन नीलिमाध्यारोपो

भ्रमबीजमाह । तस्मादिति । कथमिति । भावाभावयो
विरोधेनाभावे भावधर्माणां गत्यादीनां नारोप विरोधिनीः
सारूप्याभावादित्यर्थः । न किञ्चिदिति । विरोधेऽप्यारोप (७३)
हेतो रक्षतेरित्यर्थः । सारूप्येति । अनुभूयमानारोपे तिक्तो गुडः
इत्यादौ सारूप्यज्ञानस्य हेतुत्वाभावेऽपि स्मर्यमाणारोपे तहेतु-
रेवेति भावः । दृष्टयेति । ननु दुःखाभावे सुखत्वं नारोप्यते
किन्वात्मनि सुखम् । न वा संयोगाभावे विभागारोपोऽपितु द्रव्ये ।
अत्राहुः । इदानीमुत्पन्नं सुखं भारापगमादिति प्रत्ययादिदानी

निष्कर्षंहेति । न च सूक्ष्मत्वस्य क्रियाजनकत्वावच्छेदकत्वात् तस्य चालं सत्त्वात्
तदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । निष्कर्षस्य महतो विभावनियमेन तदेव न स्यादित्या-
शयात् । अनारम्भकत्वमुत्पन्नं निष्कर्षस्येत्येव तत् ननु महत इत्यपाति बोध्यम् ।
द्रव्यत्वं दूषणान्नरमाह । अपि चेति ।

(७३) आरोपहेतोरिति । प्रमेयत्वादिना सारूप्यस्यापि सम्भवादिति भावः ।
स्मर्यमाणारोप इति । तादृशज्ञानस्य अरण्यहेतुत्वादिति भावः । यद्यपि सारूप्य-
ज्ञानं विना यत्नादृष्टादिना अरण्यं तत्र व्यभिचारः स्यादपि यत् सम्भवति तदपि

व्याख्यातः । शुक्लभास्वरविरोधित्वसारूप्येण तदारोपो-
पपत्तिः । न चैवं तदन्यारोपप्रसङ्गोऽपि । आरोपे
सति निमित्तानुसरणात् । न तु निमित्तमस्तीत्या-
रोपः । अदृष्टादिकञ्चात्र नियामकमध्यवसेयम् । स्मर्य-
माणञ्चैतद्रूपमारोप्यते रजतत्ववत् । न तु गृह्यमाणम्
अतो न सहकार्यपेक्षदेश्यमाशङ्कनीयम् । धर्मिणि
निरपेक्षत्वात् ।

यद्येवमारोपितं रूपं न तमो भाभावस्तु तदिति

मुत्पन्ने सुखत्वारोपे दुःखाभावश्च तथेति तत्रैव सुखत्वारोपः । दुःख-
रहितावयवमिति तद्विवरणाच्च । यो दुःखाभाव एव सुख मन्यते
तन्मतेनेदमुक्तमित्यन्ये । एवमिदानीमुत्पन्नो विभाग इति प्रतीते
तादृशे सयोगाभाव एव विभागत्वापः ।

नन्वालोका विना चाक्षुषी भ्रान्तिरपि न स्यादित्यत आह ।
स्मर्यमाणमिति । नोलरूपस्य स्मृत्युपस्थितस्य आलोकं विनापि
विशेषणतया ग्रहणं स्यात् । माधान्येनैव तदग्रहे तदपेक्षणादित्यर्थः ।
धर्मिणीति । आलोकाभावग्रहे प्रतियोग्यपेक्षाया अभावादित्यर्थः ।

प्रायेणोक्तम् । तथाच वैजात्यमिति भावः । तथेति । इदानीमुत्पन्न इत्यर्थः ।
सुखहेतोरभावादिति भावः । इ खरहिता इति । तथाच इ खाभावे यत्प्रोत्पन्न-
ज्ञानैव सुखत्वारोप इति भावः । तन्मतेनेति । वस्तुतः सुखत्वानाशये इ खाभावे
भावधर्मसुखत्वारोपादित्यर्थः । श्रुतस्थोपास्थितस्येति । यत्र दशान्तरे आलोक-
संज्ञावे नीलानुभवे सत्त्वानुभूयमानारोपो भवतीति ध्येयम् ।

विनिगमनायां को हेतुरिति चेत् । उच्यते । एषा ताव-
दनुभवस्थितिः । तमो नीलं न तु नीलिमा तम इति ।
न चारोपे तेन यान्तर्येन नीलिमा तमोबुद्ध्यपदेशो
समानार्थो महप्रयोगानुपपत्तेः । नीलोद्भवोपरक्तपु-
यस्त्वधर्मादिषु तमोबुद्ध्यपदेशप्रसङ्गात् । अथग्रन्थार्थो
च भाषाभावानुभवो निगमनमनस्य भ्रमस्यानुपपत्तेः ।
न च तमःप्रत्ययो बाध्यते । नीलप्रत्ययस्य बाध्यते ।
इति प्रत्यययत् । तस्माद् यत् गुणक्रियारोपः तदभ्य-
कारं न तु नीलिमिति सुष्ठुक्तं नयेत्येति ॥

कर्मोकारमतमुदाहरति । यद्येवमिति । महेति । तमः-
पदेनैव नीलस्योक्तत्वात् नीलं तम इति महप्रयोगो न प्यादि-
त्यर्थः । किञ्च यत् कविदारोपितं नीलं रूपं तमः चामोकाभावो
वा । चापि नीलोद्ध्येति । अथैव चामोकाभावस्यावश्योपश्लिष्य-
त्वात् भाषणात् तस्यैव तमस्यमित्युचितमित्याह । अथग्र-
मिति । किञ्चेवं तमःप्रतीतिरेव बाध्या प्यात् । चारोपित-
विषयत्वाच्चैवमित्याह । न चेति । इति । यद्येति धाः सम-
वायहेतुका तमसि तदभावेऽपि धर्मिण्यरूपे न बाध्यत इत्यर्थः ।
घटरूपपादकर्तृजः सत्त्वे सति भास्वरूपपादकर्मजातीयसम-
वधानवदानोकाभावः छाया । (७४) चाक्षुषज्ञानहेतुयावत्तेजः-

संसर्गाभावोऽन्यतमसम् । बाह्यालोकसंवलने अवतमसमित्यभि-
प्रेत्य उपसहरति । तस्मादिति ।

ननु तेजोज्ञानाभावस्तमस्तत्काले तस्य सर्वसिद्धत्वात् । नील-
तम इति धीय भास्वरतेजोऽप्रकाशदोषेण स्मृतनीलिस्मा मम
मालोकज्ञानाभावस्यासंसर्गाग्रहात् । आलोकवद्गर्भगृह प्रवि-
शतः प्रथम मालोकाग्रहे नील तम इति प्रतीतौ तथा कल्पनात् ।
नीलस्मृतौ च स्मृतित्वमगृहगतोऽनुभवभेदाग्रहात् नील तमोऽनुभवा-

यावदर्थाभावादव्याप्ति । भक्षोद्भूतरूपवत्त्व विशेषणम् । तादृशगुणवर्णादिसत्त्वे
तथाप्यव्याप्ते । विषयतया तस्यापि चाक्षुषज्ञानहेतुत्वात् । न च चाक्षुषज्ञानत्वा
वच्छिन्नहेतुत्व विवक्षितम् । तम प्रत्यये व्यभिचारेण उद्भूतरूपतेजसश्चाक्षपत्वा
वच्छिन्ने हेतुत्वादिति चेत् । चाक्षुषज्ञानहेतित्वत्वेन परप्रकाशकरूपवत्त्वस्य विव-
क्षितत्वात् । चक्षुरूपस्यापि व्यङ्ग्यत्वे चक्षुरतिरिक्तोत्पत्तिविशेषण बोध्यम् ।
उद्भूतत्वं रूपविशेषणमेव वा बोध्यम् । न चैव प्रत्यये तम स्यादिति वाच्यम् ।
इष्टापत्ते ।

न च नासीत्तमो व्योतिरित्यादि श्रुतिविरोधः । तस्या अन्यत्र तात्पर्यादि
त्यक्ते । सूर्योधिकरणकालवृत्तित्वेन विशेषणमित्यन्यो वा । स्तेति । न च आयाया
मतिव्याप्ति । खलूनसख्याकबाह्यालोकसम्बलन इति विवक्षितत्वात् । आयायान्तु
स्वाधिकसख्य तत्सम्बलनमिति भावः ।

ननु तादृशवाक्यालोकसंवलने सति यावत्तेजससर्गाभावोऽसिद्ध एवेति
यत्किञ्चित्तेजससंवलने सति यत्किञ्चित्तेजोऽभावोऽवतमसमिति वाच्यं नैऋत्यु दिवा
प्रकटालीकेऽपि तत्सत्त्वादितिव्याप्ति । न च तत्र बाह्यालोकस्य स्वाधिकसख्यत्व
मिति वाच्यम् । तद्द्वानातिरिक्तानन्यदिनवृत्तिबाह्यालोकभावाभामधिकसख्य-
त्वात् । तथासति तत्र आयापत्ते । एतेन किञ्चित्तेजससंवलने सम्बन्धिततेजोऽपेक्ष
वद्भूतरतादृशतेजससर्गाभावोऽवतमसमिति निरस्तमिति चेत् । न । तम

मीतिधी मृदाहुः । (७५) अप्रतीतावेव प्रतीतिभ्रमो मन्दाना-
मिति प्राभाकराः । तत्र । तमसः प्रतीतेरन्यत्रानुत्तीणचक्षुर्जन्य-
त्वेन ज्ञानाभावाविषयत्वात् । न हि तेजोज्ञानाभावेऽधिकरण-
ग्रहे नीलस्मृतावसंसर्गाग्रहे वा चक्षुरुपयोगः सम्भवति ।

अथ तमोबुद्धिर्न चाक्षुषो चक्षुर्निविडनिष्पीडनेन तमोविरहेऽपि
नीलं तम इति प्रतीतिः । न च सा भ्रमः कारणाभावात् । तेजो
ज्ञानाभाव एव तम इति चेत् । न । तत्र हीदानीं किञ्चिच्च
पश्यामीति धी नंतु तमःप्रतीतिः । अन्यथा निमीलितनेत्रस्य
गृहे तमोऽस्ति न वेति सङ्गयानुपपत्तेः । गर्भगृहे च तमोधी भ्रमः
बाधकसत्त्वादिति सत्तेयः ॥

सामान्यलक्षणं प्रागुक्तम् । तथाच बाह्यालोकसंवलने सति तमस्त्वमेषावतमस-
लक्षणम् । न चैवमपि ज्ञायायासतिव्याप्तिः । तस्यावतमसविशेषत्वात् । अतएव
न तल्लक्षणं शृण्वकं कृतमित्येके । अन्ये तु ज्ञायान्दत्तविशेषकम् । ज्ञायत्वज्ञानोका
जन्यशालुषारोपविषयतावच्छेदकार्ष्णिज्ञाभावसमुदायत्वमिति भावः । आलोक-
वदिति । आलोकभावावस्य तमस्यै तस्य तत्तावत्त्वात् तमोधी न स्यादिति भावः ।
तथेति । आलोकज्ञानाभावस्य तमस्तत्कल्पनादिति । नीलस्मृताविति । तमस्ते
स्मृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयस्यैव भ्रमत्वादिति भावः ।

(७६) अप्रतीतायेवेति । अननुभव एवानुभवभ्रमो मन्दानां दीपवता
मित्यर्थः । अविविष्टज्ञान एव विविष्टज्ञानभ्रमो मन्दानां नैयायिकानामित्यर्थः
इत्यन्ये तमोविरहेऽपीति । आलोकभावाविरहेऽपीत्यर्थः । कारणाभावादिति ।
चक्षुषो भिन्नित्वादिति भावः । अन्यथेति । आलोकज्ञानाभावस्य मनसा निश्चित-
त्वेन सङ्गयाविषयत्वादिति भावः । ज्ञानाभावस्य तमस्यै अक्षमत्त्वकारणमिति
प्रतीतिः स्यादित्यपि बोध्यम् ।

ननु गर्भगृहे तमोधी न तमोविशेषिका तद्वस्यधिकर्षात् । न गृहविशेषिका ।

गुणान् विभजते । गुणा इति । रूपादयः सप्तदश
कण्ठोक्ताः सूत्रकारेण । अभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेनान्ये
सप्त सिद्धगुणभावाः । तत्र तत्र तेषां व्युत्पादनात् ।
अनभ्युपगमे तेषां व्युत्पादनविरोधात् । तथाच विभाग-
सूत्रं न्यूनम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणानि
पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे
इच्छादेषौ प्रयत्नश्च गुणा इति तत् । अत आहुः ।

कण्ठोक्ता इति । (७६) असाधारणस्वर्ग्येनोक्ता इत्यर्थः । कर्तृ-
पेक्षायामाह । सूत्रकारेणेति शेषः । अभ्युपगम इति । साक्षादसूत्रि-
तत्वेऽपि समानतन्वाभिहितत्वेनाभ्युपगमस्य मानत्वादित्यर्थः ।

ननु चादृष्टत्वजातियोगित्वेन धर्माधर्मौ भिन्नौ न गुणा-
वित्यत आह । नन्विति । कार्येति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोः
कार्ये विहितनिर्दिष्टे क्रिये च कारणे इति न कार्यकारणयोरैक-

आलोकाविषयकवानुपगच्छसाक्षात्कारानभ्युपगमात् । न आलोकविषयत्वमेव
तस्येति वाच्यम् । प्रथममालोकापहे तमोबुद्धेरुक्तत्वात् । तथा सत्यालोकाभावा-
रोपासम्भवाच्चेत्यत आह । सङ्क्षेप इति । दोषालोकसाक्षात्काराभावेऽपि तत्संस्कृत-
गदङ्गसाक्षात्कारे विरोधाभावात् । यद्वा आलोकपहे गृहे तद्वत्तापहदशयां तद-
भावारोप इति भाव इति दिक् ।

(७६) ननुक्ताद्येत्तदा कण्ठेनैवेति विशेषणमयुक्तम् । इति तस्यान्यमर्थमाह ।
असाधारणेति । न भिन्नाविति । गुणत्वसाक्षाद्ग्राह्यजातिभिरेव विभाग इति
भावः । यदनुरोधादिति । कार्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया च नादृष्ट्य-
जातिकल्पनमिति भावः ।

च शब्दसमुच्चिताः सप्तेति । ननु अदृष्टशब्देन धर्म-
धर्मयोः संचेपेणाभिधानं न त्वदृष्टत्वं नाम सामान्य-

रूप्यम् । यदनुरोधात् जातिः कल्प्यते । न वा लक्षणमप्येक-
मित्यर्थः ।

नन्व(७७)तीन्द्रियात्मविशेषगुणमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षादप्राप्यजा-
तिमत्त्वं लक्षणमेकमनयोरित्यत आह । व्यवस्थापकानामिति ।

ननु व्यवस्थापकं किं कारणमेकजातीयं तादृश कार्यं वा ।
नाद्यः । मनःस्वेतदभावात् । नान्य सत्तादौ तदभावात् । ज्ञान

(७७) अतोन्द्रियात्मेति । अतोन्द्रियपदं सुखादिवारणाय । विशेषपदं
गुणत्वव्याप्यपदद्वयात् सत्तात्वात्मातम । तदप्रावर्त्तनोपस्थानं भावपदेनैव व्यावर्त्तनात् ।
एवञ्च गुरुत्वव्यावर्त्तनायात्मपदम् । केचित्चात्मपदविशेषपदयोरन्यतरान्तर्भावं
लक्षणद्वय बोध्यम् ।

व्यवस्थापकानामिति । इदञ्च न व्यवस्थापक भावनासाधारण्यादिति भावः ।
केचित्तु कार्यान्वयतया कारणानुमेयाव्यञ्जकव्यङ्ग्या न जातिरिति त्वयमेव व्यव-
स्थापकम् । तत त्वयमपि नास्तीति फलिकार्यं । लक्षणस्य व्यञ्जकस्य तदसम्भवे
यदि सा जातिः प्रत्यक्षा स्यादिति । वस्तुतस्तुगतं लक्षणं न जातिव्यवस्थापकम् ।
अतएव न जातानुगतव्यञ्जनियम इति तत्त्वम् । न च साक्षादप्राप्यत्वमप्येव ।
अतएव कश्चित्तथैव पाठ इति वाच्यम् । तच्च धर्मत्वादिवारणारेण साक्षादप्राप्य-
वारणारेण वा । नाद्यः । गुणत्वसाक्षादप्राप्यत्वेन गृहीते धर्मत्वादावुपजीव्य
विरोधात् तेनैवादृष्टत्वजात्यपवादात् । नान्योऽन्योऽन्यथात् । अदृष्टस्य सिद्धि-
शुक्ललक्षणसिद्धौ च जातिव्यवस्थितिरिति भावः ।

तदभावादिति । एकजातीयकार्याभावादित्यर्थः । यदि च/योनिज्ञानस्य
विषयजन्यत्वपक्षे सत्तात्रयाणां सर्वेषां ज्ञानजनन स्वरूपयोग्यत्वात् ज्ञानजनकता-
वच्छेदकत्वेन सत्तासिद्धिः तदा तत एवादृष्टसिद्धिरपीति तुल्यमित्याह । ज्ञानरूप

मस्ति । कार्यकारणलक्षणानां व्यवस्थापकानामभावात् ।
तेन गुरुत्वद्रव्यत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दा इत्युक्तं

रूपन्तु कार्यमिहास्तीति । न च व्यवस्थापक प्रमाणं तदभावो
हेतुः । धर्मोऽधर्मवृत्तिसत्तागुणत्वान्यजातिरहित । अधर्मान्यत्वात्
प्रयत्नवदिति विरोधिमानाच्च तदवगम इति वाच्यम् । यत्नसंस्कारा-
न्यातीन्द्रियजन्यात्मविशेषगुणत्वेन प्रतिरोधात् । न चात्राधर्मत्व
सुपाधि । तवाप्यात्मगुणत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य धर्म-
तरात्मगुणत्वस्योपाधिः सत्त्वात् ।

निति । उभयत्रापि ज्ञानविशेषरूपकार्यप्रतियोगिककारणतावच्छेदकत्वमभावा-
दिति वदन्ति । भोगरूपज्ञानाभिप्रायेणैवमित्यन्ये । तदभावो हेतुरिति । अदृष्टत्वं न
जाति । प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

नन्वेवमदृष्टत्वं जाति बाधकाभावादित्येव किं न स्यादित्यत आह । धर्म इति ।
धर्मोऽधर्मवृत्तिरिति । यत्नेति । धर्मोऽधर्मवृत्ति-
सत्तागुणत्वान्यजातिर्मानिति साध्य अधर्मवदिति दृष्टान्तः । जीवनयोर्मियत्न-
भावनयो व्यभिचारवारणाय यत्नसंस्कारान्वेति । सुखादौ व्यभिचारवारणाय
तोन्द्रियेति । ईश्वरज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानेति । दार्ष्टिक्यरमाणुगन्धे
व्यभिचारवारणायान्वेति । आत्ममनोयोगे व्यभिचारवारणायान्वेति ।
निर्विकल्पकान्यविशेषणम् ।

कश्चित् संस्कारपदस्य सविषयपरत्वात् न व्यभिचारः । न चैव यत्नपदान्य-
क्यम् । तस्य स्वरूपतोऽविषयकत्वात् । यद्वा ज्ञानमात्रप्राप्तधर्मोऽधर्मवत्तस्य
जनको य आत्मधर्म इत्यत्र संस्कारपदम् । तदाह सतीन्द्रियवद्वेशादिशरत्न-
मितिभावः ।

आत्मगुणत्वेति । रूपादौ साक्षाद्व्यापकत्वात् । यत्नधर्मोऽवच्छिन्नेति । ननु
धर्मोऽतएवमात्रमेषोपाधिरस्तु यदि च यत्नेतरत्वनिरासाय तदुपादानं तथाप्यात्म

भवति । एवं कण्ठोक्त्या ससुचयेन चैकतया चतुर्विंश-
तिगुणा व्यवहर्त्तव्याः । तथाविधबुद्धिविषयतया सारु-
ध्येण न तु संख्यायोगेन । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

अत्राहुः । व्यवस्थापक निधायकम् । तच्चात्र नाध्यक्ष नाप्यनुमानं
प्रतिरुद्धत्वात् । उक्तरूपञ्च लक्षणञ्च न जाति विनानुपपन्नमित्य-
वश्योपेयोपाधिर्नैवादृष्टपदसार्थकत्वोपपत्तौ जात्युपगमे गौरवम् ।

पद व्यर्थमेव । पुष्पपदेनैव तद्विरासात् । एवमपि पक्षेतरत्वात्पक्षेय । यदि
च विषयबाधकेन साध्यव्यापकत्वात् तादृशस्याप्युपाधित्वं तदा पक्षेतरत्वात्प्रति-
पत्तेः । भैरवः । विषयबाधकेन पक्षेतरस्योपाधित्वसम्भवे तत्फलव्याप्यस्य तथापि
विरोधाभावात् । न च व्यर्थविशेषत्वादेव न तथात्वमिति बाध्यम् । व्यापके
व्यर्थविशेषत्वभावेन तस्य साध्यव्यापकतापक्षे बाधकाभावात् । अतएव सामान्य
व्याप्तेरुपाधिपक्षे आह्वेनप्रभववद्विषयत्वादेरपि धूमव्यापकत्वस्य । स तेन व्यभि-
चारोऽत्र परे व्याप्यकोटिप्रवेशान् व्यर्थत्वमिति बाध्यम् । तद्व्यभिचारित्वस्य तस्य
निवृत्त्यात् तस्य च विविधाभावरूपत्वेन तदसम्भवात् । अथवा समव्याप्तेरप्यगते-
रिति । यत् समव्याप्तेरप्यर्थे तदुपादानमिति तस्य । उपाधिसामान्ये साध्यासत्त्वेन
व्यभिचारात् । आकस्मिकत्वमप्यन्येवेत्याहुः । केचित्तु पुष्पलवराणांकारण-
निवृत्तकार्यत्वानिद्वयितकारणत्वात्पक्षेदकजातिनिरूप्यत्वे तात्पर्यम् । न चेदमपि
पक्षेतरता । तादृशजातिमत आनिगरीरेत्यापि व्यावर्त्तनात् । अतएव न
पक्षवन्तीरन्विष्टानुपपत्तिः । तत्रैव साध्याव्यापकत्वकारणत्वात् । न चेद
पक्षवन्तीरन्विष्टानुपपत्तिः । पुष्पपदस्य समुपपत्तिरित्यादिभिः भाव-
यस्याहुः । प्रतिरुद्धत्वादित्याशातस्य कार्यकारणभावात्तुल्योपाधिसमोक्तत्वादिति
बोध्यम् ।

न जातिमिति । तादृशजातिमित्यर्थः । उक्तवचनस्य जातिव्यवस्थापकत्वे

कर्माणि विभजते । उत्क्षेपणेति । तत्रापि
पञ्चैवेति स्पष्टार्थम् । विभागवचनादेव पञ्चत्वसिद्धेः ।
आधिक्यमाशङ्काह । गमनग्रहणादिति । कर्मपदार्थे
चैतदुत्पादनीयम् ।

सामान्यं विभजते सामान्यमिति । समानानां
भावः स्वाभाविकोऽनागन्तुको धर्मः सामान्यमित्यर्थः ।

समानानां भाव उपाधिरपीत्यत उक्तं स्वाभाविक इति ।
सोऽपि यदि स्वभावजन्यस्तर्ह्यसिद्धिः स्वभावान्वितयोपाधिरपी-
त्यत उक्तम् अनागन्तुक इति । (७८) साक्षात् समवेत इत्यर्थः ।

शेषशोक्तत्वादिति भावः । नन्वदृष्टपदशक्त्यावच्छेदकत्वेनादृष्टत्वसिद्धिरित्यत
प्राह । अश्लोमेवेति । कृप्तेनैवोपपत्तावच्छेदकत्वेनैव गौरवमिति भावः ।

अत्रेदं धिन्यम् । जलपदशक्त्यावच्छेदकत्वेनानुगतधर्मसिद्धौ बाधकाभावात्
ज्जातित्वमित्यपिमप्यन्विरोधात् । तत्रापि कृप्तेनैवोपपत्तौ जलत्वसिद्धि-
रङ्गात् । किञ्चैवमनुगतप्रतीत्या गोत्वादिकमपि न सिद्धेयम् । उपाधिभैवान्यथा
सिद्धेः । यदि व्यक्त्यभेदादिबाधकाभावात्, तज्जातित्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथि
व उक्तलक्षणस्याव्यवस्थारकत्वेऽपि निर्विकल्पकान्यप्रयत्नसंस्कारान्येत्यादिक लक्षण-
प्रभयानुगतं तद्वदवस्थापकमस्तु । न च कार्यादानुगतं एव तद्वदवस्थापकोऽन्यथा
प्रयत्नतयत्नेत्यादिना निर्विकल्पकसाधारणप्रत्यापत्तेरिति वाच्यम् । ज्ञानत्वेन
तत्र सङ्करस्य बाधकत्वात् । प्रकृते चातयात्वात् । अन्यथा वेगादिमाधारण
संस्कारत्वजातिरपि न सिध्येत् । नहि तत्र कार्यादानुगमा व्यवस्थापकं किन्तु
लक्षणमेव । वस्तुतस्तु भोगत्वावच्छेदकार्यतानिर्दिष्टकारणतावच्छेदकतापि
तत्सिद्धिः । तथाददृष्टत्वजातिरे किं बाधकमिति ।

(७८) साक्षादिति । उपाधिस्तु परस्परसम्बद्ध । परस्परसम्बद्धजाति-

तथाच धर्मिणां बहुत्वे धर्मस्य चानागन्तुकत्वे दिवक्षिते
 नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यमिति सामान्यलक्षणं
 सूचितं भवति । तद्विविधम् । द्विविधे दर्शयति ।
 परमपरञ्च । एकव्यक्तिसमावेशे सतीति चकारार्थः ।

एकमिति स्वरूपाभिधानमात्रम् । न तु लक्षणमित्येके । एकं
 लक्षणमिति योज्यं लक्षणान्तरं वा । असमवायित्वे सत्यनेक
 समवेतत्वमित्यन्ये । अनेकवृत्तित्वमनेकाधारत्वम् । तच्चाभाव-
 समवाययोरप्यस्तीत्यत उक्त मेक सहायम् । अभावसमवाययोश्च
 प्रतियोगिसम्बन्धिनौ सहायावित्यपरे । अनेकवृत्तित्वं स्वायया-
 न्योन्याभावसामानाधिकरण्यम् । असमाविष्टजात्यो व्यावर्त्तनार्थ-
 माह । समावेशे सतीति । सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । यद्वा
 सामान्य समाविष्टमसमाविष्टश्चेत्येको विभागः । समाविष्टमपि
 परमपरञ्चेति विभक्तिविभाग इत्यसमाविष्टजात्यपेक्षया समुच्चयार्थ-
 यकार इत्यर्थः ।

रूपत्वात्तस्येति भावः । असमवायित्वे सतीति । इष्ट्यादावतिष्यान्निवारणाय
 मत्तन्म । विशेषेऽतिव्याप्तिवारणायानेकेति । असहायमितरनिरूपणनिरूप-
 मिति यावदित्याहुः ।

नन्यनेकवृत्तित्वमेकत्वान्नान्यवृत्तित्वमनेकत्व मख्यान्ववृत्तित्व वा । चाद्ये इव्य
 वृत्तिजाताव्याप्ति । अन्ये गुणादिवृत्तिजाताव्याप्तिरित्यत आह । अनेका
 वृत्तित्वञ्चेति । स्वाययपदेन यत्किञ्चित्स्वाययो विवक्षित । सामानाधिकरण्य-
 इति । तथाच भोत्वात्तयो परापरभावाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

नैकव्यक्तिकं सामान्यमस्तीत्याकाशदौ वक्ष्यते ।
नान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकमिति । बुद्धिरुपलब्धिज्ञानमिति
पर्यवस्यितौ न मिथो व्यभिचारीति निष्क्रमणप्रवेश-

नन्वेकव्यक्तिवृत्त्यप्याकाशत्वं जातिरस्तीति न तदनेकवृत्त्येवे-
त्यत आह । नैकेति । (७८) आकाशत्वं न जातिस्तदन्यावृत्ति-
त्वादित्यर्थः । नान्यूनेति । बुद्धित्वं यदि ज्ञानान्यावृत्तित्वे सति
ज्ञानत्वभिन्नं सामान्यं स्यात् किञ्चिज्ज्ञानावृत्ति स्यात् इत्येक-
सामान्यादेव तद्व्यवहारसिद्धौ भिन्ने तत्र मानाभाव इत्यर्थः ।

यद्यप्येकव्यक्तिमात्रवृत्तिसामान्ययोः परापरभावघटितः । तथा-
पीदृशमपि सामान्यं नेष्यत इति प्रसङ्गादुक्तम् । न मिथ इति ।
निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वयोजातित्वे यदेकनाडिकायां प्रवेशनकर्म
तदेवापरत्र निष्क्रमणकर्म भवति तदा जातिसङ्करः स्यादि-
त्यर्थः । प्रसङ्गादाह सामान्यादौति । सामान्यादिचिकी जात्यनु-

(७८) आकाशत्वमिति । आकाशपदमवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । नातः सिद्धि-
विधिब्यापारः । यद्व्याप्यवृत्त्यविभाजकोपाधिः यद इत्यन्ते । तदन्येति । आकाशा-
न्येत्यर्थः । यद्यप्यवृत्तित्वादित्येव साध्यव्यापकत्वात् तथाप्यसिद्धिवारकसार्थकत्ववादि
मतेनेदमित्येके । अक्षररूपाभावे वैधर्म्यं नेत्यन्ये । बुद्धित्वमिति । सत्तादौ व्यभि-
चारवारण्याय भिन्नान्तम् । स्वाभाविकार्यप्रवणत्वाद्युपाधौ व्यभिचारादाह । साम-
न्यमिति । जातिरित्यर्थः । एकभावेति । अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकेत्यर्थः । परा-
परेति । अधिकदेशवृत्तेरेव परत्वात् । तथाच परापरभावानुपपत्त्यैव तयोजातित्व
मित्यर्थः । प्रसङ्गादित्यापाततः । वस्तुतः अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकसामान्यवृत्त्याङ्गी-
कारे समाविष्टजात्योः परापरभावनियम एवेत्युपोद्घातमवृत्तिरिति बोध्यम् ।

नादौ जातिसङ्हरापत्तौ न सामान्यादिव्यक्तिकं अन-
वस्थानात् लक्षणव्याघातादसम्बन्धाच्चेति । तस्मात्
सामान्यं परस्परपरिहारस्थितिविरुद्धम् । अविरुद्धन्तु
परापरभावस्थितीति नियमः । परं व्यापकमपरं व्याप्य-

पपत्तौ यथासम्बन्धमनवस्थादिहेतुवच्यम् । लक्षणेति । विशेषस्य
सामान्यवत्त्वे सामान्यवत्तद्विषयत्वे सति समवेतत्वं (८०) लक्षण-
व्याघात इत्यर्थः । असम्बन्धादिति । समवायस्य समवायान्तरा
भावादित्यर्थः । परत्वापरत्वे गुणौ न सामान्ये स्तु इत्यत आह ।

जातिसङ्हर इति । ननु सङ्हरभयादेकस्य जातित्वमपरस्योपाधित्वमस्तु । एव
भूतत्वमूर्तत्वादावपि । न च विनिगमनाविरहाच्चैवमिति वाच्यम् । शरीरत्वादिक
भादाय विनिगमनाविरहान् पृथिवीत्वादेरपि जातित्वानापत्तेरिति चेत् । न ।
वक्ष्यमाणयुक्त्या पृथिवीत्वजातित्वेऽप्येतत् सङ्हरभयेन शरीरत्वादेरुपाधित्वकल्पनात् ।
इह तु तद्वदेकस्य जातित्वव्यवस्थापकाभावात् विनिगमकाभाव इति भावः । अन-
वस्थानादिकमिति । यद्यपि सकलजातित्वस्यैकत्वेनेव तत्तज्जात्यन्तरसम्भवाद्भानवस्या
तथापि घटत्वादिकमनर्भावापि तत्र जात्यन्तरसम्भव इत्यनवस्योक्तेति केचित् ।
वस्तुतो जातित्वस्य स्वीकारे तस्य स्वादत्तौ न सा जातिः । स्वदत्तौ चानवस्थानव-
स्थितिः । आत्मन्येव स्रष्टुं स्वस्यावृत्तिरित्यत्र तात्पर्यमिति ।

(८०) लक्षणव्याघात इति । ननु वस्तुनुरोधेन लक्षणं ननु स्वतन्त्रलक्षणात्
रोधेन वस्तुव्यवस्थितिः । तथाच गुणादिभिन्नत्वे सत्येकमात्रसमवेतत्वमित्याद्य
नेकलक्षणसम्भवात् कुतो लक्षणव्याघात इति ।

ननु विशेषार्थं सामान्यवत्त्वे पुनः समानजातीयं धर्मवत्त्वेनात्यन्तव्यावृत्त्यनुप-
पत्तौ विशेषणमिदमेव न स्यात् । अत्यन्तव्यावृत्त्यनुरोधेन तद्विज्ञेयत्वात् गुणादि
भाष्यव्याप्तिविशेषादिति । धर्मोपाधिकप्रमाणेन परस्परलक्षणत्वेन विज्ञेयमा

मित्यर्थः । प्रमाणं सूचयति । अनुवृत्तिप्रत्ययकारण-
मिति । यदि सामान्यं न स्यात् भिन्नेष्वनुगताका-
रप्रत्ययो न स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणामपि सामान्यद्वारै-
वानुप्रत्ययहेतुत्वात् ।

परं व्यापकम् । यदीति । यद्यप्यत्र वैयधिकरणं तथाप्ययं गौरयं
गौरित्यनुगतधीर्यद्युभयवादिसिद्धे तद्विषयभिन्नविषया न स्यादि-
त्यनुगता धी न स्यादेकगोमात्रज्ञानवत् । यद्वा भिन्नानामभिन्न-
प्रतीत्यप्रयोजकतया यदत्र प्रयोजकं तदेव सामान्यमित्यध्यक्षमेवात्र
मानमुक्तम् । द्रव्येति । तत्रापि परम्परासम्बद्धसामान्येनैवानुगत-
प्रत्ययादित्यर्थः ।

न्यायं बाधितमित्यत्र तात्पर्यमिति चेत् । लक्षणात्मकोपाधिष्ठानान्वयत्वेऽपि
समानजातोद्यधर्मवत्त्वेन दोषतादवस्थापत्तेः । यदि च तथात्वेऽपि तत्तद्विधेयायां
ध्वरूपेणात्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वं तदा जातिभत्वेऽपि तुल्यम् । अथ क्लृप्तोपाधिर्नैवो-
पपत्तेः जातिकल्पने गौरवमिति चेत् । जातिभाजविषयापत्तेः । यदि चागतध्यव-
हारादिप्रयोजकतया अनुगतधर्मसिद्धौ बाधकाभावात्, तत्कातित्वं तदा प्रकृतेऽपि
तुल्यम् । अल्लबाधकस्यासिद्धेः । न च कारणतावच्छेदकतयान्यत्र जातिसिद्धिर्न च
प्रकृतेः तर्हेति वाच्यम् । विशेषपदगन्तव्यतावच्छेदके तथात्वापत्तेः ।

यदि च क्लृप्तोपाधेरेव तथात्वं तदा कारणतावच्छेदकेऽपि तुल्यम् । संस्कारत्वा-
देरेवमतयात्वापत्तेः ।

ननु द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति जातिमान् गुणः स्यादिति गुणभिन्नव्याधा-
तादेरलक्ष्यव्याधात इति चेत् । विपक्षे बाधकाभावात् । अन्यथा द्रव्य-
भिन्नत्वे सति यो जातिमान् च गुण इति कर्मापि विधीयेत । तस्मादत्र सिद्धान्तः ।

तर्हि वस्तुस्वरूपमेव सत्तान्तु । न च गोत्वाद्य-
भावेऽपि यदि गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात्
तदाश्रवादावपि स्यादितिवत् यदि सत्तया विना सत्
सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् । सर्व्वत्र
स्यादित्यनिष्ठापत्तिरिति वाच्यम् । तदनुवृत्तेस्तदभावे-
ऽपीष्टत्वादिति । न । प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तमन्तरेणानु-

नन्वेव किं सत्तया । तां विनापि सदिति बुद्धेरुपपत्त्यात्
स्वरूपमेव तद्वोजमस्त्वित्याह । तर्हीति । तदनुवृत्तेः सत्प्रत्यया-
नुवृत्तेरित्यर्थः । तदभावेऽपि सामान्यादौ सत्ताया अभावेऽपीत्यर्थः ।
प्रत्ययेति । भिन्नेषु सदित्यनुगतप्रत्ययस्याननुगताप्रयोज्यतया यदत्र
प्रयोजकं तत्सत्तासामान्यमध्यक्षमेवेत्यर्थः । न च (८२) प्रामा-
णिकत्वेनोपाधिना तदुपपत्तिः साक्षात्तत्त्वव्यवधानेवापि सत्येव
परम्परामव्यवधौपाधिष्ववस्थितिः । प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् सदिति बुद्धा-
नापत्तेः । अतीतानागतयोरपि प्रामाणिकतया सदिति बुद्धा-

(८२) प्रामाणिकत्वेनेति । एवञ्च सामान्यादावपि सत्प्रत्ययो बाधित इति
भावः । न चाभावेऽपि सत्प्रत्यय आदुक्तप्रत्ययत्वादिति वाच्यम् । भावत्वेन विभे-
दव्याहृतात् ।

प्रमावेति । तत्रापि तद्विनापि तदा तद्विनाकारदर्शनात् तत्प्रयोजकतयावयव
वत्ता व्योच्यते इति भावः ।

अतु चत्तु चत्तु बोधार्थे प्रमाचर्त्तुत्तरत्वेन तदुच्यते वा तद्विनाकारात् वा न
तदावेति अतुचत्तुत्वादौ । अतीति । अतुचत्तुत्तरात् । अतीति । अती-
तानागतप्रत्ययव्यवधानेऽपि च चट इति प्रत्ययानु । अतीतानागतप्रत्ययव्यवधाने

पपत्तेः । न च विशेषा एव तन्निमित्तं लक्षणमात्रं वा ।
सामान्यमात्रोक्तेदप्रसङ्गात् । न हि विशेषान् लक्षणं
वा विहाय क्वचित् सामान्याभिव्यक्तिरस्ति कथं तर्हि
सामान्यादौ तत् सदिति प्रत्ययः । सत्तैकार्थसम-

पत्तयः । रूपादयो द्रव्यवृत्तिमन्त जातित्वात् घटवत् । न च
द्रव्यत्वमुपाधिः उक्तविपक्षबाधकादेतोः साध्यवाप्यतया उपाधिः
साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा द्रव्यत्वादीनि जातिव्याप्यानि जाति-
मविशाल्यन्ताभावप्रतियोगिजातित्वात् घटवदित्यप्याहुः । विशेषा-

तदभ्युपगमात् । न च तदाश्रयाभावेन तत्र सत्ताविरहात् न तदभ्युपगम इति
वाच्यम् । तथा सति घटबुद्धेरप्यनापत्तेः । तथाप्यभावेऽतिप्रसङ्गि भावत्वविशेषणे
तदेवास्तु तदननुबन्धानेऽपि साध्याव्यापकत्वादि द्रव्यत्वे तात्पर्यम् ।

यद्वेति । व्याप्यत्वभेदगर्भमतो नार्थान्तरम् । ननु जातिमदित्यादि विशेषण-
व्याप्यत्वसत्तयाऽभिज्ञौ तद्वैयर्थ्यं तद्विज्ञौ किमनुमानेनेति चेत् । न । व्यनश्रया-
भावेन क्वचिदपि साध्याभावव्योकारेण जातित्वस्य सामान्यतोऽभैकान्तिकत्वे निर्वि-
कल्पकसाधकानुमाने विविच्यपदस्यैव व्याप्यप्रज्ञोपयिकत्वेन सार्धकत्वात् । न च
द्रव्यगुणोभयभावावृत्तित्वेनार्थान्तरं कर्मत्वे व्यभिचारात् । इयद्वद्वृत्तिजातिद्वयन्तु
जातिसङ्ख्यारभयादेव नेति पक्षधर्मतावसादेकस्यास्त्रितयानुगततापसिद्धिरिति भावः ।
वस्तुतस्तु जात्याश्रयात् क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति कर्मसिद्धम् । तथाच सम्भवत
व्यागायोगादिति व्याप्यनानुगतो धर्मोऽवश्यं वाच्य इति न एव बाधकाभावात्
तज्जातिरूप एव कल्प्यत इति तत्त्वम् । जातित्वादौ व्यभिचारवारणान्तरिक-
जातिपदम् । अत्राप्यनेकसमवेतत्वं एव तात्पर्यम् । अभावस्येति ।

ननु अभावत्वेनोपस्थितौ तदभावेऽपीदम्बेनोपस्थितौ तदभावे बाधकाभावः ।
विज्ञेयविरोधित्वेनास्फुरदप्यदाश्रय अभावत्वेनोपस्थितत्वापि तदारोप व्यादेव ।

वायात् । गुणादिषु संख्यादिप्रत्ययवत् । अभावेऽपि
तर्हि स्यादिति चेन्न । तस्य सद्विरुद्धतयैव प्रतीतेरिति ।

द्रव्यत्वाद्यपरं सत्तापेक्षयाल्पविषयत्वात् । तच्चेति
च स्वर्थः । अपिः समुच्चये । अनुवृत्तेर्हेतुत्वादिति ।
हेतुमनुकर्षति । सत्तायामन्येषु च एकैकनिमित्तवशा-

स्तत्तद्गतयः । लक्षणं द्रव्यव्यञ्जकम् । सत्तैकार्येति । यद्यपि नाय
सम्बन्धः समवाये तथापि सत्तैकार्याधेयत्व विवक्षितम् । अभावे
चातिप्रसक्तिमये निराकरिष्यति । यद्वा आरोपनिमित्त सत्तया
सम्बन्धमात्रमनेनोपलक्षितम् । तस्येति सामान्यादीना भावत्वेन
तदुपस्थिति न सत्तारोपविरोधिनी अभावस्य तत्त्वेनोपस्थिति-
स्तदारोपप्रतिबन्धिकेत्यर्थः ।

द्रव्यत्वादीति । (८३) समानाधिकरणसामान्यसमानाधि-
करणात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः । चकारो व्यावृत्त्यर्थो न सत्ता-
पेक्षया समुच्चयार्थः । सत्ताया विधेयत्वाभावादित्याह । च इति ।

नहि वस्तुतो यो विरोधी तदुपस्थितिमात्र तदारोपप्रतिबन्धकं सामान्यत्वादेरपि
तथात्वेन तद्यात्वापत्तेरिति चेन्न । आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायाह ।
अत्र स्वभावादेव आरोप इत्येके । विरोधित्वेनोपस्थित्यभिप्रायेणैव तदुपस्थिताय
भाव सत्तिवारोप कदाचिद् भवत्येव साम्योक्त्यादित्यने । सत्तावद्विषय
गर्भमभावत्वम् । तथाच सत्तावद्विषयप्रतीतो न सत्तावत्प्रधान मित्यभिप्राय
इत्यपरे ।

(८३) समानाधिकरणेति । स्वसमानाधिकरणीभूतयस्यासामान्यसमानाधि-
करणीभूतात्यन्ताभाव प्रतियोगि यस्यासामान्य तत्तद्वाप्यमित्यर्थः ।

देकैका संज्ञा । इह तु निमित्तद्वयसमावेशात् संज्ञा-
द्वयसमावेश इत्यर्थः । अतद्ब्रुत्पादनप्रयोजनं साध-
र्म्यादौ भविष्यतीति विशेषानाह । नित्येति । बहु-
वचनेनानन्त्यं लक्षयति । ते के । अन्याः । अन्ते अव-
साने भवन्ति सन्तीति यावत् । येभ्योऽपरे विशेषा न
सन्तीत्यर्थः । सामान्यरूपेभ्यो विशेषेभ्योऽपरे गुणा-
दयो विशेषाः सन्ति । एभ्यस्तु नापरे किन्त्वेष्वेव
वैशिष्ट्यं समाप्यते । क्व ते वर्तन्त इत्यत उक्तं
नित्येति । अयमर्थः । अनित्यद्रव्येषु तावदाश्रयादि-

ननु विशेषत्वे हेत्वभिधाने सामान्यरूपत्वे हेतुर्नोक्त इत्यत आह
अपिरिति । आनन्त्यं बहुत्वम् । न तु समवायवदेकत्वमिति भावः ।

ननु भवन्ति जायन्ते इत्यत्र विरोधो विशेषाणां नित्यत्वादित्यत आह । सन्तीति । विद्यन्ते इत्यर्थः । अवसानं स्पष्टयति ।
सामान्यरूपेभ्य इति । यथैकजात्याश्रये गुणादिनापि व्याहृतिधी-
स्तथा न विशेषाश्रयेऽन्याधीना व्याहृतिरित्यर्थः ।

ननु व्याहृतिधीबलादनित्यद्रव्येष्वपि कुतो न विशेषा इत्यत
आह । अयमर्थ इति । अस्ति तावत् परमाणुषु समानजाति-
गुणकर्मसु मियो व्याहृतिः साधदेवात् व्यावर्त्तकं स विशेषः । सा

ननु बहुवचनं सामान्यमतिपादकं विषयि तद्व्ययोगात् । न । तथाच बहु-
वचनेनानन्त्यं विवक्षितमित्युक्तमित्यत आह । आनन्त्यमिति ।

रेव विशिष्टबुद्धिरुपपन्नेति ततोऽधिकविशेषेषु प्रमाणा-
भावः । नित्येषु तु द्रव्येषु आश्रयरहितेषु समानजाती-
येषु समानगुणकर्मसु च भवितव्य व्यावर्त्तकेन केन
चिद्वर्मेण व्यावृत्तत्वात् ।

हि वैधर्म्याद्याप्ता न तु पृथक्त्वमेव तद्व्यावर्त्तकम् । न च या यतो
व्यावृत्तधी सा तद्वर्मासमानव्यावर्त्तकधर्माधीना यथा घटे पटा
द्व्यावृत्तिधी पटत्वविसदृशघटत्वधर्माकार्येति वाच्यम् । जाति
त्वेन तयो (८४) सादृश्याद्व्याप्तेरभिहे । विशेषाणामपि विशेषत्वेन
समानत्वाच्च । न च जात्या समानत्व विवक्षितम् । गुणादिना
तादृशेन व्यावृत्तिधीदर्शनाद्व्यभिचारात् । मैवम् । गुणानामपि स्वा
श्रयवृत्त्यसिद्धौ व्यावृत्त्यसिद्धे । अन्यथान्योन्याश्रयापत्तेः । विशेषा
णाच्च स्वाश्रयवत् स्वस्मिन्नपि व्यावृत्तधीजनकत्व स्वाभावात् सिद्ध
सिद्धिव्याघाताच्च । अयमनारब्धद्रव्य परमाणुरेतत्परमाणुनिष्ठ
जातिगुणकर्मभिन्नधर्मसमवायी परमाणुत्वात् । अन्यपरमाणुवत् ।
विपक्षे बाधकश्च व्यावर्त्तकधर्माभावादभिदप्रसङ्ग इत्यप्याहुः ।

(८४) तयोरिति । घटत्वपटत्वयोरित्यर्थः । तादृशेनेति । जात्या समाने
नेत्यर्थः । गुणानामिति । पृथक्त्वादोनामित्यर्थः । यदि पृथक्त्वमात्रमागद्वित
तथापि गुणान्तरस्यापि सम्भावितत्वात् बहुवचनमुक्तम् ।

नन्वय दोषो विशेषेष्वपि इत्यत्र इत्यत्र आह । विशेषाणाञ्चेति । भूत
स्वभाव एव तथा कथं तादृशोऽन्यथा गुणादेरपि तादृक स्वभावः किं न आदि
त्यत्र आह । सिद्धरसिद्धीति । असिद्धाश्रयाविति । सिद्धौ धर्मिण्याह

न चैवं गुणादिष्वपि तत्कल्पनावकाशः । आश्रय-
विशेषेणैव तद्व्यावृत्त्युपपत्तेरिति प्रमाणसूचनम् ।
तथाच वक्ष्यते । ननु सामान्यान्त्येव कानिचित् तथा
भविष्यन्ति गुणा वा किं पदार्थान्तरकल्पनयेत्यत
आह । ते चेति । च स्वर्थः । अयमर्थः । ते पुन

अतएवाह प्रमाणसूचनमिति । विशेषा एवेति । व्यावृत्ता
एवेत्यर्थः । स्वरूपेति । स्वरूपेण सन्तो नतु सत्तायोगिनेत्यर्थः ।

भावेन तदस्वभावत्वेनैव तत्सिद्धे । गुणादेवान्यथैव सिद्धेरिति भावः । अयमिति ।
इष्टगुणेनार्थान्तरवारणायारब्धव्य इति । न च परमते शक्तिसादृश्यादिना
अर्थान्तरम् । स्वसत्तावच्छेदोक्तत्वात् ।

नन्वेतत्परमाणुनिष्ठत्वे विशेषणे व्यर्थे द्रव्यसमवायित्वेनैव परमाण्वन्तरस्य
दृष्टान्तत्वात् । अतएव परमाणुत्वादिहेतुरपि । अन्यथा परमाणुत्वमपरमाणुत्वा-
वच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमिति यथाश्रुतसाधे परिमाणवत्त्वहेतोरेव सामर्थ्ये व्यर्थविशे-
षणत्वापत्तेः । अनारब्धद्रव्यमन परमाणो पक्षसमत्वेन व्यभिचाराभावादिति
चेन्न । परमाण्वन्तरस्यारब्धद्रव्यत्वापहृदयाया न तथा सत्यनुमानप्रवृत्तिः स्या-
दिति । तदा व्याप्तिग्राहकत्वे सार्धकत्वमित्येके । अनारब्धद्रव्य इति साध्यविशेष-
णम् । तथाचारब्धद्रव्य सन्नेतादृशधर्मसमवायित्वर्थः ।

एवञ्च परमाण्वन्तरे साध्यवैकल्योद्धारार्थं तद्विशेषणमित्यन्ये । नन्वेव विशेष्यता-
मिद्वेति विशेषणस्यापि दामात् तदतिरिक्तधर्मोऽपि सिद्धेऽदित्यत आह ।
विपक्षेति । तथाच धर्मान्तरसिद्धौ न सोऽस्मीति न तत्सिद्धिरिति भावः ।
इत्यप्येत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्दीजन्तु विपक्षनाशकाश्रयणे किं महाविद्याया
सामान्यतो दृष्टेनेवान्योन्यव्यावर्तकधर्मसिद्धेः । तदनाश्रयणे प्रकृतानुमानप्रयो-
जकमिति ।

यदौकैकव्यक्तिवृत्तयः कथं सामान्यरूपाः । अनेक-
व्यक्तिवृत्तित्वेन कथं मत्तन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः । गुणा-
अपि भवन्तः यदि सामान्यवन्तः स्युः तथाप्यत्यन्त-
व्यावृत्तिहेतुत्वं व्याहन्येत । ततो नि.सामान्या स्तथाच
गुणत्वव्याघातः सत्त्वादन्त्यव्यपदेशाद् व्यावृत्तिबुद्धे-
रेव हेतुत्वाद्विशेषा एव विशेषा नान्यवान्तर्भूता
इति । एकद्रव्याः स्वरूपसन्त इति लक्षणं सूचित-
मिति । एवञ्च सति नि.सामान्यत्वेऽपि विशेषोऽयं
विशेषोऽयं मित्यनुगतव्यवहार उपाधेर्लक्षणञ्चोपाधि-
रध्यवसेय इति ।

नि सामान्यत्वे सत्येक (८५) द्रव्यमात्रवृत्तित्वमिति लक्षणार्थः ।
एवञ्चेति । विशेषपदसकेतपक्षोऽपि तत एवेति द्रष्टव्यम् ।

(८५) जातावतिव्याप्तेराह । एकमात्रेति । क्वचित् अर्थमाह । नि
सामान्यत्व इति । रूपादावतिव्याप्तेराह सत्यन्त । द्रव्यत्वेऽतिव्याप्तेराह एकेति ।
जातावतिव्याप्तेराह भावेति । इत्यपद स्वरूपनिर्वचन । केचित्तु समवाये-
ऽव्याप्तेराह इत्यपद । नच समवायार्थकवृत्तिपदेनैव तस्मिन्नाह । स्वरूपसम्बन्धे
नैव वृत्ते । स्वरूप तत्र समवाय एवेत्याहुः । वृत्तिपदश्च समवायपर ।
तेनैतद्वृत्तत्वादनुपाधौ नातिव्याप्तिः ।

लक्षणार्थ इति । लक्षणवाक्यार्थ इत्यर्थः । नन्वाकाशेश्वरवृत्तिविशेषे भागा
भावाः । रात्रिध्वनिव्यपानादिव्यावृत्तकालरहद्भावेऽनुमानस्यागत्यासिद्धेरिति
चेत् । अत्राहुः । तत्र विशेषो न स्वीक्रियत एवेत्येके । नित्यद्रव्येण तत्रापि

समवायस्यैकत्वा द्विभागो नास्तीति लक्षणं माह ।
अयुतसिद्धानामिति । अयुताः प्राप्ताश्च सिद्धा इति
अयुतसिद्धाः । प्राप्ता एव सन्ति नाप्राप्ता इति यावत् ।
तेषां सम्बन्धः प्राप्तिलक्षणः समवायः । तेन सम्बन्धो
व्यवच्छिन्नः । तस्याप्राप्तिप्रवर्तकत्वात् । तथाच नित्य-
प्राप्तिः समवाय इति लक्षणं सूचितं । अजसंयोगा-

(८६) ननु चायुतसिद्धौ यदि युतौ न सिद्धौ तदा कयोः
सम्बन्धो धर्म्मिणोरेवाभावात् । अथायुतौ सिद्धौ तथापि कयोः
सम्बन्धः सम्बन्धिनोरपृथग्भूतत्वात् । पृथग्भूतयोरेव सम्बन्धा-
दित्यत आह । अयुता इति । अन्योन्यपरिहारेण पृथगाययाना
श्रिता इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । प्राप्ता एवेति । अनेना-
प्राप्तिर्निषिध्यते । साच प्राप्तिः प्रागभावः । तथाच तदप्रतियोगा
सम्बन्ध इत्यर्थः । तेन विशेषणताख्योऽपि अनित्यः सम्बन्धो
निरस्तः । अजेति । विभुनो मिथः संयोगो नास्ति । अज इति

तदनुमानं मतएव कुसुमाञ्जलिप्रकाशे आकाशैकगुणत्वादित्यत्र गुणपदं व्योमवृत्ति
विशेषे व्यभिचारवारणायेत्युक्तम् । इत्यन्ते ॥

(८६) ननुचायुतसिद्धा विच्छिन्न विगिष्टाभावो विशेष्याभावादिशेषणाभावाद्वा ।
आद्यो यदीति । अन्ये अथेति । आश्रितपरिहारेणाश्रयोऽभ्याश्रितो भवत्येवे
त्यत आह । अन्योन्येति । विशेषणताख्य इति । नित्यद्वयनिरूपितविशेषण
ताख्य इत्यर्थः । यद्यपि नित्यस्य तस्य प्रागभावप्रतियोगिसम्बन्धत्वात् तथा
तिव्याप्तिरेव तथापि सम्बन्धपदस्य सम्बन्धिद्वयातिरिक्तसम्बन्धपरत्वादेतदुक्तम् ।

प्रमाणमाह । इह प्रत्ययहेतुरिति । इह तन्तुपु
पट इह पटे शुक्लत्वं इह गवि गोत्वमित्यादयः
सम्बन्ध मन्तरेणानुपपद्यमाना स्तं व्यवस्थापयन्तीत्यर्थः ।

तन्तुत्विति । इह तन्तुपु पट इत्यादिधौ राधाराधेयसम्बन्ध-
निमित्ता यथार्थेहज्ञानवत्त्वात् । इह कुण्डे वदरमिति वदनुमानात्
तत्किद्विरित्यर्थः ।

नन्विह घटाभाव इह घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या व्यभिचारः ।
नच वाधकाभावे सतीति विशेषणं व्यर्थं विशेष्यत्वात् वाधका-
भावस्यैव साधकत्वात् । आधाराधेयभावेन मिदसाधनत्वाच्च ।
मैवं । तत्रापि स्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वात् । नच तेनैवार्थान्तरं लाघवा
देकस्यैव सम्बन्धस्य सिद्धेः । स्वरूपसम्बन्धस्य च तत्तत्स्वरूपात्मक-

ननु सम्बन्धिभिन्नसम्बन्धनिमित्तकत्वं सार्थं सम्बन्धमात्रनिमित्तकत्वं वा ।
न्याये दोष माह । इह घटे इति । साधकेति । तथाच विशेषणसिद्धिरिति
भाव । अन्यं दूषयति । आधारेति ।

ननु धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन कृपाना तत्तत्स्वरूपाणां सम्बन्धत्वमात्र
कल्पनं भट्टं न तु समवायरूपधर्मिकल्पनं मित्यख्ये राह । अनुगतेति ।
समवायस्यानुगतत्वं न तत्तत् स्वरूपस्यानुगतत्वं मिति भावः ।

ननु समवायत्वावच्छिन्नकारणानिरूपितं कार्यतावच्छेदकं न लौकिक
विशिष्टप्रत्यक्षत्वं । व्यभावादिविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारात् । विशेषणसम्बन्धत्वेभैव
स्वरूपसम्बन्धसाधारणेन तदवच्छिन्नहेतुत्वाच्च । न च सम्बन्धस्य अननुगतमिति
साध्यम् । तथासति व्यापकतावच्छेदकानुगमेन व्याप्यप्रापत्तेः । यदि च
विशिष्टधोनिग्रहकत्वादिना तत् सुवचं तदा तुल्यम् । न च गुणादिविशिष्टप्रत्य
क्षत्वं तथा । आदिदस्यैकस्याभावेनानुगतत्वात् ।

अथान्येऽपि शक्तिसंख्यासादृश्यादयः पदार्थाः किं
नोद्दिष्टा इत्यत आह । एवमिति । एवमुक्तेन 'क्रमेण ।

त्वेनानस्तत्वात् । अनुगतकार्यस्यानुगतकारणताप्रयोज्यत्वात् सामा-
न्यविशेषान्यनिःसामान्यभावान्योन्याभाववद्भावत्वात् । द्रव्यत्ववदि-
त्यप्याहुः ॥

धर्मान् परित्यज्य धर्मिणामुद्देशः कृत इति वृत्तानुकीर्तनं
निरस्यायद्वाह । अथेति । यद्यपि द्रव्यादीनां विभागोऽपि
कृतः तथापि नाममंकीर्तनरूपतया तस्योद्देश एवास्माभीय इति

ननु आयुतसिद्धसम्बन्धि तादृशप्रत्यक्षत्वं तथेति चेत् । न । तस्य कार्य-
तावच्छेदकत्वे भानाभावा दम्यया युतसिद्धसम्बन्धिप्रत्यक्षत्वस्यापि तथात्वे अनुगत
कल्पनापत्तेः ।

ननु विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणसम्बन्धे कदाचित्प्रत्यक्षे तद्विशेषणसम्बन्धो
हेतुरिति सामान्यविशेषसामर्थ्योभ्यामेव तद्वत्त्वे युतसिद्धसम्बन्धिप्रत्यक्षत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे भानाभावः । भावे आयुतसिद्धसम्बन्धिनिरूपितसम्बन्धत्वेनैव
हेतुत्वमस्त्विति चेत् दुष्टं प्रकृतेऽपि । एतेन गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्ष-
मेव कार्यतावच्छेदकं तदनुगमभ्याहोयत्वात् तत्र समवायत्वेन हेतुत्वमिति
पराजम् । उक्तव्याये अन्यघोषपत्ते कर्त्तव्यतावच्छेदकत्वे भानाभावः । भावे वा
तत्र स्वरूपाणां गुणनिरूपितसम्बन्धत्वेन गुणत्वेनैव हेतुतापत्तेः । न च तादृश-
देकव्यक्तेरेव हेतुत्वं । धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन विपरीतगौरवापत्तेरित्यादि
प्रत्यक्षप्रकाशे इष्टव्यम् ।

अपीत्यखरसे । तद्दीजन्तु यद्युक्तविषयवाचकानामयणं तदा प्रयोजकत्व
मन्यया समवायान्यतदन्वविशेषणप्रज्ञेपादनमपदार्थापत्तिः । तदान्वयत्वेन पूर्वो
क्तानुमानादेव तद्विद्विरिति ॥

धर्मिणामुना धर्मा एव परं नोद्दिष्टाः । शक्त्यादीना-
मेष्वेवान्तर्भावात् तथा वक्ष्यामः । यद्यपि च सामान्य-
विशेषसमवायानां लक्षणमप्युक्तं तथापि तस्येहाव्यु-
त्पादनादनुक्तकल्पतयोद्देशः कृत इत्याह ।

यद्यपि च धर्मा अपि षड्भ्यो नांतरिच्यन्ते
तथापि त एव परस्परसङ्गत्यमापन्नाः परस्परविवेकायो-
पयोच्यन्ते इति पृथगुच्यन्ते इत्यभिप्रायवानाह । प्रमा-
मपीति । अपि रभिव्याप्तौ । अस्तित्वं विधिमुखप्रत्यय-
त्वम् । प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणमिति यावत् । अभिधे-

भावः । धर्मा एवेति । धर्मिणां सर्वेषामुद्देशादपरे धर्मिणो
न सन्तीत्यर्थः । अनुक्तेति । तत्र लक्षणे न तात्पर्यमित्यर्थः ।
तथापीति । द्रव्यादीनां स्वातन्त्र्येणैवोद्देशात् न तु मिथो विशे-
षणविशेष्यभावेनेति अग्रे लक्षणपरत्वेनोच्यते इत्यर्थः । परस्परेति
केवलान्वयिधर्मंतरपरम् । समुच्चयानामनुपपत्तेराह । अपिरिति ।

नन्वस्तित्वं मस्तीति वेद्यत्वं तदभावेऽप्यस्तीत्यत आह । विधि-
मुखेति । विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वं स्वरूपमभावेऽप्यस्तीत्यत आह ।
प्रतियोगीति । यद्यपि प्रमेयत्वेनाभावो ज्ञायमानः प्रतियोग्यन-
पेक्षनिरूपण एवेति अतिव्याप्तिस्तथापि (८८) असमवायित्वे गुण-

(८८) असमवाय इति । अत्र सत्यनदयं प्रतियोगिविशेषणं तेन विशिष्टा
भावस्य समवायज्ञानादौ च सत्त्वाद्यातिव्याप्तिः । अन्यथा तद्व्याप्तिशरणाद्यसंभवा-
त्तस्य तस्याप्याप्तितादवस्थे व्यर्थतापत्तेः ।

यत्त्वमभिधानयोग्यत्वम् । शब्देन सङ्गतिलक्षणः सम्बन्धः ।
ज्ञेयत्वज्ञानयोग्यता । ज्ञाप्यज्ञापकभावलक्षणः सम्बन्धः ।

त्वगून्यत्वे च मतिः सविकल्पकमात्राविषयत्वभावत्ववाविव-
क्षितम् । अभिधेयत्वमभिधानकर्तृत्वमभिधानदशायामव्यापक-
मिति तद्वशाच्चेति । अभिधानेति । योग्यतावच्छेदकमाह । शब्दे-
नेति । एवमुत्तरम् ।

नन्वाकाशादावव्याप्तिस्तस्य सविकल्पकमात्रविषयत्वात् । न च प्रत्यक्षत्वस्य सवि-
क्षेपे विशेषणसत्यन्तवैयर्थ्योपपत्तेः । अतीन्द्रियभावेऽतिव्याप्तेः । अथ योनि-
निर्विकल्पकमदाय भोक्तृदोषः । न च तत्र मानाभावः । अविशेषणज्ञानत्वेन
तत्कल्पनात् । न हि निदिध्यासनाद्यन्यूनमतिरिक्तविषयमेव प्रत्यक्षत्वेन तस्यैव
विशेषणज्ञानत्वस्यात् । अन्यथा तदुपनीतस्यैव प्रत्यक्षत्वे ज्ञानलक्षणावरोपपत्ते-
र्योगजघर्षस्य प्रत्यासत्तित्वमकल्प्यत । समवायाभावदोषज्ञानादेशस्य सवित्त्व-
भावाविषयत्वमेव तज्ज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानादिजन्यत्वात् । अतो न सत्यन्तवैयर्थ्यम् ।
न चाभावेऽतिव्याप्तिरिति चेत् । अस्तु तावतापि समवायादेः कथं न योनि-
निर्विकल्पकविषयत्वम् । योगजघर्षस्य साधारणत्वात् । न ह्यौकीकरोति
तज्ज्ञाने सम्बन्धिज्ञानादिजन्यत्वनिवृत्तम् । प्रमेयत्वेन तद्विरूपणे तदभावादिति ।
अत्र वदन्ति । अतीन्द्रियभिन्नगुणत्वाभावावसमाधिकरणसविकल्पकमात्रवेदापदार्थ-
विभाजकोपाधिभूतत्वे तात्पर्यम् । विभाजकोपाधिश्च न वदार्थविभाजक एव
किन्तु विभाजकमात्रं भूतो गुणविभाजकज्ञानत्वादिमन्वतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वा-
भावसमाधिकरणत्वप्रतियोगिविशेषणम् । समवायत्वदेरतीन्द्रियत्वाच्च तत्रा-
व्याप्तिः । सविकल्पकमात्राविषयत्वाच्च इत्यादावव्याप्तिरिति । वस्तुतोऽसमवाया-
सम्बन्धतमात्रवृत्तिवदार्थविभाजकोपाधितदन्त्यत्वे तात्पर्यम् ।

नन्वेतदुभयमभावात्तद्वैयर्थ्य एव पश्यवहितम् । तथाच तदपेक्षया भावत्वमेव

नन्वेतत् द्वयमप्यभावेऽस्तीति चेत् । अस्तु नेह तद-
पेक्षया वैधर्म्यमिह विवक्षितम् । अपितु षडपेक्षया
साधर्म्यम् । आश्रितत्व साधेयता स्वाभाविकी । सा च
नित्यद्रव्येषु नास्तीत्यत आह । अन्यत्वेति । नित्यद्रव्याणि
विहायेदं साधर्म्यमित्यर्थः । ननु समवायेऽप्येत-
न्नास्ति । न । समवायस्य समवायान्तराभावेऽपि स्वभा-

ननु संयोगवृत्त्या नित्यद्रव्याण्यप्याश्रितानि इति तद्व्यावृत्ति-
रयुक्तेत्यत आह । स्वाभाविकीति । समवायेनेत्यर्थः । समवाय-
स्येति । समवायेऽपि तेनैवाधेयता । किन्तु स्वाभिन्नेनैव विशेषणतायाः
स्वरूपसम्बन्धानतिरेकादिति नाव्याप्तिरित्यर्थः । (८६) संयोगान्य-
वृत्त्या समवायभिन्नभावत्व वा विवक्षितम् ।

उच्यते तद्देशात् । भावत्वं चेति । समवायसम्बन्धत्वं समवेतवृत्तिपदार्थविभाजको-
पाधिमतत्वं वेत्यर्थः । न च प्रथमे समवायेऽप्यापि तत्रापि स्वरूपसम्बन्धस्य सम-
वायात्मकत्वात् । यद्वा द्रव्यादिपटकान्यतमत्वमित्यर्थः । एवमिति । यतश्चाप्यदादि-
शानाविषयतामभिप्रेत्योक्तम् । अन्यथा ईश्वरज्ञानविषयतायाः सर्वदा सत्त्वात्
अज्ञायमानतादयानुपपत्तेरिति ।

(८६) संयोगान्येति । ननु समवायिभिन्नेति व्यर्थम् । समवायेऽप्यापि चेति
चेत् । अत्र समवायपदं प्रत्यासत्तिपरम् । अकारप्रत्ययेण बहुव्रीहिषा अपत्यास-
भिन्नेत्यर्थः । परमात्मादावतिव्याप्तिशरणायाद्यपदम् । अभावस्य विषेयकतया
प्रत्यासन्नतादतिव्याप्तिशरणाय भावपदमित्येके । तत् चिन्त्यम् । नञ् वैधर्म्यात् ।
संयोगान्यवृत्त्या प्रत्यासन्नभावत्वमित्येवादोषात् । अपि चेदानीं भावाय इति प्रतीतेः
काये संयोगान्यवृत्त्याकायस्य वत्तमानतयातिव्याप्तिः । न च वृत्तिपद साधारण-

वत एव आधारसन्निकृष्टत्वात् । तथाच वक्ष्यामः ।
चकारान्मूर्त्तत्वं विहाय निष्क्रियत्वम् । अथ समवायात्
वैधर्म्या मितरेषां साधर्मीमाह । द्रव्यादीनामिति ।
समवायित्वं समवायलक्षणः सम्बन्धः । अनेकत्वं

चकारादिति । समुच्चयान्तराभावात् अनुक्तसमुच्चयार्थचकार
इत्यर्थः । निष्क्रियत्वमिति । न च निष्क्रियविनष्टे मूर्त्तं क्रियात्वन्ता-
भाववत्वमित्यतिव्यापकम् । कश्चैवदृष्टिद्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यभाव
त्वस्येन्द्रियवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिशून्यभावत्वस्य वा विव-
क्षितत्वात् ।

समवायित्वमिति । यद्यपि समवायित्वं यदि समवेतत्वं तदा-
नित्यद्रव्याव्याप्तिः । समवायाश्रयत्वञ्च सामान्याद्यव्यापकं तयोः

वृत्तिपरम । प्रलये परमाणुरिति प्रतीतेरभावरूपे तत् तदव्यवस्थया वर्तमानतया-
तिव्याप्तेरिति वदन्ति । अन्ये तु लक्षणद्वये तात्पर्यम् । सयोगान्यव्यवस्थया विविष्ट-
भावत्वमित्येकम् । अपरश्चाकारप्रक्षेपेणसमवाय समवायावृत्तिश्च कालविधि-
मिच्छा । तच्च । प्रथमे उक्तरीत्याकाशादतिव्याप्ते । द्वितीये अज्ञेयं व्यर्थम् ।
तद्विहाय मध्यमे पूर्वभेद इति । इतरे तु लक्षणान्तरमिदं किन्तु समवायेना-
श्रयता न विवक्षिता येन समवायाव्याप्तिश्च भवति । किन्तु सयोगान्यव्यवस्थया
सयोगान्यवृत्तित्वेन समवाय कालविधौ भावश्च विवक्षितः । स च समवाय स्वरूप-
सम्बन्धोऽपीति सयोगान्यभावव्यवस्थयाश्रितत्वं विवक्षितम् । अतो नाव्याप्तिरिति
व्याप्ती इति । तदपि चिन्त्यम् । उक्तरीत्याकाशादतिव्याप्ते । वयन्तु ब्रूम । सयोगान्य-
व्यवस्थया समवायेन लक्षित समवायोऽर्थः । अकारप्रक्षेपेण बहुमीदृश्या असम-
वायोऽसमवेत इत्यर्थः । तथाच समवायित्वे सत्यसमवेतं लक्षित्यद्रव्य तद्विज्ञाभा-
वमिति प्रत्ययवहितोऽर्थ इति ।

स्वरूपभेदः । चकारात् समवायादन्यत्वम् । द्रव्यत्वं विहाय पञ्चानामाह । गुणादीनामिति । निर्गुणत्वं गुणाभावविशिष्टत्वं निष्क्रियत्वं क्रियाया असमवायः ।

समवेतधर्माभावात् । तथापि समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । स्वरूपेति । यद्यपि स्वरूपभेदः प्रामाणिकत्वमितरनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वं वा इयमपि समवायगतं तथापि स्वाययान्योन्याभावसमानाधिकरणपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वे तात्पर्यम् ।

गुणाभावो गुणात्यन्ताभावः । क्रिया स्पन्दः तदत्यन्ताभावश्च यद्यपि निष्क्रियनष्टे द्रव्ये दिगादौ चास्ति तथापि कर्मवद्वृत्तिसत्ताप्याप्यजातिशून्यभावत्वं विवक्षितम् । समवायेति । सामान्यादौ

कर्मैवद्ववृत्तीति दोषतादवस्थमित्यत उक्तं द्रव्यत्वव्याप्येति । व्याप्तिभेदगर्भेति न द्रव्यत्वमादाय दोषतादवस्थम् । जातिपदञ्च गुणवत्त्वमादायातिव्याप्तिरित्याशयम् । इन्द्रियेति । साक्षात्पदगर्भव्याप्तिरूपेण । अत्रापि भावत्वं पूरण्यम् । अन्ये तु जातिशून्यत्वं जात्यत्यन्ताभाववत्त्वम् । अभावे वा भावानभ्युपगमाच्च तदपेक्षेयाह ।

समवेतवृत्तीति । समवेतत्वं सातिरिक्तसमवाये वृत्तिसत्त्वम् अतो न समवायातिव्याप्तिः । पदार्थेति । भावेत्यर्थः । अन्यथा पदार्थो द्विविध इत्यर्थविभाजकोपाधिभूतभावत्वसत्तादतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । पदार्थविभाजकेति । भावविभाजकेत्यर्थः । गुणात्यन्ताभाववत्त्वमित्यत्यात्यन्तपदमन्योन्याभावव्यावर्तकम् । सामान्याभावव्यावर्तकव्याख्यायां मातृभावादिनिवन्धनातिव्याप्तिरिदं न ब्रवीति इति वदन्ति ।

अनु निष्क्रियत्वमपि विवक्षितं सात्यर्थरूपक्रियासम्बन्धित्वादित्यत आह । स्पन्द इति । कर्मैवद्ववृत्तीति । साक्षात्पदं काचित्कम् । भेदेन व्याप्यत्वबोधनाय

द्रव्यादीनां त्रयाणामिति सत्तासम्बन्धः समवाय-
लक्षणः । सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादयः स्वतन्त्रत्वम् ।
निरुपपदेनार्थशब्देन द्रव्यादयः स्वय एवाभिधीयन्ते
नापरे । एष एव स्वसमयो वैशेषिकाणां स्वशास्त्रे
व्यवहारलाघवाय ।

यथा च धारणाध्यानसमाधि त्रयमेकत्र संयम इति
योगानुशासने । द्रव्यादिचयन्तु प्रत्येकसमुदायाभ्या-

चैकार्थसमवाय इति तद्वशावृत्तिः । तद्वत्त्वञ्च तत्समवायित्व-
मित्यर्थः । यद्यपि सामान्यवत्त्वमेवेतरभेदगमकं तथापि सामान्य-
रूपो विशेष इति विग्रहेण जातिमत्त्वमात्रं मन्वीकृतम् ।

प्रत्येकेति । मत्तावत्त्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेनार्थपद(६०)सङ्के-
तात् तात्पर्यात् क्वचित् त्रितयं तेनोच्यते । क्वचित् प्रत्येकम् ।
समयमपदस्य तु मिलित एव सङ्केतात् न प्रत्येकवाचकत्वमित्यर्थः ।

उच्यते । गुणाद्यध्याग्निरारण्य जातिभक्षम् । धर्मवत्त्वात् गुणाद्यसंयम इत्यत
आह । जातीति । जातिभक्षमात्रमिति । जातिपदार्थनिर्वचने यावदेव व्याप्य
तलैव तात्पर्यम् ।

(६०) अयंपदेति । सहर्षिकतायंसङ्केतादित्यर्थः । एतच्चेष्टाभाससङ्केतपदे ।
यदि चेष्टरेष्टासङ्केतस्तदा येन पदेनाधुनिकसङ्केततात्पर्यवशेन मिलितप्रत्येक
तत्तत्पदरक्षणक्रमेण तत्तदर्थोपस्थितिवैचित्र्यं सङ्केतक्रमेण चेष्टाङ्कः । पदार्थेति
भाषेत्यर्थः । प्रसक्तस्य कलझभण्णादे । नापि जातेरिति । यद्यपि जातेर्निवृत्ति
पक्षेऽपि निवृत्तेरेवावृत्तजनकत्वं शास्त्रं जातेरन्वयादिभ्यस्तात् । न च निवृत्ति

मिति विशेषः । तदिदमुक्तं स्वसमयेति । धर्माधर्म-
कर्तृत्वञ्चेति साधर्म्यप्रत्ययसूचनाय चकारः । धर्मकर्तृ-
त्वमधर्मं विहाय अधर्मकर्तृत्वञ्च धर्मं विहाय ।

ननु न सर्व्वगुणसाधर्म्यमेतत् धर्मस्याधर्माहेतुत्वादित्यत
आह । धर्मकर्तृत्वमिति । कर्तृपदं निमित्तपरम् । न च धर्म-
मधर्मं गुणान्तरं वा यन्न जनयति तदव्यापकत्वम् अधर्मान्यत्वे
सति धर्मजनकत्ववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति विवक्षित-
त्वात् । धर्मान्यत्वे सत्यधर्मजनकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधि-
मत्त्वमिति विवक्षितत्वात् । द्रव्यमदृष्टसाधनं भूमि दीयमाना-
द्वियमाणा च । गुणो गङ्गाजलचाण्डालमंयोगः । कर्म तीर्थयात्रा
स्नेच्छदेशगमनञ्च ।

ननु जातिविशिष्टस्यैव द्रव्यादे रदृष्टजनकत्वे विशेषणस्यापि
जातेस्तज्जनकत्वमित्याह । नन्विति । अदृष्टजनकत्वं श्रुत्येक-
गम्यम् । सा चासिद्धस्य क्रियमाणस्येष्टसाधनत्वसिद्धस्य तु व्यापार-
भागित्वेन तथात्वं । क्वचित् प्रसक्तस्य निवृत्तिः तथात्वेन बोधयति ।
जातिय न स्वरूपतः कार्या नित्यत्वात् । नापि व्यापारभागितया

व्यापारः । साधारणस्य स्वाध्यापारत्वायोगात् । तथापि निवृत्तेरप्यदृष्टजनकत्वं न
सम्भवतीति प्रसङ्गादुक्तम् । न त्वस्य प्रकृतोपयोग इति । विहितेतीति । द्रव्य-
वृत्त्यैककृत्यादिसत्त्वे रूपस्यासिद्धत्वेनाव्यापारत्वात् गुणस्य जन्यधर्मोपानाशय
त्वेनाव्यापारित्वाच्चैव हेतुता स्थात् । तथापि साक्षात्परम्परासाधारणव्यापार-
भागित्वं बोध्यम् ।

ननु जात्यादीनां कथं नैतत् । उच्यते । विहित
निषिद्धभावनाविष्टानां हि तदेतत्त्वं न स्वरूपतः ।

न च भावनावेशो जात्यादिषु स्वरूपतो द्रव्या-
दिक मनन्तर्भाव्य सम्भवति नित्यत्वेनाव्यापारत्वात् ।
अनित्यधर्मायोगेनाव्यापारितत्वात् ।

न च ज्ञानमात्रेण तेषां तदुपयोगोऽभियोगवद-
निषेधात् । तस्मात् स्वाश्रयावच्छेदकमात्रेणैवोपयुज्यते

जन्यधर्मानाश्रयत्वात् । नापि जाते नित्यतया निवृत्तिरिति नादृष्ट-
जनकत्वमित्याह । विहितेति ।

ननु जाते र्यद्यपि भावनाविषयत्वात् भाव्यत्वेन नादृष्टं प्रत्युप-
योगः । तथापि भावनाविषयत्वावच्छेदकत्वेनोपयोगः स्यादित्यत
आह । न चेति ।

अभियोगो विधिः । अदृष्टजनकत्वस्य श्रुत्येकगम्यत्वात् यथा-
श्रुतिर्जाते र्विधिं न प्रतिपादयति तथा निषेधमपीत्यर्थः । (८१)
ज्ञानावच्छेदकत्वेन विषयस्य कारणत्वं न मिहरति तस्य ज्ञान-
मात्र एवोपचयात् । विशेष्यसमवाययोद्यादृष्टजनकत्वे मानाभाव

(८१) ज्ञानावच्छेदकत्वेनेति । इदमसाधनताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः ।
विशेषेति । यद्यपि ज्ञानलक्षादिसामानाधिकरण्यस्यादृष्टजनकत्वमन्यथा साधन
कृते प्रायश्चित्तभेदादुपपत्तिरिति समवायस्याप्यदृष्टजनकता तथाप्यदृष्टजनकता
वच्छेदकावच्छिद्यत्वं विवक्षितम् । न च तदवच्छिद्य- समवाय साधनत्वविश्रान्ताद

इति । कार्यत्व मभूत्वाभावित्व मनित्वत्वं मूत्वा अभा-
वित्वं विवक्षितम् । अन्यथा कारणवतामेवेति निय-
मो न स्यात् । तदनपेक्षान् विहायेत्येवकारार्थः । कार-
णत्वञ्च ज्ञातधर्मेतरकार्यपेक्षया । अन्यथा न पारि-

इत्यर्थः । नियोगवदिति पाठे नियोगोऽपि विधिरित्यर्थः ।
कार्यत्वं यदि प्रागभावप्रतियोगित्वमनित्वत्वञ्च ध्वंसप्रतियोगित्वं
विवक्ष्येत तदा ध्वंसप्रागभावातिव्याप्तिरिति व्याचष्टे । अभूत्वेति ।
उभयत्रापि सत्तावत्त्वेन विशेषणात् नोक्तदोष इत्यर्थः । अन्यथेति ।
यदि तेन न विग्रेथ्येत यदि वा भवनमात्रं विवक्ष्येत तदा प्राग-
भावे नित्ये च तत्त्वात् कारणवतामेवेति लक्ष्यनिर्देशो नोपपद्ये-
तेत्यर्थः ।

ननु ज्ञानादिकं प्रति सामान्यादीनामपि कारणत्वमस्येवेत्यत

च्छेदकानङ्गीकारात् किन्तु विधिदृष्ट्येवावच्छेदकमित्याहुः । तदा ध्वंसेति ।
यद्यपि ध्वंसः कारणं वा भवेति तस्य संयाह्यत्वात् नातिव्याप्तिं कृतापि त्वयाणा-
मित्यल्लक्ष्या त्वयस्यैव लक्ष्यामिति भावः । सत्तावत्त्वेनेति । यद्येतद्विशेषणपूरणे
यद्याद्युतमपि सम्यगेवेत्यभूत्वाभावित्वमित्यादिव्याख्यानमयुक्तम् । तदपूरणे लक्षा-
ध्याप्रितादवस्थमेव तथापि भावः सत्तेत्यभूत्वा प्रागभावप्रतियोगीभूय भावित्वं सत्ता
योगित्वं भूत्वा सत्ताविविधोभूयाभावित्वं विनाशित्वमित्यर्थः ।

तेनेति । सत्तावत्त्वेनेत्यर्थः । यदि चेति । सत्तावत्त्वमात्रं यदि विवक्ष्येतेत्यर्थः ।
तदेति । एतच्च सत्तावत्त्वे सति नाशित्वमित्यत्र प्रागभावप्रतियोगित्वे सति सत्ता-
वत्त्वमित्यत्रान्तरमात्रविज्ञायां ध्वंसे नित्ये च व्योमादौ गततादित्यादि बोध्यम् ।
कारणवतामिति । त्वयाणांमिति ज्ञेयः ।

माण्डल्यादिव्यवच्छेदः । त्रयग्रहणाच्च नोपपद्यते ।
 पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणम् । आदिग्रहणात्
 परममहत्त्वं, अन्त्यावयविरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणानि,

आह । ज्ञातृधर्मोति । अन्येति । यद्यपि योगिप्रत्यक्षस्य विषया-
 जन्यतया पारिमाण्डल्यमपि न (८२) ज्ञातृधर्मजनकं तथाप्यतद-
 गुणमविज्ञानबहुव्रीहिणादिपदप्राधान्यामस्मदादिप्रत्यक्षजनकत्वात्
 ते व्यवच्छेदा द्रष्टव्याः । योगिप्रत्यक्षमपि विषयजन्यमिति केचित् ।
 त्रयग्रहणश्चेति । अत्र त्रयाणाम् इत्यनुवृत्तेः त्रयस्यैवैतत्ताधर्म्यं तत्र
 सामान्यादेरपि ज्ञानकारणत्वात् कारणत्वमात्रविवक्षायां नोप-
 पद्यते । न चाग्रे सामान्यादेरकारणत्वमेतद्वैधर्म्यं स्यादित्यर्थः ।

आदिग्रहणादिति । नन्वयं विरूपादीनामपि स्वधर्म-
 कारणत्वादभिघातं प्रति स्पर्शस्य कारणत्वात् तथा परमाणु-
 द्वित्वस्य द्वाणुकपरिमाणजनकत्वात् न तेषां व्यवच्छेद्यत्वम् ।
 संस्कारस्य चरमत्वं विशेषणमयुक्तम् । भावनात्मकस्य तस्य सर्व-
 स्यैव ज्ञातृधर्मंतरकार्यजनकत्वात् । अत्राहुः । ज्ञातृधर्मंतर-

सामान्यादीनामिति । यद्यपि विशेषणमशययोरतीन्द्रियतया न ज्ञानजनकत्वं
 तथापि सूक्ष्मोक्तादिष्वहमाह्वा ऐन्द्रियका अनेन संवृद्धीता इत्येके । सामान्यमात्र
 एव तात्पर्यमिति । ज्ञायमानकारणतापक्षे लिङ्गविषयतया तथोरपि तज्जनकत्व-
 मित्यप्याहुः ।

८२) न ज्ञातृधर्मोति । ज्ञायमानकारणत्वमतमभ्युपेत्येदम् । आदिपद
 प्राधान्यामिति । ऐन्द्रियकारणमिति शेषः । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वि-
 भोजन्तु अतीतादिगोचरप्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च तस्य विषयजन्यत्वम् । न च विद्य-

द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वानि, विनश्यद्भवस्थद्रव्यनिष्ठ-
संयोगविभागकर्माणि, अन्त्यः शब्दः, चरमसंस्कारो
ज्ञानञ्च गृह्यते ।

द्रव्याश्रितत्वञ्च द्रव्यसमवायिकारणकता । एवं
द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषपदार्थयोरप्रसङ्गः । तथाप्य-

कार्यापेक्षयेत्यत्र कार्यपदेन प्रागभावावच्छिन्नसत्तायोगित्वमत्र
विवक्षितम् । स्पर्शपदञ्च स्पर्शसमानाधिकरणं परिमाणमिति
मध्यमपदलोपिसमासेन स्वमहवृत्तिपरिमाणोपलक्षणं द्वित्वञ्चा-
न्यावयविवृत्तिपरिमाणाजनकं विवक्षितम् । चरमपदन्तु भावना-
परिचर्यार्थमेवोपात्तम् । ज्ञातृगुणेषु तस्याचरमपाठात् । ज्ञान-
मपि मोक्षाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यलोपसंख्येयम् । यद्यप्यन्यावयवि-
रूपादीनामपि असमवायिकारणजातीयत्वमस्यैव तथापि व्यक्त्य-
भिप्रायेणाजनकत्वव्युत्पादनम् ।

द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यसमवेतत्वं सामान्ये विशेषे च गतमित्यन्यथा

मानविषयकप्रत्यक्षविशेषे तद्वैतत्वम् । व्यतीतागोचरप्रत्यक्षरदु योजनधर्मादिभैर
तदुपपत्तो तत्र सानाभावादिति । द्वित्वञ्चेति । अत्रान्यावयविवृत्तीति पदं प्रामा-
दिकमित्यन्ये । अन्त्यपदं प्रामादिकम् । अवयवपरिमाणाजनकमित्यर्थः ।
इत्यन्ये । एतदुपपन्नञ्चम् । बहुत्वादपि परिमाणाजनकमन्यावयवैकत्वैक-
वृत्तत्वादिकमपि बोध्यम् । ज्ञानमपेति । अन्यज्ञानस्य वटादिजनकत्वादिति भावः ।
भोक्तृत्वपल्लवञ्चम् । निर्विकल्पकेत्यपि द्रष्टव्यम् । व्यक्त्यभिप्रायेणेति । तथाच
कारणत्वं फलोपहितत्वम् । एवं यद्यत् फलानुपहितं तत्तदा पदपाङ्गमेवेति भावः ।

व्यापकमत आह । अन्यत्रेति । नित्यद्रव्येत्युपलक्ष-
णम् । नित्यगुणेष्वपि द्रष्टव्यम् । नित्यद्रव्याणि नित्य-
गुणांश्च विहायेदं त्रयं साधर्म्यमित्यर्थः । आद्यसंयोग-
विभागौ नित्यवर्गश्च विहाय गुणासमवायिकारणता
चेति चार्थः । सामान्यादीनामिति । स्वात्मसत्त्वं
सत्ताविरहः । बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिमात्रममीषां लक्षणं

व्याचष्टे । द्रव्येति । समवायिकारणवत्त्वमित्यर्थः । द्रव्येति स्वरूप-
निर्व्वेचनमितरसमवायि(६३)व्युदासार्थं वा । आद्याविति कर्मजौ
चकारादत्र कर्मजन्याद्यवेगोऽपि द्रष्टव्यः ।

बुद्धिमात्रमिति । ननु यदि प्रमाणं प्रमा तदा द्रव्याद्यतिव्या-
प्तिः । तेषामपि बुद्धेः प्रमात्वात् । अथ प्रमाकरणं तत्र चक्षुरादेरपि
तत्त्वात् । अथानुष्ठत्यादिवुद्धित्रितयान्यतमपर बुद्धिपदं तथापि
संयोगेऽतिव्याप्तिः । एतेन प्रत्यक्षमध्येऽवधारणमिदं प्रत्यक्षमेवात्रेहक्
प्रमाणम् नान्यद्व्यमिति निरस्तम् । विशेषसमवाययोस्तद-
भावात् । बुद्धिपदस्य निःसामान्यत्वप्रकारकभावविषयकप्रमिति-

(६३) इतरसमवायोति । इत्थस्त्वैव समवायिकारणत्वमिति बोधभार्यमेवे-
त्यर्थः । ननु सकलाद्यात्मसम्भवीति यत्किञ्चिदाद्यात्वं संयोगजसंयोगादेरुच्येति
व्याचष्टे । कर्मजाविति । कर्मजज्येति । एतच्चाद्यात्वविवरणं अन्वयाद्यपद-
वैयर्थ्यापत्तेरिति श्रेयम् । चक्षुरादेरिति । यद्यपि विशेषसमवायो न प्रत्यक्षौ
तथाप्यलौकिकप्रत्यक्षे तथात्वमप्येवमिति भावः । ईदृगिति । अतुष्ट्यादिवुद्धिरूप-
मित्यर्थः । प्रमाणमिति । प्रमेत्यर्थः । तदभावादिति । अतीन्द्रियजातावपि
बोध्यम् । इदन्तु लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रेत्योक्तम् । नि सामान्येति । तदर्थे तादृश

प्रमाणम् । नतु द्रव्यादिवत्प्रमाणान्तरमस्तीत्यर्थः ।
अनुवृत्तबुद्धि व्यावृत्तबुद्धिरिहेति बुद्धिरित्येव सामान्यादि-
वये प्रमाणमिति । अकार्यत्वमनादित्वम् । कथमिति
चेत् । अन्यथा स्वरूपव्याघातात् । सामान्यस्य हि
परतया तद्विषयस्यानुगतबुद्ध्यादन्यतमबुद्धिषु यदसाधारणं तत्त्वस्य
वा विवक्षितत्वात् । अकार्यपदे बहुव्रीहिनिरामायाह । अनादि-
त्वमिति । तच्च यद्यप्यकारणत्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं वा द्वय-
मपि नित्यद्रव्यादावतिव्याप्तं तथाप्यादिमदवृत्तिपदार्थविभाजको-
पाधिमत्वे तात्पर्यम् ।

स्वरूपव्याघातमेवाह । सामान्यस्य हीति । भावकार्यस्य
समवायिकारणजन्यत्वनियमादित्यर्थः । तदुत्पत्तीति । समवायि-
कारणनाशे समवेतकार्यनाशनियमादित्यर्थः । सामान्यरूपता-
मिति । प्रागुत्पत्तेदानीमुत्पन्नघटत्वयोः प्रागुत्पन्नत्वेदानीमुत्पन्नत्व-
प्रभितिविषयत्वं बोध्यम् । अतो न समूहासम्बन्धनादायातिव्याप्तिः । न च निःसा-
मान्यभावमित्येवास्ति वाच्यम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे दोषाभावात् । यद-
साधारणमिति । नन्विह कुण्डे वदरमिति बुद्धिभादाय संयोगे इह घटाभाव इति
बुद्धिभादायाभावेतिव्याप्तिरिति चेत् । अयुतसिद्धसम्बन्धविषयकत्वेन तदुद्दे-
र्जितेपणात् । यद्यपि विशेष्यस्यातीन्द्रियनिवृत्तया तद्विधव्यावृत्तिबुद्धौ न तस्य
चेतत्वं तथापि निमित्तपदं प्रयोजकपरमित्येके । योगिज्ञानाभिप्रायेणैतदुक्त-
मित्यर्थः । प्रागुत्पत्त्युत्पन्नत्वं व्यक्तिभेदादपि न तदात्मन्यपि बोध्यम् ।

आवृत्तव्याघातमिति । तथाच समवायिकारणमात्रात् तदाये तदनन्तरं तद्व्यव-
हारो न स्यात् । पुनस्तदुत्पत्तेः पूर्वं एव दोष इति भावः । विविष्टातीति मूलं
विशेष्यवन्तीत्यर्थः ।

कार्यत्वे व्यक्तिरेव समानाधिकरणा स्यात् । तथाच तदुत्पत्तिविनाशयोः जाल्युत्पत्तिविनाशे प्रतिव्यक्तिभिन्नं सत् सामान्यरूपतां ज्ञेयात् ।

अभेदे तु व्यक्तिः पूर्वमपि सत्त्वात् । न तत्कारणकं स्यात् । एवं पूर्वपूर्वतरपूर्वतमादिव्यक्तिभ्योऽपि प्राक् सत्त्वात् । अनादित्वं सामान्यस्यान्यथा स्वरूपव्याघात इति । नित्यद्रव्याणाञ्च कदाचिद्विशेषाभावे व्यावृत्तिरपि निवर्त्तताम् । तथाच द्रव्यसङ्करः स्यात् । न च स्वभावसाङ्ख्यं पुनरसाङ्ख्यं स्वभावपरावृत्तिप्रसङ्गात् । ततः सर्वदेवासङ्कीर्णत्वात् सर्वदेव

नक्षत्रविरुद्धधर्माध्यासाद् भेदेऽनुगतत्वाभावात् सामान्यरूपमेव तन्न स्यादित्यर्थः । न च सर्गाद्यकालीनघटादिव्यक्तिजन्यमेव घटत्वादिकमिटानीं व्यक्त्यन्तरेणापि व्यन्यते पूर्वकस्यान्तरेऽपि तन्निमित्तघटादिव्यवहारोऽभिद्व एवेति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीनघटादिनाशे तन्नाशस्याप्यावश्यकत्वात् । अन्यसमवेतकार्यस्यान्यासमवेतत्वात् ।

नित्यविशेषाणामनादित्वमुपपादयति । नित्यद्रव्याणामिति । व्यावृत्तिरपीति । व्यावृत्तेरन्योन्याभावस्य वैधर्म्यानियतत्वेन तदभावे सापि न स्यादित्यर्थः । सङ्करस्तादात्म्यम् । न चेति । प्रथम तादात्म्ये पश्चाद्विशेषापपत्तौ भेदः स्यादिति न सम्भवति ।

विशिष्टानीत्यनादय एव विशेषाः ।, समवायोऽपि
निःसमवायः कथं समवायिकारणं विना भवेत् ।
भवन् वा कथं न कार्यान्तरमर्थ्यादामतिक्रामेत् ।
कथञ्चोत्पन्नो विनश्येत् । तथाच कथमुत्पद्येतापि ।
भावस्याविनाशिनोऽनुत्पत्तिः । समवायान्तराभ्युपगमे
च कथमनवस्थां नापादयेत् । कथं वा पश्चादुत्पद्य-

अन्योन्याभावस्य सदातनत्वादित्यर्थः । समवायोऽपीति । (८४)
समवायो यदि भावत्वे सति कार्यः स्यात् समवायिकारणं
विना न स्यादिति भावः । वेति । भावकार्यान्तरस्य मर्थ्यादा-
मतिक्रामेदित्यर्थः ।

कथञ्चेति । कार्यनाशस्य समवाय्यसमवायिनाशजन्यत्व
नियमादित्यर्थः । न च द्वित्ववन्निमित्तनाशात् तन्नाशः स्यात् ।
रूपादिसमवायस्य दण्डादिनिमित्तकत्वेन तन्नाशेऽप्यनाशात् ।
अदृष्टनाशस्य चासिद्धेः । नापि सम्बन्धिनाशकनाशयः । अग्नि-
सयोगात्रीलरूपं नष्टमिति प्रतीतिः । समवायो नष्ट इत्यननु-
भवात् । तर्हि समवेत एवासु समवाय इत्यत आह । समवाया-
न्तरेति । यद्यादिति । सम्बन्धिभ्यामिति शेषः । किञ्च सम्बन्धिनो

(८४) ध्वसे व्यभिचारादन्यथा व्याचष्टे । समवायो यदिति । ननु समवायो
भावत्वे सति कार्यः, समवायिकारणं विना जायमानत्वादित्यमस्य पर्यवसानं
वाच्यम् । तथाच स्वल्पे स्वरूपासिद्धिरिति चेत् । परमतमलम्ब्योक्तत्वादि

मानः संयोगलक्षणप्राप्तौ स्वभावं न जह्यात् । अप्राप्ति-
पूर्विका प्राप्तिरिति हि तत् नित्यसम्बन्धिषु तथानभ्यु-
पगमाच्चेति ।

तस्मात्सुष्ठूक्तं सामान्यादीनां त्रयाणामकार्यत्व-

नित्यत्वे समवायस्यानादित्वस्थितावनित्यसम्बन्धिनोऽपि तस्य
नित्यत्वमनुमेयमित्याह । नित्येति । न च सम्बन्धत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापक नित्यसम्बन्धित्वमुपाधिः । लाघवादेकस्यैव समवायस्य
सिद्धौ साधनव्यापकत्वात् ।

अपरेति । अपरेत्युपलक्षणम् । सामान्यविरुद्धस्यैवेतरवैधर्मा-

त्येके । वस्तुतः समवायिजन्य स्यादित्यापाद्य भेदश्च विपर्यये समवायिकारणाजन्य-
तस्य नासिद्धमिति बोध्यम् ।

भावेति । यद्यपि गुणादिनिष्ठशक्ते समवायिकारण विनाशुपपत्ति परेषु
स्वीक्रियत एव तथापि स्वमतावच्छेदेनैव ।

ननु जातिमत्कार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वनिवृत्तौ ननु भावकार्यस्य ।
समवायस्य च समवायान्तरस्वीकाराच्च जातिरिति । तद्विनापि तदुत्पत्तावविरोध
इति चेन्न । धर्मोपाहृत्त्वमानेन लाघवादेकसमवायिसिद्धौ तद्वित्यत्यविद्वेति ।

द्वित्यदिति । तथाचोक्तमित्येव व्यभिचार इति भावः । अविद्वे कार्य-
भावकत्वासिद्धे गौरवाद्यन्यथा सर्वत्रैव तत्तायादेव तत्ताय स्यात् व्याकायादेरवै-
मनित्यत्वं स्यादिति भावः । समवाय इति । यद्यपि वैयर्थिकनये समवायस्य
तोन्द्रियतया न ध्वसो न प्रत्यक्षतायापि न्यायनयेनेदम् । अतुमिति रूपप्रतीत्यभि-
प्रायेचोक्तमित्यन्ये । नित्यस्य साध्य व्योमादौ न च तलोपाधिरिति साध्याव्याप्ति-
राह । सम्बन्धत्वावच्छिन्नेति । साधनेति । समवायत्वस्वरूपसाधनव्यापकत्वा-
दित्यर्थः । सामान्यविरुद्धेति समवेतवर्गविरुद्धभावे तात्पर्यमित्याहुः ।

मिति । अकारणत्वमनात्मधर्मापेक्षया असामान्य-
विशेषवत्त्वं अपरसामान्यविरहः । स च सामान्येष्व-
नवस्थानात् विशेषेष्वपि सामान्यसद्भावे गुणत्वापत्तौ
पुनः सामान्यगुणेषु विशेषान्तरापेक्षायामनवस्थानादेव ।
समवायस्यैकत्वाच्च समवायान्तरापेक्षयानवस्थानाच्चेति ।
नित्यत्वमनन्तत्वम् । तच्चाकार्यत्वात् । अनित्यत्वं हि
कार्यतया व्याप्तं साच सामान्यादिभ्यो व्यावर्त्तमाना
स्वव्याप्य मनित्यत्वमुपादाय निवर्त्तते । अकार्यमपि हि

रूपत्वात् । अनवस्थानादिति । (६५) सामान्यं यदि सामान्य-
वत् स्यात् द्रव्यादित्रयान्यतमत् स्यादिति । तद्विषयसामान्या-
व्यवस्थैवानवस्थेत्यर्थः । ततो नाप्रसिद्धिः । एवं विशेषादावपि ।
गुणत्वेति । विशेषो यदि कर्मान्यः कार्यानाश्रयश्च सन् सामान्य-
वान् स्याद् गुणः स्यादित्यर्थः । अनन्तत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम् ।
न चैतद्व्योमादावतिव्याप्तम् । अनित्यावृत्तिपदार्थविभाजकोपा-
धिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तच्चेति । प्रागभावाप्रतियोगिनो
भावस्यानन्तत्वादित्यर्थः । तदभाव इति । निरवयवपरमाण्वादि-
नाशे निराश्रयकार्यं नोत्पद्येत । सामान्याद्यभावे च तत्तज्जातीय-

(६५) नन्वनवस्थापादनमुत्तरोत्तरधर्मापादनमेव तच्चापेक्षे न संभवतीत्यत
आह । सामान्यं यदीति । द्रव्ये कर्मणि च व्यभिचारादाह । विशेषो यदीति ।
एवञ्च समानजातीयत्वेऽन्यनवस्थापादनेऽपि न स्वान्नयव्यावृत्तत्वमनुरेण तस्यैव

यद्याकाशपरमाण्वादि सामान्यादि वा निवृत्तं स्यात् ।
 पुनस्तन्न स्यात्कारणाभावात् । ततस्तदभावे निराश्रयं
 किञ्चिदपि न स्यादिति । अर्थशब्दानभिधेयत्वं स्वस-
 मयार्थशब्दानभिधेयत्वम् । चकारात्कारणानपेक्षत्व-
 मिति । उपलक्षणञ्चैतत् । अन्यदप्यूहम् ।

तद्यथा—अनित्यधर्मत्वमविशेषाणामेव । नित्यत्व-
 मकर्मणामेव । अयोगिप्रत्यक्षत्वं द्रव्यादीनां चतुर्णा-
 कार्यानुत्पत्तिः । पुनस्तदुत्पत्तौ कारणाभावादित्यर्थः । विनाश-
 हेतुरपीति भावः । कारणेति । अत्रापि कारणवन्निष्ठात्यक्ता-
 भावप्रतियोगिविभक्तोपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् ।

अनित्यधर्मत्वमिति । यद्यप्येतद्वृत्तिव्योमादौ नित्यवृत्ति-
 शब्दादौ चाव्यापकं तथापि नित्यमात्र (८६) धर्मावृत्तिविभक्तो-
 पाधिमत्त्वे तात्पर्यम् । नित्यत्वमिति । नित्यवृत्तितद्विभाजको-
 पाधिमत्त्वमित्यर्थः । अयोगीति । यद्यप्येतद्व्योमादव्यापकं तथा-
 व्यावृत्तत्वाद्युपपत्तेः । विशेषस्यापि धर्मोपाहृकमानेन स्वव्यावृत्तत्वाच्च दोष इति
 भावः । व्योमाद्यतिव्याप्तेराह । व्यवापीति । सकलकारणवच्छिद्येत्यर्थः । विभक्तेति ।
 साक्षाद्भावविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः ।

(८६) नित्यमात्रेति । न आकाशवृत्तिगन्धवृत्तिगुणत्वभादाय गुणोऽव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । नित्यवृत्तित्वानवच्छेदकभावविभाजकोपाधिमत्त्वस्य नित्यधर्म-
 भाववृत्तिभावविभाजकोपाधिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अयोगीति । जौडिक-
 मध्यमेत्यर्थः ।

कार्यकारणभावेति । कार्यकारणभावरूपो य सम्बन्ध तन्निरूपकसम्बन्धि

मेव । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मणोरेव । असम-
वेतत्वं नित्यद्रव्यसमवाययोरेवेति ।

इदानीं द्रव्याणामेव साधर्म्यं वैधर्म्यञ्चाह । पृथि-
व्यादीनामिति । कियतामित्यत आह । नवानामपीति ।
अपिरभिव्याप्तौ । द्रव्यत्वयोगो द्रव्यसमवायः । द्रव्यत्व

पयोगिहृत्तिविभक्तोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । असमवायीति ।
कार्यकारणभावसम्बन्धनिरूपकसम्बन्धेकार्यसमवायनिरूपितकार-
णत्वयोगित्वमसमवायिकारणत्व तद् यद्यपि न सकलगुणकर्म
व्यापकं तथाप्यसमवायिकारणहृत्तिविभक्तोपाधित्वं विवक्षितम् ।
असमवेतत्वं समवायवृत्त्यनाधेयत्वमित्यर्थः । उपलक्षणेति । उप-
लक्ष्यते व्यज्यते अनेनेत्युपलक्षणम् । जात्यभिव्यक्तिस्तन्नियमबोध

कार्य कारणञ्च तद्विरूपकसम्बन्धित्वेन तयोरनुगमात् । तदेकार्यसमवायित्वेन
निरूपितं यत्कारणत्वं तद्वियोगित्वमित्यर्थः । तथाच तत्सम्बन्धनिरूपकसम्बन्धि
यद्वटात्मकं कार्यं तदेकार्यसमवायित्वेन निरूपितं कपालद्वयसंयोगस्य कारणत्वम् ।
एव घटरूपं प्रति घटस्य कारणतया तत्सम्बन्धनिरूपकसम्बन्धि यद्वटात्मकं कारणं
तदेकार्यसमवायित्वेन निरूपितं कपालरूपस्य कारणत्वमिति तयोरसमवायि-
कारणत्वमिति ।

ननु सम्बन्धित्वं व्यर्थमिति चेन्न । स्वरूपकथनपरत्वादित्याहुः । तथैव कारण-
तावच्छिद्यता इति न वैयर्थ्यमित्यन्ये ।

ननु सुप्तं प्रवृद्धं च कृतिं प्रति संस्कारस्य ज्ञानं प्रतीक्षादेरभिघातं प्रति
स्पर्शादेरैकार्यसमवायित्वेन जनकत्वादिति व्याप्तिः । न चान्न समानाधिकरणत्वेन
तथात्वं ननु समवायित्वेन गौरवा इति वाच्यम् । कपालद्वयसंयोगादेरपि

मित्येतावति वक्तव्ये योगग्रहणमुपलक्षणनियमार्थम् ।
अपरिच्छिन्नदेशत्वात् सामान्यसमवाययोः कथंमत्रैवेद
नान्यत्वेति प्रत्यय इति केचिच्चोदयन्ति । तत्वेदमत्रैव

नार्थमित्यर्थः । तदपि यदर्थं तदाह । अपरिच्छिन्नेति । सामान्य
स्यानियतदेशत्वात् समवायस्यैकत्वादित्यर्थः । न च द्रव्यत्वस्या
त्यन्ताभावो यत्र नास्ति तत्र द्रव्यत्वमिति वाच्यम् । अभावा
भावस्य भावतयानन्वयापत्तेरिति भावः ।

अभिव्यञ्जयेदिति । नन्वभिव्यक्तिर्न साक्षात्कारः । सम
वायस्यातीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमिति व्यक्ति विनापि द्रव्यत्वं
(६७) जातित्वेन समवायानुमानात् । अत्राहुः गुणस्यात्यन्ता

तयात्वापत्तेरिति चेन्न । पारिभाषिकोक्तासमवायकारणत्वस्य तत्रापि हा
दोषाभावात् । गुणकर्मण्येकानिर्गुणरुक्तेस्तावतापि सिद्धे । यदा सहसमवायि
कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तनिर्गुणे प्रस्तावस्तदा तत्तदन्वयविशेषितमिदमेव बोध्यम्
अतएव गुणप्रकाशे व्याकृतिविशेषगुणान्तेति विशेषणं दत्तम् । न च तत्रापि तद्वर्ण
साधनेनास्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । व्यदृष्टादौ कस्यापिदपि तथा
व्यवहाराभावन गौरवस्य प्रामाण्यकत्वात् । अतएव प्रसापदप्रवृत्तिनिमित्तं कर्तु
भवत्वगर्भं स्मृतौ तद्व्यवहारादिति दिक् ।

समवायति । स्वातिरिक्तसमवायेत्यर्थः । भावत्यमपि बोध्यम् । सामान्यत्वेति ।
अन्यथा घटस्य तत्तद्देशगमने घटत्वोपलम्भात्तुल्यपत्तिः तस्य क्रियाविरहादिति भावः ।
समवायस्येत्यत्र वैशेषिकेनय इति शेषः ।

(६७) जातित्वेनेति । ननु जातित्वं व्यक्तिगर्भमिति तत्रापि न व्यक्ति विना
तद्भानमिति चेन्न । ईशत्वस्य समवतत्वे साध्ये तस्य निवृत्त्यात् । निवृत्तपक्षे
भानस्य भानभ्युपगमात् । ननु पक्षोभूतद्रव्यत्वस्य समवतत्वे भानादोषतादस्य

द्रव्यत्वं वर्त्तते नान्यत्र यत् इत्युच्यते । अयमेव हि द्रव्यत्वंस्य स्वभावो यदेतत्समवाय मभिव्यञ्जयेदेताभिर्व्यक्तिभिः सह न रूपादिव्यक्ति गुणत्वञ्च रूपादिव्यक्तौ-रादाय पृथिव्यादिव्यक्तौरित्यादि वक्ष्यते ।

भावो यत्र नास्ति तत्र द्रव्यत्वं वर्त्तते । अत्यन्ताभावस्य यद्यपि प्रतियोग्येव स च नोत्पत्तिकाले तथापि प्रध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावाभावरूपत्वम् । अत्यन्ताभावाश्रयत्वमेव प्रतियोगितद्वंस-प्रागभावानामनुगमकम् । अत्यन्ताभावश्च क्वचिदस्ति क्वचित्तेत्यधर्म्मिस्त्वभाव एव नियामकः । यद्वा समवायस्यैकत्वेऽपि धर्म्मिता-धीन एव विशेषः । स च विशेषणताविशेषरूपो नान्यत्र ।

इति चेत् । द्रव्यपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना पक्षत्वात् । व्यक्तेः पृथिवीत्वादिना विशेषरूपेणाभानमित्यन्ये । नोत्पत्तिकाल इति । यद्यपि व्यञ्जकगुणवत्त्वस्य कदाचित् सत्त्वादेव जातिव्यवस्थितौ न दोषस्तथापि यदा यत्र व्यञ्जकं वर्त्तते तदैव तद्व्यञ्जकमित्यभ्युपगमेन ध्वसादिषाधारणं तद्विवर्चनम् ।

यत्तु लक्षणाभिप्रायेणैदम् । तथाचाद्यक्षणेऽव्याप्तिवारणाय तदिति । तद्विन्यम् । कदाचित् तत्पक्षेन तदभावादित्याहुः । अनुगमकमिति । ननु तदभावाभावत्वमेव वानुगमकमिति व्यर्थमिदमिति चेत् । अत्राहुः । गुणादिषाधारणमभावत्वं विरोधित्वमेव वाच्यम् । तदेव किमित्याकाङ्क्षादामिदमुक्तमिति । यद्यपि गुणात्यन्ताभावासमानाश्रयत्व पृथिवीत्वादावप्यस्ति तथापि तद्वत्त्वेऽपि नातिव्याख्यादिदोष इति ज्ञत्वा तथोक्तमित्याहुः । एतदप्यनुगतव्यञ्जकाभ्युपगमपक्षे । वस्तुतो व्यञ्जकस्यानुगमेऽप्यदोषः । प्रत्युत तदनुगतत्वेनैवान्यथासिद्धौ जात्यसिद्धिरिति । केचित्तु अत्यन्ताभावाभावत्वमेव प्रतियोगित्वम् । ध्वंसप्रागभावयोरपि तत्प्रतियोगित्वात् । एवञ्च तत्प्रतियोगितावच्छेदकमनुगतमुक्तमिति वदन्ति ।

द्रव्यत्वमेव . नास्ति गोत्वादिवदनुपलब्धिरिति
केचित् । नाकार्याश्रयतीपलक्षणं साधर्म्याणांभि-

द्रव्यत्वमेवेति । ननु साधनविकलो दृष्टान्तः । न च व्यति-
रेके दृष्टान्तः । (६८) अप्रतीतप्रतियोगिकस्याभावस्यानिरूप-
णात् । न । द्रव्यत्वं तावत् उभयसिद्धं न जातिरुपाधिर्वेति
विवादः । द्रव्यत्वं न जातिः । अनुगतत्वेनाप्रतीतेः । व्यतिरेकेण
गोत्ववदित्यर्थात् । पृथिव्यादिनयकं न पृथिवीत्वादिभिन्नसत्ता-
साक्षादप्यजातिमत् तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वात् । अन्ये दृष्टान्तो
गोत्वमित्यन्ये ।

कार्याश्रयतेति । कार्यमात्रं प्रति समवायिकारणत्वमसति

ननु द्रव्ये गुणान्नाभाव एव कुतो नेत्यत आह । अत्यन्ताभावश्चेति । नन्वस्य
प्रतीतिनियामकत्वाभ्युपगमेऽपि नास्तित्वमिवावकत्वं तस्यैव स्थितिनियामकं
किमित्यनुयोगापत्तेः । यदि च तत्र स्वभावो विशेषणताविशेषो वा तथा तदा
द्रव्यत्वेऽपि तुल्यमित्यनुययादाह । यद्वेति । विशेषणताविशेषो द्रव्यत्वविशेषणता-
विशेष स्वभावो वा नियामक इत्यपि बोध्यम् । विशेषणता च नातिरिक्ता अप-
सिद्धान्तात् किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याहुः ।

(६८) अप्रतीतेति । आश्रयासिद्धिरिति भावः । द्रव्यत्वमिति । द्रव्यद-
प्रवृत्तिनिमित्तं न जातिरित्यर्थः । अनुगतत्वेनेति । यद्यप्यत्राप्येतदसिद्धिज्ञायापि
स्वमतावच्छेदेदम् । पृथिव्यादीति । अत्र गुणत्वमेव पक्षता तेन तन्मते
पृथिवीत्वादेरेव सत्तासाक्षादप्यतया भागबाध इत्यत उक्तम् । सत्ताव्याप्तेति ।
षट्त्वादिवत्त्वाद्वाध इत्यत उक्तं साक्षादिति । यद्यपि तन्मते सत्तानभ्युपगमात्
साध्याऽसिद्धिज्ञायापि परमतानुबन्धेनेदम् । यद्वा एतदस्वरुपादेशान्न इत्युक्त-
मिति । गुणत्वादभ्युपगमात् तत्र प्रतियोगिप्रसिद्धिरनुपलभ्यमानत्वात् । अप्रतीत-

व्यक्तस्य सामान्यस्य साक्षादिसंस्थानाभिव्यक्तगोत्व-
वदेव प्रतीतेः । अन्यथा कार्याश्रयत्वमपि सामान्या-

बाधके जातिनियतं पृथिवीत्वादेरननुगतत्वात् । न च गुणवत्त्व-
मुपाधिस्तदवच्छेदकं जातौ बाधके सत्येव उपाधिसूचिकात् ।
उपाधिः क्लृप्तो जातिः कल्पेरति चेत् । न । साक्षात्सम्बद्धधर्म-
बाधे सत्येव परम्परासम्बन्धस्यावच्छेदकत्वात् । पृथिव्यादि-
चतुर्षु स्पर्शसमवायिकारणतया चैका जातिः स्यादिति चेत् । न ।
स्पर्शत्वद्रव्यत्वयोः कार्याकार्यवृत्तित्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् ।
न चानित्यत्वेन स्पर्शद्रव्ये विशेष्ये जलादिपरमाणौ स्पर्शसमवायि-
कारणत्वाभावेनान्यावयविनि च द्रव्यसमवायिकारणत्वाभावेन
तज्जात्योरनङ्गीकारे जलत्वादिना सङ्हरापत्तेः । यद्वा द्रव्यमिति
तावत् प्रत्यक्षं सर्व्वेसिद्धं तच्च यथा पृथिव्यां तथा जलेऽपीति उभय-

मानत्वादेतद्धान्यतराविद्धमित्यत्रास्वरसः । कार्यभात्वमिति । भावकार्यमित्यर्थः ।
साक्षादिति । अन्यथा गोत्वादेरपि विवक्ष्यं स्यादिति भावः । कार्याकार्येति ।
अत्र कार्येति सम्पादायातम् ।

ननु कर्म समवायिकारणतावच्छेदकत्वेन सूक्ष्मत्वं जातिरस्तु । न चैव तत्रापि
भूतत्वेन सङ्हर इति पाच्यम् । एव गरीरत्वासङ्हारेण पृथिवीत्वमपि जातिर्न
स्यात् । यदि च गन्धसमवायिकारणतया तत्त्विकौ सङ्हरात् तच्च जातिः तदा
प्रकृतेऽपि ह्युक्तम् । न च भूतत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकसम्भवात् विनिगमनाविरहः ।
कर्मत्वस्य जातित्वेन लघुत्वादिति चिन्त्यम् । गुरुत्वमिति । गुरुत्वादीत्यर्थः ।
यदापि गुणत्वेनान्यथाविद्धि सम्भवति तथापि साक्षात्सम्बन्धधर्मबाधे सत्ये-
वातुगतमते परम्परासम्बन्धधर्मविषयत्वम् । तदिदं सत्त्वं मूले व्यञ्जकधर्मावु-
पादायेति ।

नियत नवस्वेव न स्यात् । कारणत्वं सामान्येन
नियम्यते कार्यत्वञ्च । तच्च स्वाभाविकमबाधनात् ।
बाधन त्वौपाधिकमिति विशेषः ।

साधारणनिमित्तक तच्च पृथिवीत्वादिकमेकदेशहत्तित्वात् । व्योम
वत् गुरुत्व तदग्रानेऽपि तद्वैधादिति द्रव्यत्वसिद्धौ व्योमादावपि
सयोगादिना तत्साध्यम् । (६६) यद्वा आकाशादिवय सत्ता
व्याप्यजातियोगि सयोगजनकत्वात् कर्मवदिति त्रितयमात्रहत्ति
जातिसिद्धौ पृथिव्यादिषट्क कालहत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्
सयोगजनकत्वात् व्योमवत् । न च विभुत्वमुपाधि । तद्वानव
च्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथाचानवच्छिन्नपदस्य पक्षमात्रव्याप
त्तकतया पक्षेतरवदनुपाधित्व । हेतो साध्यव्याप्यतया तदव्याप
कत्वेन साध्यव्यापकत्वञ्च । न चैव द्रव्यत्वापरजात्यापत्ति । अप्र
योजनकत्वात् । प्रकृते च विपक्षबाधकस्योक्तत्वात् ।

(६६) द्रव्यत्वसाधक प्रकारान्तरमाह । यदेति । सत्ताव्याप्यत्व भेदगर्भवतो
न सत्तया सिद्धबाधनम् । न चैव सत्ताभिन्नजातियोगि सत्ताभिन्नसत्तासमानाधि
करणजातियोगोति नास्त्विति नाप्यम् । तत्रैव तात्पर्यादित्यक्तम् । वस्तुतः सत्ता
व्यापकजात्याप्युक्तसाध्यसिद्धेरुद्देश्याभिहितरिति व्याप्यत्वाभिधानम् । भावत्वेन हेतु
विशेषणाच्च प्रागभावादौ व्यभिचारः । पृथिव्यादिषट्कमिति । घटत्वादिनामार्थान्तर
धारणाय कारवृत्तौति । अत्र सयोगजनकत्वादित्यस्य सयोगसमसायित्वादित्यर्थः ।
यथायुते कर्मोद्गो व्यभिचारात् समसायिकारणविशेषार्थं चोक्तस्यैव लघुत्वादिति ।
हेतोरिति । तथाचाप्राध्यन्तरसद्भावि नेति भावः । द्रव्यत्वापरेति । कालादि
त्रय द्रव्यत्वव्याप्यजातियोगि सयोगसमसायित्वादिति त्रितयमात्रहत्तिजात्यापत्ति
रिति यद्वाच्यम् । यत्तु प्रागुक्तकक्षेण पुनः पृथिव्यादिषट्कस्यैव तत्साधनमिति तदर्थ
इति तच्च । द्रव्यत्वेनाभ्युपगमनतिरिक्तहत्तित्वावतिरिति ।

व्यक्तेरभेदसुल्यत्वं सङ्करोऽयानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसंग्रहः ॥

व्यञ्जकधर्मानुपादाय जातिनिराकरणे गोत्वादिक-
मपि न स्यात् । नहि साक्षात्सम्बन्धाद्यनवभासेनैकस्य
कस्यचिद्गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिरस्ति । तस्मादस्ति द्रव्य-

जातौ वाधकमेव किमित्यत्राह । व्यक्तेरभेद इति । अभिन्न-
व्यक्तिकान्यजात्या सहान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिका च परस्परान्यन्ताभाव-
समानाधिकरणा चानवस्थादिपराहता च जातिर्न भवतीत्यर्थः ।
तथाद्याकाशत्वं (१००) न जातिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वात् ।
एतद्वद्वत्त्ववत् । अन्यथा जातिलक्षणव्याघातात् । बुद्धित्वं ज्ञान-
पदप्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञानत्वभिन्नजातिः । ज्ञानभिन्नवृत्तित्वे
सति सकलज्ञानवृत्तित्वात् । विषयित्ववत् । निष्क्रमणत्वप्रवेगनत्वे
न जातौ परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति परस्परसमा-
नाधिकरणत्वात् । भूतत्वमूर्तत्ववत् । सामान्यं यदि द्रव्यकर्म-
भिन्नं सत् जातिमत् स्यात् गुणः स्यादिति सामान्यरूपाध्यवस्थेयान-

(१००) आकाशत्वमिति । आकाशपदजन्योपस्थितिप्रकार इत्यर्थः । आकाश-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ इत्यन्ये । अन्यर्थेति । यद्यपि निःसामान्यत्वे विधेयान्यत्वे
न जातिः अस्मिन्नेतदिति । तद्वत्त्ववत् । तथापि व्यक्त्यभेदेऽपि आकाशभुवने न ह्योप-
स्थापि समानानामेकधर्मस्यैव सामान्यतया सर्वसिद्धित्वात् तत्र तथा व्यवहाराभाव-
इति भावः । बुद्धित्वमिति । बुद्धिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथाचोभयपद-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वसामान्यतरवृत्तिनिमित्तोभूताधुनिकसद्देतदर्थेऽप्या विरचित-

त्वम् । स्वात्मन्यारम्भकत्वं स्वसमवेतकार्यत्वं सम-
वायिकारणत्वमित्यर्थः । गुणवत्त्वं गुणसमवायः ।
तदेतद्द्वयं निमित्तव्यवस्थापकद्रव्यत्वं द्रव्यव्यवहार-
निमित्तमित्यवधेयम् ।

वस्था । विशेषो यदि द्रव्यकर्मान्यत्वे सति जातिमान् स्यात्
गुणः स्यात्, तथाच व्यावृत्तधीहेतुर्न स्यात् । समवायो यदि
प्राप्तित्वे सति समवायवान् स्यात् संयोगः स्यात् । न च प्राप्ति-
त्वादात्मसमवायित्वं साध्यं साधनावच्छिन्नमाध्यव्यापकस्य संयोग-
स्योपाधित्वादिति । परमते समवायनानात्वमभ्युपेत्योक्तम् ।
अस्माकं व्यक्तेरभेद एव तत्रापि बाधक इति क्रमेणापादनमिति
भावः ।

व्यञ्जकेनान्ययामिदौ बाधकमाह । व्यञ्जकेति । द्रव्यत्वादिषु
मध्ये द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं विवेचयति । तदेतदिति । समवायि-
कारणत्व गुणत्वयोरुपाधित्वे सखण्डतया द्रव्यत्वस्य जातित्वेना-
खण्डतया लघुत्वादिति भावः ।

त्वेन भैकलोभयपदाधुनिकसङ्केताभावादिति बदन्ति । जातिपदं दृष्टान्ताभिधि-
धारणाय । सत्ताया व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । अतुभयत्वे व्यभिचारादाहं
सकृदेति । यद्यप्यवृत्तित्वस्यैव व्याप्यत्वं तथापि स्वरूपाभिधिवारकसार्धकत्वमिति
भतेनेदम् । विषयित्वमिति । न च सत्यन्तमत्रासिद्ध भिन्नादेरपि विषयित्वा-
दिति वाच्यम् । ज्ञानोपाधिकसविषयकत्वव्यवहारेण तत्र तदनभ्युपगमात् । ज्ञान
निर्वाचयित्वमदित्यन्ये । परस्परमिति । एकात्मनाभावसमानाधिकरणत्वं द्रव्यत्व
प्रविशोत्वयोरपि इति परस्परपदम् । व्यपे च परस्परस्यैव सामानाधिकरण्य

कार्यकारणविरोधित्वं कार्यकारणयोरन्यतरे-
णापि द्रव्यजातीयं न विरुध्यते इत्यर्थः ।

कार्यकारणेति । यथा शब्दो गुणकार्येण शब्देन नाश्रयते कर्म
चोत्तरसंयोगेन तथान्यः शब्दः कारणेन शब्देन नाश्रयते । नैवं द्रव्य-
जातीयं तद्वि क्वचित् समवायिकारणनाशनेन क्वचिदसमवायिकारण-
नाशनेन नश्यतीत्यर्थः । यद्यप्येतत् नित्यगुणेऽप्यस्ति कार्यकारणोभ-
यावशाश्रयत्वं च कर्मण्यस्ति । (१०१) न चादृष्टेतरकार्यगुणना-
शावृत्तिसत्तासाक्षादप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । विनिगमकाभावाद-
समवायिकारणनाशसहकृतावयवविभागेन द्रव्यनागोपगमात् ।

भवतीति तदुपादानम् । सत्ताद्रव्यत्वादौ व्यभिचारादाह सत्त्वन्म । गोत्याद्वत्वादौ
व्यभिचारादपिमण्डम् ।

सामान्यमिति । यद्यप्यप्रयोजकं सामान्यं यदि सामान्यवत् स्यात् अत्र तस्या
स्यादित्यत्राप्रसिद्धिरित्यत आह । सामान्यं यदीति । तथापि पूर्वाक्तमनुसंधेयम् ।
एवमप्येऽपि । प्राप्तिरिति । यद्यपि प्राप्तिरिति । सम्बन्धित्वं तदा वाच्यमात्रक-
सम्बन्धादौ व्यभिचारः । संयोगसमवायान्यतरत्वं यदि तदा व्यभिचारेणतया न
तद्व्याप्यत्वं तथापि तद्विधत्वे सति सम्बन्धित्वं बोध्यम् । नचेति । तदाचोक्तं
तर्कऽप्यप्रयोजक इति भावः । प्राप्तिरिति । आधारपथेयभावधीजनकाविभक्त
पदार्थत्वादित्यर्थः । इत्याहुः । रूपादौ साम्याव्याप्तेराह । साधनेति । अभावे
ऽप्यसम्बन्धाद्वा लाति । समवायान्यत्वे तस्य भावत्वापत्तिरिति ध्येयम् । अत्राह-
तपेत्वनन्तरं तदपेक्षया द्रव्यत्वमिति शेषः ।

(१०१) नचादृष्टेति । अदृष्टनाशे षटादौ द्रव्यत्वस्य दृष्टेतरसम्भारणाया
दृष्टेतेतेति । ईश्वरप्राप्तादिनाशे तत्र तद्वत्ते. च एव दीप इत्यत आह ।
कार्येति । समवायिकारणनाशनाशे तत्र तद्वत्तेर्दीपतादवस्थमित्यत आह ।

अन्यविशेषवत्त्वम् । एतत्द्रव्यजातीयस्यैव सम्भव-
तीत्यर्थः । अथवान्यत्रावयविद्रव्येभ्य इति भविष्यति ।
अनाश्रितत्वमाधारैकस्वभावता । नित्यत्वं द्रव्यत्वे म-
तीति बोद्धव्यम् । चकाराद्विपर्ययेण विशेषरहितद्रव्य-

तथापि कार्यकारणभावनिरूपकसम्बन्धनाश्रावृत्तिजातिमदृत्ति-
पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् ।

अन्येति । अन्यरूपो विशेषो व्यावर्त्तको धर्मस्तद्वत्त्व

गुणेति । कर्मण्युदासायाञ्च नाग्येति । गुरुत्वादिवारणाय मत्तासाक्षादप्येति ।
उपाधे. साक्षाद्द्रव्यत्वाभावाज्जातिपदं स्वरूपनिर्वचनपरम् । केचित्तु तद्विष-
तद्द्रव्यजात्यव्याप्यत्वे सति तद्द्रव्यत्व साक्षाद्द्रव्यत्वसुपाधेरपि । तथाच श्रे-
ष्ठान्यतरत्वादायातिव्याप्तिरिति जातिपदमित्याहुः । तच्च । द्रव्यत्वव्याप-
गूर्त्तत्वव्याप्येतरसत्तादौ द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्यत्वापत्तेः । विनिगमकाभावादिति ।
यद्यप्यसमवायिकारणनाशकाले द्रव्यनाशाभावात् तस्याश्रयापेक्षणीयतया विभा-
गस्य द्रव्यनाशकत्वे भानाभाव तेनैव चान्यसाक्षितत्वात् तथापि नाश्रयत्वं यदि
तत्प्रयोज्यनाशप्रतियोगित्वं तदेवं बोध्यम् । यदि तत्कलनाशप्रतियोगित्वं तत्तदा-
क्षित्यादिनाशेऽस्मादादिप्रयत्नजन्यत्वाभ्युपगमाददृष्टवदात्मसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमि-
त्तत्वेन तत्कलनाशप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वस्यासम्भवे बोध्यः । कार्यकारणेति ।
यदि द्रव्यविभाजकेति पाठोऽस्तदा द्रव्यपदं पदार्थपरम् । अन्यथा तत् एव गुणादि-
वारणे व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । यद्यपि कार्यनाग्राहकत्वमेव युक्तं तथापि सूत्रात्
रोषादेशकम् । यद्योक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । नाग्राहकत्वमत्र
विभाजकोपाधिविशेषणम् । न तु जातिविशेषणम् । अन्यथा तादृशक्षेत्र-
जातिमात्रवृत्तितया गुणत्वस्यातिव्याप्यापत्तेः । तच्चाश्रयत्वञ्च तदुत्पत्त्यव्यवहितो-
त्तरनाशप्रतियोगित्वम् । तत्र तत्क्षरीरकार्यसङ्गादिना तद्वाशदर्शनाच्चासम्भवः ।
अतएवादृष्टेऽवधानादिकारणनाशकत्वात् द्रव्यस्य नाशसम्भवः । गुणकर्मवारणावा

त्वम् । आश्रितद्रव्यत्वम् अनित्यद्रव्यत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य
इति । पृथिवीत्यादि । अनेकत्वम् । बहुत्वसमवाया

मित्यर्थः । एतत् द्रव्येति । (१०२) अन्यविशेषवन्निष्ठसत्तेतर-
जातिमत्त्वमित्यर्थः । अथवेति । तदिहापि योजनीयम् । अतो
वा नाव्याप्तिरित्यर्थः । आधारेकेति । समवाये नाधारैकस्वभा-
वता । तेनेह परमाणुरिति प्रतीतेः तस्याधेयत्वेऽप्यदोषः ।
बहुत्वेति । यद्यपि घटपटाकाशा इति बहुत्वसंख्यावाप्यस्ति

दृष्टीत्यन्तम् । सामान्यादिवारणाय जातिमदृष्टीति । उष्णत्वादिसर्गविभाजको
पाधि मादायातिव्याप्तिवारणाय पदार्थेति ।

(१०२) घटादावव्याप्तिरित्यत आह । अन्येति । अन्यपदं विशेषपदार्थो-
पलक्षकम् । प्रमेयत्वादिकमादाय गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । तदपि
समवेतभावपरमित्याहुः । 'समानाधिकरणेति । उक्तगत्याकाशादावतिव्याप्ति-
वारणाय व्याप्यान्तम् ।

अनु यत् बहुत्वसंख्या तत् समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिरिति सामा-
न्यतो व्याप्तिवत्त्वात् दोषतादवस्थम् । न च तादृशोपाधेः प्रत्येकं व्याप्यता विव-
क्षिता । समानाधिकरणपदत्रैय्यापत्तेरिति चेदत्राहुः । प्रत्येकव्याप्यता न
विवक्षिता । तथाच सामान्यतो व्याप्तिवत्त्वादुक्तातिव्याप्तिवारणाय समानाधि-
करणेति । समानाधिकरणत्वमनूनाधिकरणत्वं विवक्षितमिति न दोषताद-
वस्थम् । नचैवं व्याप्यपदार्थान्तर्गतनियमांशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तत्रैव
तात्पर्यादिति । वस्तुतस्तु द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यत्वं द्रव्यविभाजकोपाध्यव्यन्ता-
भावासमानाधिकरणत्वं विवक्षितम् । एवञ्चाभाववारणाय समानाधिकरणपद-
मिति । ईश्वरापेक्षावृद्धिजन्यबहुत्वसंख्याया सर्वत्र सम्भवाद्यव्याप्तिरुच्येति ।

संस्कारवदृष्टीति । गुणकर्मातिव्याप्तेराह संस्कारवदृष्टीत्यन्ताभावविशेष

अपरा जातिः पृथिवीत्वादिका । तद्वत्ता तत्समवायः
संस्कारवत्ता चेति द्रष्टव्यम् ।

क्षितीत्यादि । क्रिया स्पन्दः तद्वत्ता । मूर्त्तत्वमसर्व-
गतपरिमाणयोगः । परत्वापरत्वे गुणविशेषौ वक्ष्येते ।

तद्यापि समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यबहुत्वसंख्यावत्त्व-
मिहाभिसहितम् । संस्कारवत्ता चेति । क्षित्यादिचतुर्णां वेग-
स्थितिस्थापकवत्त्वादात्मनो भावनावत्त्वात् मनसो वेगवत्त्वात् ।
न चेश्वरात्मन्यव्याप्तिः । संस्कारवदवृत्तिद्रव्यत्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

धात्वर्थः क्रियातिव्यापिकेत्यन्यथा व्याचष्टे । स्पन्द इति ।
स्पन्दवदवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । (१०३) एवं परत्वा-

यम् । गुणात्यन्ताभावस्य संस्कारवदवृत्तिरित्यदोषः । संस्कारवदवृत्तित्वस्य संस्कार-
त्वावच्छिन्नावृत्तित्वम् । तेनात्मत्वात्यन्ताभावस्य यत्किञ्चित्संस्कारवदवृत्तिर्वेग-
जातिव्याप्तिः । सकलसंस्कारवदवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसत्ताजातिभादाय गुणा-
द्यतिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वसमानाधिकरण्येति । सत्तात्यन्ताभावस्य न द्रव्यत्वसमा-
नाधिकरण इति शोक्तदोषः । अत्यन्तपद स्वरूपनिर्व्यञ्जनम् । जाते प्रागभावाद्य-
भावात् । तदन्त्योन्त्याभावस्य यावत्संस्कारवदवृत्तित्वात् । आकाशजलान्यतरा-
भादादाकाशेऽतिव्याप्तेराह । जातीति । यदि संस्कारवदवृत्तीति पाठः तदा
तज्जातिविशेषण मन्तव्यं पृथक् ।

(१०२) एवमिति । नन्वीश्वरापेक्षानुद्दिश्यते सर्वत्र तदवृत्तिसम्भव इति
चेत् । सर्गाद्यन्तर्गद्वस्तुकादावुत्पत्तेरैववशाद्येते प्रयोजनभावात् तदवृत्त्यपे-
क्षित्येके । अतदुत्पत्तयविज्ञानवच्छिन्नोद्दिष्टा वेग एवोक्त इत्यन्ये । विभुवृत्तीति ।

वेगः संस्कारविशेषः तद्वत्ता । आकाशेत्यादि ।
सर्वगतत्वं पूर्वोक्तेषु सर्वेषु गतत्वं सम्बन्धः । परम-
महत्त्वं प्रकर्षकाष्टाप्राप्तमहत्परिमाणयोगः । नन्वि-
यत्ता परिमाणमिति चेन्न । संख्यागुरुत्वयोरपि तथा
भावप्रसङ्गात् । हस्तवितस्त्यादिपरिकल्पनाभावे पर-
माणुषु तदभावप्रसङ्गाच्च । तदभावे परमसूक्ष्मत्वात्
परिमित एव परमाणुरिति चेन्न । तदभावेऽपि परम-
महत्त्वात् । परिमितमेवाकाशादीति न कश्चिद्विशेषः ।
तस्माद्वस्तुवितस्त्यादिप्रकर्षनिकर्षवानितरेभ्यो व्यावृत्तः
परस्परमनुवृत्तश्च गुणविशेषः प्रत्यक्षसिद्धो दुरपल्लवः ।
तस्य यथा निकर्षकाष्टया परममहत्त्वमपीति । सर्व-

दावपीति नोत्पन्नविनष्टाव्याप्तिः । असर्वगतमिति विभ्वृत्ति-
परिमाणवत्त्वमित्यर्थः । परत्वापरत्वे व्याप्यव्यापकभावाति-
व्यापके इत्यन्यथा व्याचष्टे । परत्वेति । वेगो निरन्तरगति-
सन्तानः क्रियावत्त्वेनैव प्राप्त इत्यन्यथा व्याचष्टे । संस्कारेति ।
तस्य गुणविशेषत्वाच्च ततस्तत्ताम इत्यर्थः । गतत्वं स्पन्दाभाषा-
दसम्भवीत्यन्यथा व्याचष्टे । सर्व्वेति ।

अनु विभुत्वमनन्तरित्वपरिमाणवत्त्वं तथावाप्यव्यापकयोगित्वमेवास्तु
चापरादिति चेन्न । यद्योक्तं विशेषव्यतिरेकभावे होपाभावादित्येवं । नित्य-

संयोगिसमानदेशत्वं सर्व्वेषां संयोगिनां मूर्त्तानां
 संयोगवृत्त्या आकाशादयो देशस्तेषां भावस्तत्त्वम् ।
 पूर्व्वमाकाशादय एव सर्व्वमूर्त्तेषु वर्त्तन्त इत्युक्तं सम्प्रति
 तु त एवाकाशादिषु वर्त्तन्त इत्यपौनस्त्यम् । अथवा
 पूर्व्वं मूर्त्तसंयोगा एवाकाशादिषु वर्त्तन्त इत्युक्तं
 सम्प्रति मूर्त्ता एव नभःप्रभृतिषु वर्त्तन्त इत्यपौन-
 स्त्यम् । चकारात् क्रियापरत्वापरत्ववेगविरहः ।

ननु प्रागुक्त्यावन्निरूपितैकसम्बन्धाश्रयत्वमसिद्धम् । न च
 सर्व्वेषां मूर्त्तानां ये संयोगास्तद्वत्त्वम् । घटपटसंयोगादीनामिहा-
 भावात् । मैवम् । संयोगित्वावच्छिन्नमूर्त्तनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
 योगित्वस्य यत् संयोगित्वं सर्व्वमूर्त्तेषु वर्त्तते तद्वत्त्वस्य वा विव-

महत्त्वाश्रयपरं विभुपदमित्यन्ये । य संयोग इति । योय संयोग इत्यर्थः ।
 संयोगित्वावच्छिन्नेति । संयोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकेत्यर्थः । एतच्च सत्तादा-
 वतित्याग्निसारण्याय । न च व्यधिकरण्यधर्म्यावच्छिन्नाभावानभ्युपगमादेवमपि दोष-
 तादवस्थमिति वाच्यम् । तदभ्युपगन्तृमतेनैवोक्तत्वादित्याहुः ।

आकाशादिनिष्ठ तादृशान्ताभावप्रतियोगित्वं तत्तादीव्यत उक्तं मूर्त्तनिष्ठेति ।
 एवञ्च संयोगसम्बन्धेनाकाशादयो वर्त्तन्ते इत्येकदेशिमतमज्ञितत्वप्रसिद्धिच समरेत
 त्वाभावनिरन्त्यनेति बोध्यम् ।

तत्संयोगवृत्ताप्याकाशादि न वर्त्तते इति मतमाशङ्क्याह । यदिति । तथाच
 सम्बन्धैकत्वदावर्त्तनं वा न विवक्षितम् । किन्तु संयोगप्रतियोगिन एव दावर्त्त-
 मिति भावः । सजातीयेति । आनाद्यपेक्षया महत्त्वमवकर्षाश्रय इति मते सजा
 तीयपदम् ।

पृथिव्यादीनामिति । भूतत्वमौपाधिकं सामान्यम् । अथ जातिरेव तत् किं न स्यात् । न स्यात् । व्यञ्जकनियमाभावेन व्यक्तिनियमानुपपत्तेः । वहिरिन्द्रियग्राह्यगुणवत्ता तद्व्यञ्जिकेति केचित् । तदा मूर्तत्वमपि जातिरेव स्यात् । अवच्छिन्नपरिमाणस्य व्यञ्जकस्य सङ्गावात् । एवमस्तु को दोषः । इति चेन्न । जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तथाहि मनसि मूर्तत्वं नभसि च भूतत्वं परस्परपरिहारेण वर्तमानं पृथि-

चितत्वात् । प्रकर्षेति । सजातीयप्रतियोगिकापकर्षानाश्रय-महत्त्वस्य नित्यमहत्त्वस्य वा योग इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

औपाधिकमिति । (१०४) संस्कारत्वान्यवहिरिन्द्रियग्राह्य-गुणत्वव्याप्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वम् आत्मभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वेत्यर्थः । जातिसङ्करेति । न च नानैव भूतत्वं मूर्तत्वञ्च स्यात् । मूर्तत्वं यदि पृथिवीत्वव्याप्यजातिः स्यात् कालवृत्तिः स्यात् । सत्तावद्व्यवहारान्ययासिद्धौ मानाभावयेत्यर्थात् ।

(१०४) संस्कारत्वान्तेति । वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमित्येव कृते परमाण्वादावध्याग्निरिति जातिगर्भम् । तादृशसंस्कारत्वजातिमद्भावनावत्त्वादात्मन्यतिध्याग्निरादय संस्कारत्वान्तेति जातिविशेषणम् । ज्ञानत्वमादाय तत्त्वजातिध्याग्निरिति वहिरिन्द्रियग्राह्येति जातिविशेषणम् । गुणत्वादिक्रमादाय दोषतादवस्थमिति गुणत्वध्यायेति । गुणत्वशून्यान्तेत्याभावस्य रूपादौ वहिरिन्द्रिय-

व्यादौ सङ्कीर्ण्येत । अस्तु तर्हि पृथिवीत्वादनेकनिव-
न्धनप्रवृत्तिरेव भूतशब्दोऽच्चादिवदिति चेत् । न । एक-
निमित्तत्वे सम्भवति अनेकार्थत्वकल्पनानवकाशात् ।
तस्माद्भोक्तव्याश्रयतया भूतानि सिद्धानि प्रसिद्धानीति
भूतानीत्युच्यन्ते । इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोपादान-
कारणत्वम् । तच्च नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नभेदकल्पन-
योपपादनीयम् । अन्यथा भूतेभ्य इति पञ्चमी समान-
तन्त्रे स्वतन्त्रे च मनस एतद्वैधर्म्यं न स्यात् ।

अस्त्विति । तथाच न पक्षमाधर्मागमेक भूतत्वमिति भावः ।
श्रोत्रनित्यत्वादाकाशे स्वरूपासिद्धिं निराकरोति तच्चेति । अन्य
येति । घ्राणरसनचक्षुस्त्वकश्रोत्राणि इन्द्रियाणि भूतेभ्य इति
न्यायसूत्रे पञ्चेन्द्रियाणां भूतोपादेयत्वम् । इह तु पृथिव्यादिपञ्चा
नामिन्द्रियोपादानत्वमनोवेधर्म्यमुक्तं तन्न स्यात् । मनसोऽपि
आकाशतुल्यत्वादित्यर्थः ।

आकाशं ज्ञानादावपि हृत्तेरात्मन्वतिव्याप्तिवारणाय जातिपदं समवेतमात्रपरम् ।
संयोगत्वमादावातिव्याप्तेराह विधेयेति । नन्वेतदप्रयोजकमत आह व्यवहारेति ।
यदाप्येव घटत्वमपि माना न स्यान्नाहंस्वीकृत्यघटादिषाधारण्योपाधिर्नैव व्यवहारा-
भ्यवासिद्धं तदप्येतद्वन्ते तत्त्वादीष्टावृत्तिरेव । अतएव सस्यानविशेषकं संकल्प-
वायि इत्यतमेव घटत्वमित्युक्तं कृत्स्नाज्ञानिमकाशे । केचित्सूत्राध्ययमतिस्त्वानेति
शब्दोऽयमिति धोरति तदप्रतिसत्त्वाने भूतोऽयमिति धीर्नास्तीति विधेयादित्याह ।

प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थो वा । तथाच मनोव्यव-
च्छेदाय सन्निधिसिद्धं बाह्यपदमनुसञ्जनीयम् । बाह्यै-
कैकेन्द्रियबाह्यविशेषगुणवत्त्वम् । बाह्येनानात्मगुणग्रा-
हिणा एकैकेन प्रतिनियतेनेन्द्रियेण साक्षात्कारिज्ञान-

नन्ववच्छेदिका कर्षणशक्तौ नेन्द्रियमवच्छेद्यज्ञानमेवेत्यत
आह । प्रकृतिशब्द इति । यद्यप्येतद्वद्व्यापकं तथापि
बहिरिन्द्रियवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् । अनात्मैति ।
(१०५) अनात्मगुणग्राहकत्वं मनस्यपीत्यात्मगुणग्राहकैवेत्यर्थः ।

(१०५) आत्मगुणेति । आत्म गुणपदमनावश्यकम् । यथाश्रुतस्य परमाण्वा-
द्यतिव्याप्तेराह । द्रव्यपाहकेति । संयोगत्वादजातिमादायाभाद्यतिव्याप्तेराह
पाह्यान्तम् जातिविशेषणम् । गुणविशेषणत्वे तादृशत्वसरेणुसंयोगवृत्तिसंयोग
त्वादजातिनिबन्धनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । द्रव्यपाहकेत्यपि तदर्शमेव । द्रव्य-
पाहकेन्द्रियाणि चतुस्वङ्गाणि तदपाह्यत्वं न रूपत्वादावित्यव्याप्तिरित्यत उक्तं
यावदिति । तथा विविष्टाभावस्य प्रत्येकपाह्यावेऽपि कृत्वाव्याप्ति । द्रव्य
पाहकस्यापदपाह्यत्वं संयोगत्वेऽपि तस्य द्रव्यपाहकवृत्तिर्कर्षणवृत्तिविशेषापाह्य
त्वात् । एवञ्च पूर्ववत् आत्मादौ चर्मत्वादजातिमादायातिव्याप्तेराहेन्द्रिय
पाह्येति । ज्ञानत्वादिकमादायातिव्याप्तेराह बहिरिति । प्रमात्वजातिनिबन्ध-
नातिव्याप्तेराह गुणत्वव्याप्तेति । गुणवृत्तिपदं यद्यस्ति तदा स्वरूपनिर्घञ्जनम् ।
जातिपदस्यानुविभाषिविशेषगुणत्वमूढान्यत्वमादाय ज्ञानादिष्वप्यहादतिव्याप्ति
वारणाय । तस्येवज्ञानादिमात्रवृत्तित्वेनोक्तद्रव्यत्वात् । यद्यप्येवमप्यधिमगुणपदं
व्यर्थमेव तथापि तादृशगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तादृशजातिमद्वृत्तित्वं चेति
बाधमोदयं बोध्यम् ।

परमाण्वाद्यव्याप्तेराह । अकृत्वाभवेति । आत्मव्यतिव्याप्तिवारणाय पाह्यान्तं

साधनेन ग्राह्या ग्रहणयोग्या ये गुणा गन्धादयः पर-
स्परं विशेषा व्यवच्छेदहेतवः तद्वत्त्वम् । अत्र विवक्षा-
भेदेन बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वं बाह्येन्द्रियग्राह्य-
विशेषगुणवत्त्वं वेति बोद्धव्यम् । चतुर्णां पृथिव्यप्-
तेजोवायूनां द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वम् ।
स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायः । उपलक्षणञ्चैतत् । अवा-

नन्वेकैकेति विशेषण व्यर्थं विशेष्यस्यैव प्रकृतोपयोगादित्यत
आह । अवेति । द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यरहिरिन्द्रिय-
ग्राह्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमदगुणत्वमित्यर्थः । बाह्येन्द्रियेति ।
महत्त्वाय्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमदगुणवत्त्व
मित्यर्थः । द्रव्यजनकत्वमदृष्टादायतिव्याप्तमित्यत आह । द्रव्यमम-
वायीति । न चान्यावयविन्यव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति
द्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थात् । अवान्तरेति । अन्यानुत्वं

गुणविशेषणम् । न तु पूर्ववत्जातिविशेषणम् । सकारत्वभादाय भावना
साधारण्येनाकन्यतिव्याप्तेर्भङ्गत्वाच्चयथाह्यत्वमिच्छादावपीति दोषतादवस्थमित्यत
आह । इन्द्रियेति । सयोगत्वभादाय दोषतादवस्थ्यादाह विशेषेति । सत्ता-
भादायातिव्याप्तेराह गुणत्वव्याप्तेति । गुणत्वगून्यान्यत्वभादाय ज्ञानादिसाधार
ण्यादाकन्यतिव्याप्तिशरणाच्च जातिपदम् । गुणपदञ्च पूर्ववत् ।

द्रव्यसमवायीति । सयोगादिसमवायित्व कालादावपीति प्रथमद्रव्यपदम् ।
द्रव्यनिमित्तकारण तमेवति समवायीति । तादृशद्रव्यत्वसत्त्वात् तत्रैवातिव्याप्ते
रिति चरमद्रव्यपदं व्यर्थम् । तथापि द्रव्यसमवायिकारणत्वं द्रव्यनिमित्तकारणा-
समवायिकारणभिन्नकारणत्वमिदं दोषः । षटाव्याप्तेर्जातिगर्भमाह । अन्यानुत्वं

न्तराणुत्वमहत्त्वं स्थितस्थापकसंस्कारयोगः शरीरा-
रम्भकत्वंचेति द्रष्टव्यम् ।

तयाणां पृथिव्यप्तेजसाम् । प्रत्यक्षत्वं बाह्येन्द्रिय-
ग्राह्यत्वम् । रूपवत्त्वं रूपसमवायः । द्रवत्ववत्त्वं द्रव-
त्वसमवायः । सम्भाव्यते चैतत् द्वयोः पृथिव्युदकयोः ।
गुरुत्वं तत्कार्यं पतनञ्च, रसवत्त्वं रसो माधुर्यादिः

वदृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । एवमवान्तरमहत्त्वमपि
निर्वाच्यम् । शरीरेति । शरीरारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व-
मित्यर्थः ।

आत्मवृत्त्यर्थमाह बाह्येति । (१०६) बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षवृत्ति-
द्रव्यत्वापरजातिमत्त्वमित्यर्थः । घटाद्यव्याप्तिनिरासायाह । सम्भा-
व्यते इति । द्रव्यत्ववदृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तत्-
कार्यमिति ।

वेति । यद्यपि अन्यवृत्ति तादृशजातिमत्त्वमित्येवास्तु तथापि यद्योक्तविशेषण
विशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । अन्यपदं मनस्यतिव्याप्तिशरणात् ।

द्रव्यत्वभादायातिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्तेति । द्रव्यत्वबालान्यतरत्वभादाय
कालातिव्याप्तेराह जातोति । घटाद्यव्याप्तेरन्यथाह । शरीरेति । शरीर-
समवायिकारणवृत्तीत्यर्थः । यद्यपि शरीरवृत्तीत्येव युक्तं तथापि तत्रैव तात्पर्य-
मित्येके । यद्योक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यमित्यन्ये । एतद्विशेषणम् ।
इन्द्रियारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यपि श्रेयम् ।

(१०६) परमाशयव्याप्तेरन्यथा व्याप्ये । बाह्येन्द्रियेति । बाह्यपदमात्म

तद्वत्त्वम् । आलोकप्रकाश्यत्वम् अभास्वरूपत्वञ्चेति
 चार्थः । भूतात्मनां पृथिव्यादीनां पञ्चानामात्मनाञ्च
 वैशेषिकगुणवत्त्वं स्वाश्रयव्यवच्छेदोपयिकावान्तरसा-
 मान्यविशेषवतो वैशेषिका गुणा रूपादयो बुद्ध्या-

ननु पतनमध.संयोगफलिका क्रिया यदि तदा तेजस्यति-
 प्रसङ्गः । अथ गुरुत्वासमवायिकारणिका क्रिया तदा गुरुत्वस्यैव
 साधर्म्यं व्यर्थमधिकम् । मैवम् । गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वव्याप्य-
 जातिमतः पतनस्य विवक्षितत्वात् । आलोकेति ।

नन्वेतदालोकेऽतिव्यापक विषयतया तत्प्रत्यक्षे तस्यापि हेतु-
 त्वात् । न चालोकान्यत्वेन विशेष्य परमाण्वाद्यव्यापकत्वात् । न ।
 (१०७) आलोकान्यत्वे सति तज्जन्यप्रत्यक्षविषयद्रव्यवृत्तिद्रव्यत्वा-
 परजातिमत्त्वस्याभिप्रेतत्वात् । स्वाश्रयेति । स्वाश्रयसमानाधि-

न्यतिव्याप्तिशरणात् । विशेषगुणत्वादिकमुपाधिसुपादायातिव्याप्तेराह । जातीति ।
 प्रत्यक्षपदं लौकिकप्रत्यक्षपरम् । द्रव्यत्ववद्भूतीति । गुरुत्वमिति । न चात्रापि
 गुरुत्वस्यैव गणकत्वे शेषवैयर्थ्यमिति भाष्यम् । पतनत्वव्याप्यजातिविशेषतः पतनस्य
 विवक्षितत्वात् । तत्परिचयार्थं गुरुत्वप्रयोज्येत्युक्तम् । ननु तस्यापि हेतुप्रवेश
 इति । यद्यपि तादृशमपि पतनमव्यापकं तादृशपतनसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य
 जातिमत्त्वं लक्ष्यम् ।

(१०७) आलोकान्यत्वे सतीति । सत्यन्तमालोकशरणात् । आलोकशरणात्
 तज्जन्येति । आलोकजन्येत्यर्थः । आलोकपदद्वारा न तेजःपरं किन्तु प्रभामाल
 परम् । तेन तेजस्यरीरजन्यप्रत्यक्षविषयात्मनि नातिव्याप्तिः । प्रत्यक्षपदं लौकिक-

दयश्च तद्वत्त्वम् । उपलक्षणञ्चैतत् । प्रत्यक्षगुणवत्त्व-
 च्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । नित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वम् ।
 संख्यामात्रेण साधर्म्यमेतत् । न तु गुणा विशे-

करणद्रव्यविभाजकोपाध्यत्वन्ताभावसमानाधिकरणगुणवृत्तिगुण-
 त्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्वमित्यर्थः । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षगुणवद्-
 वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः ।

प्रत्यक्षपरम् । द्रव्यपद व्यर्थम् । सत्तामादायातिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्तेति ।
 स्वधर्मत्वादावतिव्याप्तेराह । जातोति ।

स्वाभ्येति । स्वगन्धत्वादि तदाश्रयो गन्धादि तद्वतमानाधिकरण तादृशो-
 पाधिः पृथिवीत्वादिसादृश्यन्ताभावो जलादौ तद्वतमानाधिकरण गुणावृत्तिगन्ध-
 त्वादि तद्वत्त्व विशेषगुणत्व तदाश्रयत्वञ्च वैधेयिकगुणवत्त्व सित्यादीनां साधर्म्य-
 मित्यर्थः । रूपादेश यद्यपि रूपत्वादिना तथात्वं तथापि भौलत्वादिना तथात्वम् ।
 जलादिरूपेऽपि रूपत्वव्याप्यजातिविशेषस्य सत्त्वात् । गुणवृत्तीति गुणपद व्यर्थम् ।
 गुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यपदयोरन्यतरान्तर्भावेन लक्ष्यम् । मनोवेगत्वाद्युपाधिमादा-
 यातिव्याप्तेराह । जातोति ।

ननु निविडसयोगे सुवर्णद्रवत्वमात्रनिष्ठजात्यभ्युपगमात् सुवर्णद्रवत्वे पतन-
 वैलक्षण्यानुमेयजातिविशेषवति शुद्धत्वे च विशेषगुणलक्षणमतिव्याप्तिमिति चेत् ।
 भ्रान्तोऽसि । न ह्यत्र विशेषगुणलक्षणं प्रकृतं किन्तु पृथिव्यादिषट्केतरभेद-
 साधकतया विशेषगुणवत्त्वं निरुक्तं तत्र भोक्तृदोषः । प्रत्युत तद्व्यावर्तकविशेषयो-
 रादाने व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । यदातु विशेषगुणलक्षणजिज्ञासा तदा तद्विषय-
 नियमितमेतदेव लक्षणं सुवचमिति । परमाश्रयव्याप्तेराह । प्रत्यक्षगुणवद्वृत्तीति ।
 प्रत्यक्षपदं सर्वत्र तौकिकप्रत्यक्षपरम् । पदार्थविभाजकद्रव्यत्वमादायातिव्याप्तेराह ।
 द्रव्येति ।

पतो विवक्षिताः । सम्भावितश्चैतत् साधर्म्यं न तु
 व्यापकम् । परमेश्वरात्मन्यसम्भवात् । तानये'गणयि-
 प्यति । आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुण-
 वत्त्वम् । क्षणिका आशुतरविनाशिनः एकदेशवृत्तयो
 व्याप्यवृत्तयो विशेषा ये स्वाश्रयव्यवच्छेदाय गुणा स्तद्व-
 त्त्वम् । अत्रापि विवक्षाभेदादेकदेशवृत्तिविशेषगुण-
 वत्त्वम् । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
 आकाशे तादृशो गुणः शब्दः । आत्मनि बुद्ध्यादिः ।

संख्यामात्रेणेति । (१०८) उष्णस्पर्शसमानाधिकरणप्रत्यक्ष-
 द्रव्यवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिममानाधिकरणगुणत्वमित्यर्थः । यथा-
 श्रुते दोषमाह । नत्विति । सम्भावना योग्यता सा च निरुक्त-
 रूपैव । क्षणिकत्वस्यानङ्गीकारादाह । आशुतरेति । क्षणवत्-
 टयाव्यापका इत्यर्थः । यद्वा विभुप्रत्यक्षगुणवत्त्वं निरवयवेन्द्रिय-
 प्राज्ञगुणवत्त्वं वा विवक्षितम् । द्वित्वाद्याशुतरविनाशिगुणवत्त्वं
 चित्यादेरपीत्यत उक्तम् एकदेशेति । एकदेशवृत्तिसंयोगवत्त्व-
 मन्यवापीत्यत उक्तं क्षणिकेति । अव्याप्येति । स्वसमानाधि-
 करणात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । समुदितविवक्षायामन्य-

(१०८) शुष्णे संख्या नास्तीत्यन्यथा व्याचष्टे । उच्येति । तेजोवाराणां योष-
 ण्यर्थासमानाधिकरणेति तादृशजातिममानाधिकरणगुणविशेषणम् । नतु तादृश-
 जातिविशेषणम् । तादृशजातिमत्त्वस्यैव विशेषगुणत्वे विशेषवैदर्भ्यापत्तेः । इत्यत-

दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वम् । सङ्ख्यापरिमाणपृथ-
क्त्वसंयोगविभागाः पञ्चैव गुणाः दिशि काले च
सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वम् । तत्सम्भवेतद्वित्त्व-

तरविशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्याह । अत्रापीति । क्षणिकविशेषेति ।
न चेत्तरात्मन्यव्याप्तिः । क्षणिकविशेषगुणवद्वृत्तिद्रव्यविभाजको-
पाधिमत्त्वस्य विवक्षित्वात् । संख्यादिपञ्चवत्त्वं द्रव्यमात्रस्येत्यत
आह । पञ्चैवेति । विशेषगुणशून्यविभुत्वमित्यर्थः ।

आद्यपदवैयर्थ्यावत्तेष्व । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । वाक्याद्यति-
व्याप्तेराह । प्रत्यक्षद्रव्यवृत्तीति । द्रव्यपदमत्र व्यर्थम् । सत्तामादायातिव्याप्ते-
राह । द्रव्यत्वव्याप्तेति । घटाकाशान्यतरत्वमादायाकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय ।
जातीति । तादृशघटत्वजातिसमानाधिकरणघटाकाशान्यतरत्वसत्त्वादाकाशेऽति-
व्याप्तेराह । गुणेति । अद्विगुणेत्यर्थः । तेन घटाकाशसंयोगादिकमादाय न
द्रोपतादवस्थम् । निरुक्तस्य तत्र सत्त्वादाह । यथाश्रुत इति । चतुर्ध्वजेष्वर्हति-
ध्वंसप्रतियोगिन इत्यर्थः ।

विभ्रिति । विभुत्वे सति प्रत्यक्षगुणवत्त्वमित्यर्थः । तस्मान्नस्थित घटाद्यति-
व्याप्तिवारणाय । कालाद्यतिव्याप्तिवारणाय प्रत्यक्षेति । सत्तामादाय द्रोप
तादवस्थ्यादुक्तं गुणेति । प्रत्यक्षगुणवद्वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वे अपिमभाग
तात्पर्यम् । तेन न परमेश्वरात्मन्यव्याप्तिः । एवमप्येऽपि । निरवयवेति । इन्द्रिय-
त्वेन ग्राह्यत्वं विवक्षितम् । तेन मनोऽप्याहुरूपादिकमादाय जातिव्याप्तिः ।

क्षणिकेति । क्षणिकत्वावच्छेदकजातिमहिषेयगुणवद्वृत्तीत्यर्थः । तेन चतुर्ध-
्वजे रूपादिनाशसम्भवेऽपि जातिव्याप्तिः । द्वित्यादिकमादायातिव्याप्तेराह ।
इत्येति । गुणे पञ्चत्वं नास्त्येव सत्त्वे वा व्यङ्गिभेदानामनन्तत्वात् पञ्चैवेत्यवधारण-
मशुद्धमित्यन्यथा लक्षणायाह । विशेषेति । नित्यविभोरिति । दैविककालिकान्य-
त्यतिरेकाभावादिति भावः ।

पृथक्त्वादि संयोगविभागवर्जं सर्वान्युत्पत्तिमन्ति गृह्यन्ते
तेषां निमित्तकारणं दिक्कालौ । न हि दिक्कालान-
पेक्षं किञ्चिदुत्पद्यते । तथाच व्यपदिश्यन्ते दूहेदानीं
जात इति । गृहे जातो गोष्ठे जात इत्यनिमित्तमपि

तथाचेति । नन्वेतावता न कारणत्वसिद्धिः । इह गवि गोत्र-
मित्यादौ व्यभिचारादिदानौमित्यनेन कानावच्छेदकसूर्यस्य
स्यन्दादेरेव विपर्ययीकरणात् । न चेहेदानीं जात इत्युत्पत्तिं प्रत्या-
धारताप्रतीते बाधकं विना कारणत्वमिह कपाने घटौ जात इति
वदिति वाच्यम् । उपाधेरेव तथात्वे नित्यविभोः कारणत्वे माना-
भावात् । मैवम् । उपाधेरनुगतत्वेनानुगतकारणोत्पत्तिप्रत्ययस्य
दिक्कालयोरेव विद्यान्तेः । न चाकाश एव तदापत्तिः । (१०८)
अभिन्नतन्तुहेतुकद्रव्यगुणकर्मभिन्नं यावत्कार्यं निरवयवेन्द्रियप्राप्त-

उपाधेरिति । अतु नित्यविभो कानस्य कारणत्वेऽपि कालोपाधीनामवश्यं
कारणत्वमित्याशङ्क्यत्वाद्वाच्यम् । तेषामेव हेतुत्वमस्तु । अत्राननुगमः कालो-
पाधित्वेनानुगमात् । अन्यथा तदवच्छिन्नकालत्वमप्यनुगतं न स्यादिति चेष्ट ।
उत्पन्नाधिकरणत्वेन प्रतीयमानताया उभयत्रापि विशेषादुभयोरपि कारणता-
दित्याहुः ।

(१०८) अभिचेति । भिन्नान्तमत्र पक्षमिदं सौव इष्टान्तत्वमिति मते इष्टान्ता-
र्थम् । न चाभिन्नतन्तुहेतुकं द्रव्यमिह भवमवयविकारणसंयोगादिति वाच्यम् ।
अंगुष्ठयसंयोगस्यैव कारणैकार्थप्रत्याघटनेनासमवयविकारणत्वमिति अनाश्रयत्वात्
वा घटमात्रसमवेतरूपादिमात्रपक्षत्वे घटजन्यत्वेन सिद्धसाधनकारणाय दात-

गेहादि व्यपदिश्यत इति चेन्न । तस्याप्यधिकरणतया
निमित्तत्वात् । न ह्यधिकरणमकारणकमिति ।

विशेषगुणजातीयशून्यसाधारणद्रव्यजन्यं कार्यत्वात् सम्मतवदित्य-
नुमानात् । दिग्भूमवेतमित्रं कार्यं पचीकृत्य कार्यत्वाद् दिग्-
जन्यत्वं साध्यमित्याहुः ।

इति । आकाशजन्यत्वेनार्थान्तरवारणाय शून्यान्तम् । दृष्टान्तमिद्विशार-
णाय निरवयवेन्द्रियपाह्येति । इन्द्रियत्वेनाप्राप्तकता विवक्षिता । तेन तन्तु-
गत्यादेर्मनोपाहृतया न दोषतादवस्थम् । मनोपाहृतात्मेकत्वजातीयगुणकाशे
सत्त्वाद्वाधो दृष्टान्तमिद्विषेयत उक्तं विशेषेति । ईश्वरेणार्थान्तरवारणाय जाती-
येति । साजात्यस्य गुणत्वव्याप्यजात्या बोध्यम् । मनसार्थान्तरवारणाय साधार-
णेति । एकस्त्वर्थः अनन्वनेकमिति नोक्तदोषः । न चैवमप्येकेन केनचिन्मन-
सार्थान्तरविनिगमनाभावेन प्रमाणाभावेन च जनकत्वे बाधात् । इह ह्यप्यभि-
वरणतया प्रतीयमानत्वेन बाधाभावादित्याहुः । ईश्वरज्ञानेनार्थान्तरवारणाय
इत्येति ।

अतु च तत्तदुद्भवादित्रयस्य तत्तदुद्भयजन्यतयार्थान्तरमिति वाच्यम् । साधनेन
पक्षोभूततावत्कार्यजनकीभूतसैकस्य सिद्धेः । न चैवं दृष्टान्तीभूतद्रव्यादित्यजन-
कत्वं तस्य न स्यादिति वाच्यम् । अनन्तरकार्यत्वेन तत्रापि तज्जन्यतामुगमात् ।
यथैवमपि दिक्कालयोरन्यतरसिद्धिप्राप्त्यभ्यासिद्धिरित्यभयोरुक्तसाधर्म्यमिद्वि-
क्षायापि दिग्भिद्येति विशेषणात् दिग्भूतत्कारणत्वं साध्यम् । न चैवमुभयभिन्नत्व-
विशेषणात् तदतिरिक्तसिद्धिरिव तदतिरिक्तसिद्धिरपीति वाच्यम् । विपक्षे
बाधकाभावात् । प्रकृते निवेदान्ती जातमित्यधिकरणताप्रतीतिरेव विपक्ष-
बाधिकेति ।

दिग्भूमवेतमिष्टमिति । पक्षमिष्टमिति पक्षमिष्टदृष्टान्तसामाया । समुदाय-
यते यथत सिद्धसाधनवारणाय च भिन्नानां पक्षविशेषणम् । अतश्च दिग्भूमवेत-

यद्येवं सम्प्रदानत्वेनादृष्टद्वाराधिष्ठातृतया चात्म-
नामपि सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमप्यस्ति तत्कथ-
मनयोरेवोपन्यास इति चेत् सत्यम् । अधिकरणतया
तु सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वं विवक्षितम् । यथा हि दिक्का-
लोपाध्यधिकरणा सर्वस्योत्पत्तिः नैवमात्मौपाध्यधि-
करणेति । परत्वापरत्वानुमेयत्वञ्चेति चार्थः । जिति-

सम्प्रदानत्वेनेति । क्वचित् सम्प्रदानत्वेन क्वचिददृष्टद्वारा (११०)
क्वचिदधिष्ठातृतयेत्यर्थः । परत्वेति । परत्वाममवायिकारणमंयो-
गाद्ययविभुत्वमित्यर्थः । एवमपरत्वेऽपि । नैमित्तिकं यदि स
कारणमुच्येत तदा सांसिद्धिकमपि द्रवत्वं तथेत्यन्यथा व्याचष्टे ।
अग्नीति । तेज इत्यर्थः । तेज.मयोगाममवायिकारणद्रवत्ववद्भूति-
द्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वमत्र विवक्षितम् । अतो नाव्यास्य-
तिव्याप्ती ।

त्वसुपाधिः । न च दिग्गन्धे तद्भूतिसंयोगध्वसादौ साध्याव्याप्तिः, दिग्भूतित्व
स्योपाधित्वे वा कार्यभावात्सैव तथात्वेन साधनव्यापकत्वमिति वाच्यम् । समवेतस्य
रूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाच्च ।

किञ्च यथाश्रुते सयोगादिध्वसणायत सिद्धसाधनम् । दिग्भूतित्वभिन्नत्वं
विवक्षया पक्षतावच्छेदकाप्रसिद्धिरित्यपि नास्तरसोद्भावनमिति । तस्योपलक्ष्यमेव
कालजन्यत्वमपि साध्यमित्यपि बोध्यम् ।

(११०) क्वचिदधिष्ठातृतयेति । ईश्वरात्मनीत्यर्थे । परत्वात्तुमेयत्वं तत्कारण-
व्यादावतिव्याप्तिमित्यन्यथा व्याचष्टे । परत्वेति । परत्वकारणादृष्ट यदात्मसंयोगा-
वयत्वभात्मनीत्यत उक्तमममवायीति । पिण्डेतिव्याप्तिगारणाय विभुपदम् ।

तेजसोर्नेमित्तिकद्रवत्वयोगः । अग्निसंयोगत् निमि-
त्तादुत्पद्यते यत् द्रवत्वं तत्समवायः । सुवर्णादौ तैजसे
घृतादौ पार्थिवे एवं विपर्ययात् सर्वत्र साधर्म्यं
वैधर्म्यञ्च वाच्यमिति । एवमनेन न्यायेन साधर्म्यं
यत् तदेवं विपर्ययाद्वाहतेवैधर्म्यं वैधर्म्यं यत् तदेव
विपर्ययादनुवृत्तेः साधर्म्यम् । अथवा साधर्म्यविप-

नन्वभिधेयत्वादेः साधर्म्यस्य केवलान्वयित्वात् न विपर्यय-
इत्यत आह व्याहृतेरिति । यदन्यतो व्याहृत्तं साधर्म्यं
तदेव स्वाश्रयाव्याहृत्तधीहेतुत्वात् वैधर्म्यं वाच्यमतो नोक्तदोष
इत्यर्थः । वैधर्म्यं तु विपर्ययादित्यत्र नायमर्थ इत्याह । अनुवृत्ते-
रिति । वैधर्म्यं यदनेकवृत्ति तदेवानुगतधीहेतुत्वात् साधर्म्य-

संयोगपदं स्वरूपनिर्वचनम् । न च दैहिककालिकोभयपरत्वाद्यनुगतजात्यनभ्युपग-
मादननुगम इति वाच्यम् । उभयापरत्वान्यनिमित्तनाश्रयभाववृत्तिगुणत्वसाक्षा-
द्व्याप्यजातिमत्त्वम् । उभयपरत्वान्यतादृशजातिमदपरत्वमिति विवक्षितत्वात् ।
यदि च परत्वानुमेयत्वमेकमेव साधर्म्यमभिमतं तदा अपरत्वादिव्यावर्तकमन्यत्व-
पर्यन्तं न देयम् । तेजःसंयोगेति । अत्र तेज-पदं व्यर्थमित्येके । तेज संयोगा-
समवायिकारणत्वेन तत्प्रयोज्यजातिरेवोपलक्षितेत्यन्ये । अदृष्टवदात्मसंयोगकार-
णकं सांसिद्धिकद्रवत्वेऽपीत्यतिव्याप्तिवारणाय असमवायीति । यदि तेज- पदप्रवेश-
स्तदा असमवायीति न देयम् । एवञ्च लक्षणद्वये तात्पर्यम् । संयोगसंयोगमा-
दायातिव्याप्तिवारणाय द्रवत्वेति । साक्षात्तद यदास्ति तदा भेदेन व्याप्यत्वबोध-
नायातो नाव्याप्यतिव्याप्तीति । यदि तादृशद्रवत्ववत्त्वमुच्यते तदा घटाद्यव्याप्तिः
स्यात् । यदि च द्रवत्ववृत्तौत्यादिकमेव क्रियेत तदा जलेऽतिव्याप्ति स्यादित्यर्थः ।

य्ययोऽप्यन्यस्मात् साधर्म्यम् । वैधर्म्याविपर्ययोऽप्य-
न्यस्माद्वैधर्म्यम् । स्वयमूहित्वा वाच्यमध्यापकेन ग्राह्यं
शिष्यैरिति ।

तद्यथा गन्धवती वैधर्म्या वक्ष्यति । तद्विपर्यया-
न्निर्गन्धत्वमवादीनां साधर्म्यम् । उक्तं जलभूम्योः सा-
धर्म्या गुरुत्वं रसवत्त्वञ्च । तद्विपर्ययादितरेभ्यो वै-
धर्म्यम् । विपर्ययस्त्वितरेषां तेजःप्रभृतीनां साधर्म्या

मित्यर्थः । अतो नैकव्यक्तिके वैधर्म्ये व्यभिचारः । प्रायिकत्वे-
नैतदुक्तमित्यप्याहुः । साधर्म्याविपर्ययोऽप्यन्यस्मात् साधर्म्या
मित्यत्र वैधर्म्यश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यस्मादिति ल्यप्लोपे पञ्चमी ।
अन्य प्राप्य साधर्म्यमित्यर्थः । वैधर्म्याविपर्ययोऽप्यन्यस्मात्
वैधर्म्यमित्यत्र साधर्म्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

तत्र वैधर्म्या यत् तदेवेत्यत्रोदाहरति । तद् यथेति । तद्वन्ध-
वत्त्व वैधर्म्या विपर्ययादनुवृत्ते. पृथिवीनां साधर्म्या वाच्यमि-
त्यर्थः । वैधर्म्याविपर्ययोऽपीत्यत्रोदाहरति । निर्गन्धत्वमिति ।
अत्रापि तद्विपर्ययादिति योष्यम् । विपर्ययात् पृथिवीतो
व्यावृत्ते । तदपेक्षया वैधर्म्यमेव निर्गन्धवत्त्वं जलादीनां साधर्म्या
मित्यर्थः । साधर्म्या यत् तदेवेत्यत्रोदाहरति । उक्तमिति ।
गुरुत्वादिकं यत्साधर्म्यमुक्तं तदेवान्यापेक्षया वैधर्म्या वाच्यमित्यर्थः ।
साधर्म्याविपर्ययोऽपीत्यत्रोदाहरति । विपर्ययस्त्विति । गुरुत्वा-

गुरुत्वं नीरसत्वञ्च । एवमात्मानं विहाय परार्थत्वमचेत-
नत्वम् । मनो विहायानन्तःकरणत्व मननुकरणत्वञ्च ।
अम्भो विहाय निःस्नेहत्व मक्लेदत्वञ्च । तेजो विहायानु-
ष्णत्व मदाहकत्वञ्च । जलज्योतिरनिलानामपाकजस्पर्श-
वत्त्वम् । जलज्योतिषोरपाकजरूपवत्त्वम् । दिक्काल-
मनसां वैशेषिकगुणविरहः । वाय्वाकाशदिक्कालमनसा

देरुक्तासाधर्म्यस्य विपर्ययो यद्गुरुत्वादिकं तदेवेतरेषां जलभूम्य-
पेक्षया वैधर्म्यं वाच्यमित्यर्थः । परार्थत्वं (१११) भोगानधिकर-
णत्वमित्यर्थः । अनन्तरिति । आत्मग्राहकेन्द्रियान्यद्रव्यत्वमित्यर्थः ।
अक्लेदत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वविरहि द्रवत्वमित्यर्थः । वाय्वा-
काशेति । प्रत्यक्षद्रव्यावृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः ।

। १११ ननु परार्थत्वं परमयोजनत्वं यदि तदा कालादावव्याप्तिः । परमयो-
जनहेतुत्वं चेत्, तदात्मन्यतिव्याप्तिरित्यन्यथा व्याचष्टे । भोगेति । भोगासम-
वायित्वमित्यर्थे स्तेन शरीरे भाव्याप्तिः । न चेश्वरेऽतिव्याप्तिः । भोगाधिकरण-
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजात्यनधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वादित्येके । भोगपदं सुखादि-
साक्षात्कारपरं च चेश्वरेऽपीति नोक्तदोष इत्यपरे । वस्तुतो व्यर्थविशेषणताभयेन
साक्षात्कारमात्रपरमेव तदिति नोक्तदोषः । अचेतनत्वमित्यत्र च ज्ञानाधि-
करणत्वं विवक्षितम् । ज्ञानत्वसाक्षात्कारत्वजात्योऽप्येव इति नाविशेष इति ।
यच्चात्मानं विहायेत्यत्रात्मपदं ससारपरमितीवरस्यापि लक्ष्यत्वाद्नोक्तदोष इति ।
तत्र । एवमप्यचेतनत्वमित्यत्राव्याख्यापत्तेः ।

नन्वन्तःकरणं मनस्तथाच मनोऽन्यस्य साधर्म्यं मनोऽन्यत्वं इति हेतुपक्षता-
वच्छेदकयोरभेदे केतवभेदानुमानमित्यन्यथा व्याचष्टे । आत्मेति । पृथिवीपर-

मतीन्द्रियत्वम् । आत्ममनसोः शरीरावच्छेदेनैव वृत्ति-

आत्ममनसोरिति । शरीरावच्छेदः शरीरसंयोगविशेषः वृत्ति-
लाभो भोगजनकत्वं तच्चासमवायिकारणत्वम् । तेन भोगासम-
वायिकारणसंयोगाश्रयत्वमित्यर्थः । शरीरतत्संयोगौ च निमित्त-
कारणे इति नातिव्याप्तिः । यद्वा निरवयवत्वे सति ज्ञानहेतु
शरीरसंयोगवत्त्वमित्यर्थः ।

ननु वैधर्म्यं विपक्षव्यावृत्तौ धर्मो लक्षणमित्युच्यते । तत्र
कालान्यपदार्थलक्षणानि जात्युपाधिरूपाणि मूर्खाणि कालेऽति
व्यापकानि अन्त्ये काले गतत्वात् । न हि पृथिवीत्वादयो रूपा-
दयो वा न काले इदानीं पृथिवीत्वादिकमित्यनुभवात् । यदि
कालावच्छेदका उपाधय एवेदानीं इति गृह्यन्ते तदा तत्रैवाति-

भाष्यादावतिव्याप्तेराह । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षादन्तीत्येव विवक्षितम् । इव्यपदम-
किञ्चित्करम् । अत्र इव्यत्वसाक्षाद्विशेषजातिपद इव्यसाक्षाद्विभाजकोपाधिपरम् ।
तेन कालादौ तादृशजात्यभावाच्चाव्याप्तिः ।

भोगासमवायीति । भोगपद ज्ञानपरमतो न व्याप्त्योर्विशेषणत्वमित्येके ।
भोगत्वं जातिरिति नोक्तदोष इत्यन्ते । संयोगपद स्वरूपनिर्वचनम् । ईश्वरात्म-
संख्यात्वे तादृशसंयोगाश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्यम् । एवमप्येऽपि ।
कार्यकार्यप्रत्यासन्नतया शरीरात्मसंयोगोऽप्यसमवायिकारणमेवति यदि ब्रूयात्
तदा लक्षणान्तरमाह । यदेति । प्राणादावतिव्याप्तेराह सत्यन्तम् ।

ननु शरीरपद व्यर्थम् । न च मनसयोगवति श्रोत्रेऽतिव्याप्तिशरणाव
तदिति वाच्यम् । शरीरेन्द्रियसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेन दोषतादवस्थापत्तेरिति
चेद्यः । यन्मते शरीरेन्द्रियसंयोगस्य न हेतुत्वं तन्मतनोक्तत्वादित्येके । श्रोत्रा-
न्यत्वे सतीति विशेषणाच्च तत्तातिव्याप्तिरेवञ्च शरीरपदसुपरलक्षकमित्यन्ते ।

लाभः । वाय्वादीनां नीरूपत्वम् । आकाशादीनां स्पर्श
गुण्यत्वम् । कालादीनामभूतत्वमित्यादि ।

तदेवमुक्तैर्द्रव्यत्वादिभिर्द्रव्य मितरेभ्यो विवेचितम् ।
नतु मध्यवृत्तिभिरन्यविशेषवत्त्वादिभिरव्याप्तिः । नापि

व्याप्तिः । नैव तेषां कालसमवायादिति चेन्न । तस्यापि तत्र
भावात् । इदानीं समवाय इत्यनुभवात् । अत्राहुः । समवायादे-
स्तत्र वृत्तावपि पृथिवीत्वादिभिः कालस्य न समवायरूपः
सम्बन्धः । पृथिवीत्वादिसमवाययोर्हि काले वृत्तिः न तु पृथिवी-
त्वादिकालयोः समवाय सम्बन्धः । प्रतीतिवैलक्षण्यस्य (११२)
सर्वसिद्धत्वात् ।

न च काललक्षणे तल्लक्षणाभाववति काल एव गतत्वादति-
व्याप्ति र्लक्ष्यान्यवृत्त्या ह्यतिव्याप्ति र्भवति अतएव सयोगादौ साध्य
द्रव्यत्वादिना नैकान्तिक मित्यत्र विस्तरः ।

साधनैवेधन्याभ्या पट्पदार्थज्ञाने सत्युत्तरप्रबन्धोपयोगार्थ-
माह । तदेवमिति । आदिपदाद् गुणवत्त्वादिपरिग्रहः । मध्य-
वृत्तिभिरेकदेशवृत्तिभिरित्यर्थः । अन्यविशेषवत्त्वादिभिरित्यत्रा-
दिपदेन सूचितत्वादियहणम् । अव्याप्तेः । भागासिद्धतया सर्वद्रव्या-

(११२) प्रतीतिवैलक्षण्येति । अत्राहुः । प्रतीतिवैलक्षण्येति । अत्राहुः । प्रतीतिवैलक्षण्येति ।

धो स्यादितिभावः । तल्लक्षणेति । काललक्षणेत्यर्थः । लक्ष्यान्येति । न च
लक्ष्यान्यत्वं लक्ष्यान्योन्याभाववत्त्वम् । अन्योन्याभावश्च कालेऽस्त्येवेति वाच्यम् ।
येन विशेषणताविशेषेण वर्तमानोऽन्योन्याभावो भेदव्यवहारं करोति तस्य तत्वा

परस्परतोऽतिव्याप्तिः । किन्तु कियानपि विवेकः सम्भवति । न चैतावतैव कृतकृत्यत्वम् । अविवेकस्य तदवस्थत्वात् । तत्कुतो विवेक इत्यपेक्षायामाह । इहेदानीमिति । इह प्रकरणे इदानीमवसरप्राप्तौ

व्यावर्त्तकत्वादित्यर्थः । नापि नित्यद्रव्याणां (११३) मियो व्यावर्त्तकमन्त्यविशेषवत्त्वम् । आकाशस्य कानादिभेदसाधने कानादावतिव्याप्तिः । विरुद्धत्वादित्याह । नापीति ।

नन्वेवं तद्वचनं व्यर्थमेवेत्यत आह । किन्त्विति । अन्यविशेषवत्त्वमूर्त्तत्वाभ्यामिति स्वाश्रयव्यावर्त्तनादित्यर्थः । अविवेकस्येति । पृथिव्यादीना मियो भेदव्याप्रमितेरित्यर्थः । विवेक इति । प्रत्येकद्रव्याणामिति शेषः ।

पृथिवीत्वमिति । ननु घृतादिसाधारणः पृथिवीव्यवहारो

भावादन्वया घट कालो नेतिवत् काल कालो नेत्यपि धी स्यादिति भावः । अतएवेति । तथाच यथा प्रतियोगिसमानाधिकरणसाध्याभावोद्दामित्वेऽपि न तत्र व्यभिचारस्तथा प्रतियोगिसमानाधिकरणलक्षणाभाववति लक्ष्यगमनेऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(११३) मियो व्यावर्त्तकमिति । परमाणव आकाशादिभ्यो भिद्यन्ते अन्यविशेषवत्त्वादिति नेतिभावः । अनुमेयमिति विप्रतिपक्षप्रबोधाभिप्रायम् । अस्तुतो योग्यव्यतिष्ठतिजात व्यञ्जकपक्षे प्रत्यक्षनियम इति गन्धवत्त्वात् तत्प्रत्यक्षमेतादृशं सूचितमिति भावः । कार्यकार्येणैव कार्यपद सम्पातायातम् ।

ननु तज्जन्यत्वेन रसविशेषणाश्रोक्तदोष इत्यनुशयादाह । लक्ष्यत्वेनेति । पुरुषेति । एवञ्च पृथिवीमात्रवृत्तित्वमपि न सिद्धयतीत्यपि बोध्यम् ।

एकैकमित्येतावतैव चरितार्थत्वे शस्प्रत्ययोपादानं
वीसायां भूयस्त्वज्ञापनार्थम् । पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात्
पृथिवीति । पृथिवीत्वं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभि-

नानुगतः । गन्धवत्त्वात् तत्र तदनुमेयमिति चेत् । न । उपलादौ
तदभावात् । अनुद्भूते च गन्धे मानाभावात् । घर्षणात् तत्रापि
तद्व्यतीतिरिति चेन्न । अतोऽपि कर्षकविजातीयगन्धाननुभवात् ।

न च मधुररससमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः ।
तस्य जलपरमाणावपि वृत्तेः कार्याकार्यवृत्तितया कार्यत्वानव-
च्छेदकत्वात् । जलत्वेन सङ्हराच्च । जलत्वं तत्परिहारेण परमाणौ
तद्रसस्य नित्यत्वात् । तच्च जलत्वपरिहारेण पृथिव्यामिति । अत-
एव न गुरुत्वरूपस्पर्शसमवायिकारणतयापि तत्सिद्धिः । नापि
गन्धसमवायिकारणतया । उपलादौ तदभावात् । अनुभूतगन्धे
मानाभाव इत्युक्तम् । तस्य जलादेरपि सुवचत्वात् ।

अत्राहुः । पाकाद्रूपादीनां परावृत्तिरुत्पत्तिश्च दृश्यते ।
जलादौ नियमेन न दृश्यते । इत्याश्रयविशेषप्रयुक्तोऽयमिति परिशेषे
घटत्वादीनां (११४) व्यभिचारात् । सकलघटादिव्यापकजलादि-

(११४) घटत्वादीनामिति । यद्यपि घटादौ पाकानभ्युपगमात् घटत्वादीनां
नावच्छेदकत्वशङ्का न वा घटत्वादिसाधारण-पृथिवीत्वस्य तदवच्छेदकत्वं तथापि
न्यायमतमभ्युपेत्यैवमित्येके । पिठदेरपि पाकस्वरूपयोग्यत्वमस्यैव । किन्तु यादृश-
पाकेन रूपाद्युत्पत्तिस्तद्व्यभिचरं न तिष्ठत्येवेत्यन्यदेतदित्यन्ये ।

यस्तु तस्मादनुशयादेव प्रकारान्तरमाह । एवमिति । रूपवदित्यनेन स्पर्शत्वात्वा-

मतः सम्बन्धः समवायलक्षण स्तस्मात् । नत्वेकार्थ-
संयुक्तसमवायादित्यर्थः ।

व्यावृत्ततद्योग्यताघटक रूपसिद्धिः । तच्च बाधकाभावाज्जातिः ।
एवं रूपवतोऽनुष्णाशीतस्पर्शनीलादिरूपास्त्रादिरसममवायिकारण-
तावच्छेदकतया स्वाभाविकधर्मसिद्धिः । तथा लाघवाद् य एवा-
पयवा उपनाद्यारब्धवन्त स्त एव तद्गन्माप्यारभन्ते । तत्र च गन्ध-
उपलभ्यत एव ।

एवञ्च गन्धवदारम्भकत्वात् परमाणुर्गन्धवानिति गन्धवदारभ्य-
त्वेनोपनाद्यपि गन्धवदेव । स चोद्भूतो नास्ति इत्यनुद्भूतः कल्प्यते ।
न चोद्भूतगन्धेनानुद्भूतगन्धानारम्भोऽतितप्ततैलादावनुद्भूतरूपतेजसो-
द्भूतरूपवदारम्भवदविरोध इति गन्धममवायिकारणतया तत्सिद्धिः ।

न चैवं सुखसमवायिकारणसंसार्यात्मनिष्ठात्मत्वव्याप्या जातिः
कल्प्येत । इष्टापत्तेः । न चैव नवद्रव्याणीति व्याघातः । भ्रानव-
त्त्वेन विभागकरणात् । सुखसमवायिकारणत्वमात्मत्वावच्छेद-
मेव । अदृष्टाभावाच्च नेश्वरे सुखमित्यपि वदन्ति ।

निरजातिरूपलक्षिता । शुचान्तरसमानाधिकरणगुणस्यातिप्रसङ्गेन सात्यनवस्थाप-
कत्वादित्याहुः ।

नोलादोति । शुक्लपटादावपि तदुद्योग्यत्वादिति भावः । गन्धवदारभ्यत्वेनेति ।
अविच्छेदगन्धवदारभ्यत्वेनेत्यर्थः । तेन विच्छेदगन्धवदारभ्ये निर्गन्धे न व्यभिचारः ।
तस्यापि तदुद्योग्यत्वान् तदवच्छेदकत्वम् । अतितप्तेति । व्यदृष्टभेदस्य प्रयोजकत्व-
मिति भावः । एतच्चाभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतः कालभेदेन परमाणौ प्रादुर्भूताहङ्गत-
गन्धोत्पत्तिरम्भवाधोऽदोषः । भ्रानत्येनेत्युपलक्षणम् । ईश्वरसाधारणात्मत्वेनेत्यपि

ननु पृथिवीस्वरूपसिद्धौ किं लक्षणेन सिद्धे
साधनवैयर्थ्यात् । तदसिद्धावाश्रयासिद्धेः । न ।
स्वरूपसिद्धावपि व्यवच्छेदस्य साध्यत्वात् । तथाहि

स्वरूपसिद्धावपीति । ननु पृथिवीरूपसिद्धिर्न किञ्चित्-
पृथिवीव्यक्तिसिद्धिः । (११५) भागासिद्धिः । नापि सामर्थ्येन
तद्व्यक्तिसिद्धिः । तत्सिद्धौ साधनवैयर्थ्यात् । नाप्येतद्रूपोदासीन-
तत्सिद्धिः । जलादिसङ्कीर्णोपस्थितावव्याप्त्यतिव्याप्त्यापत्तेः । मैवम् ।
पृथिवीत्वेन रूपेण समस्ततदुपस्थितावव्याप्त्यतिव्याप्तिशङ्कानवका-
शात् । पृथिवीपदं समनियतगन्धवत्त्वोपलक्षकम् । पृथिवीत्व
जातिः लिङ्गम् । अन्यथा नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रह-
दशायामेव साध्यसिद्धेः किमनुमेयं स्यात् ।

द्रष्टव्यम् । न चतन्मते तदनभ्युपगमः । आत्मत्वव्याप्यजाताविष्टापत्तिकरणेन
तदभ्युपगमास्यनानीत्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलोपधाननियमादीन्वरे कदाचित्
सुखोत्पत्तिरित्यखरस्य सुखाययत्नाद् वदन्तीति ।

(११५) भागेति । यत्किञ्चित् पृथिवीज्ञानेऽपि भागाज्ञानादित्यर्थः । साधन-
वैयर्थ्यादिति । स्वरूपभेद साध्य इत्यभिप्रायेणोदम् । एतदिति । यत्किञ्चित्
सामर्थ्येत्यर्थः । तत्सिद्धिरपि जलादिभिन्नत्वेन तत्तादात्म्येन वा । व्याप्ते तत्-
सिद्धाविति । व्याप्त्ये जलादीति । तत्रापि तत्तादात्म्येनोपस्थितिपक्षे सर्वत्र
यदि पृथिवीत्वं न ज्ञातं तदा भागासिद्धिरव्याप्तिः । यदि च सर्वत्र ज्ञातं तदा
पक्षवत्त्वतादात्म्येन ज्ञाते जलेऽपि पृथिवीत्वं ज्ञातं जलभेदस्य नास्तीत्यतिव्याप्ति-
व्यभिचारज्ञानमतो भावमिति रित्यर्थः ।

न चाजलादिभिन्नत्वेन न वा तत्तादात्म्येन तदुपस्थितिः । किन्तु पृथिवीत्वेन
रूपेण सकलतदुपस्थितावितरभेदसाधने न कोपि दोषः । इत्याशयेनाह । मैव-

पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् यत् पुनरित-
रेभ्यो न भिद्यते नासौ पृथिवी यथावादि । नंचयं
पृथिवी । तस्मादितरेभ्यो भिद्यते । तथाप्यप्रसिद्ध-

ननु भेदः साध्यः स च न स्वरूपम् । अधिकरणप्रतियोगिनो
प्रागेव प्रतीतेः । नापि वैधर्म्यम् । तदि पृथिवीत्वादिकं तच्च
सिद्धमेव ।

न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन तत्र सिद्धं
जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रति-
योगित्वग्रहात् । नाप्यन्योन्याभावः । तस्य जलादिप्रतियोगिक
स्येवाभावप्रतियोगिनोऽपि मिपाधयिषितत्वेन तत्प्रतियोगिनोऽधि-
करणभिन्नस्य तस्यानभ्युपगमात् । शब्दमात्रे चानुमानाग्रहत्ते ।

मिति । न हीति । पृथिवीत्वेनोपस्थित पक्षे न भागासिद्धिग्रहा न वा जले
पृथिवीत्वं ज्ञात न व्यभिचारज्ञानं स्यात् । भ्रान्तस्य कस्यचित् तथा भाने न दोष
इति भावः ।

पृथिवीपदमिति । न चैवं सिद्धगन्धारश्चनिर्गन्धस्य पञ्चवर्तिभाषापत्तिः ।
गन्धवत्त्वेन तदुद्योग्यतोपलक्षणात् । अन्यथेति । एतच्च व्यतिरेकसङ्गच्छारेणा-
न्यव्याप्तिपक्षे । अन्यथा तत्त्वानुमानाधिकरण्याभावात् । अधिकरणेति ।
यद्यपि तत्त्वज्ञानमपि स्वरूपभिन्नत्वेनासिद्धिरित्यनुमानवैयर्थ्यं, अन्यथा अभावात्
स्वरूपस्य भेदस्य भेदप्रतीतिजनकत्वं तद्भावात्कलरासम्भवे कल्पते । नवेह
क्षुत्तत्स्वरूपस्य भेदस्य साधन बाधितम् । नत्वभावभेदसाधनमपीति भावः ।
इत्याहुः ।

अथेवमस्य भाववैधर्म्यं न सिद्धम् । तद्विजाभावात्कलराभ्युपगमादिति चेन्न । भाव-
मात्रभेदसिद्धिरपि तथा सिद्धितत्वादित्याहुः ।

विशेषणः पक्षः । इतरव्यवच्छेदस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धेः ।
सिद्धौ वा साधनवैयर्थ्यात् इतरव्यवच्छेदस्य घटादा-
वेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्त्वा परमाणो राच भूगोलकं
पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्रावच्छेदभेदव्यावृत्त्या
व्यावृत्तिर्न सिद्धेति साध्यत इति न दोषः ।

मैवम् । इतरभावान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् । न चाभावाद्-
विवेकतादवस्थ्यम् । अभावात् स्वरूपभेदस्यानुमानान्तरेण साध्य-
त्वात् । तथापीति । विशेषणं साध्यम् । साध्याप्रसिद्धौ न तद्-
व्यतिरेकज्ञानम् । न वा पक्षत्वम् । साध्याप्रसिद्धौ तत्सन्देहादेर-
भावात् । न वा साध्यविशेषणिका पक्षविशेष्यिकानुमितिः ।
विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावादिति भावः । इतरेति ।
ननु घटे प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रमायामपि अयोग्यप्रतियोगि-
कस्य तस्याप्रमितिः । स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रतीतिरयोग्या-
न्योन्याभावो योग्य एवेति चेत् । न । ततः करणमात्रसिद्धावपि
प्रत्यक्षतत्कारणसिद्धेः । उभयसिद्धायोग्यतत्संसर्गाभावदृष्टान्तेन

अनुमानान्तरेणैति । यद्यपि पृथिवीतरत्वावच्छिन्नसामान्यान्योन्याभावस्यैकस्य
साधनेनानुमानान्तरायेवा नहि भावसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वेऽपि नाभा-
वस्याभावान्तराभ्युपगमः । तथा सति मेयत्वस्य कार्यवत्त्वव्याप्यत्वापत्तेः । कार्यत्व-
ध्वंसवृत्तित्वेन मेयत्वसमानाधिकरण्यात् नानाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादभाव-
स्वरूपभेदकत्वे सति जलादन्योन्याभावत्वस्य विशिष्टस्य साधनेऽपि न तदपेक्षा ।
तथानुमानप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम् । विस्तरभयाच्चात्र बद्धं लिखितम् ।

अथ किमेतल्लक्षणमित्युच्यते । केवलव्यतिरेकि-
हेतुविशेषो लक्षणम् । तथाचाचार्याः । समानास-
मानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थ इति । एवं तर्हि
तदन्योन्याभावस्याप्ययोग्यत्वानुमानात् । अत्राहुः । अधिकरणे
प्रतियोगिसत्त्वविरोधिन्या अनुपलब्धेरेवाभावग्राहकत्वात् । अस्ति
चेष्टापि घटस्य चतुर्दशात्मकतया सत्त्वं तदीयतथानुपलब्धि-
विरोधि ।

ननु घटस्यापि पक्षत्वादंगतः सिद्धसाधनमित्यत आह ।
किन्त्विति । पक्षत्वावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषत्वादतएवा-
नित्ये वास्तनमे इत्यत्रानित्या वागिति बुद्धेरुद्देश्यायाः सिद्धत्वेनांगतः
सिद्धसाधनम् । अत्र तु सर्व्वा पृथिवी इतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीते-
रभाव इत्यर्थः । तथापि घटः कथं पक्षः साध्यनियमेन तत्सन्देह-
सिपाधयिषयोरभावादिति चेन्न । सर्व्वा पृथिवी इतरभिन्ना
न वेति संशयस्य तत्प्रकारसिपाधयिषयाश्च घटविषयत्वात् ।
घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा तेन रूपेण संशयसिपाधयिषे न
भवतः पृथिवीत्वेन भवत इति भावः ।

ननु लक्षणमुपक्रम्यानुमाने पर्यवसानं मयुक्तमित्यत आह ।
अथेति । केवलेति । इतरभेदसाधकत्वं व्यवहारसाधकत्वं वा
विशेषः । पक्षसम्बन्धतयैव प्रसिद्धं साध्यमनुमीयत इति मन्वानः

चतुर्दशेति । अभावपदाय चतुर्दशत्वं बोध्यम् । पृथिवीत्वेनेति । अन्यथा
भूषणान् वज्रिमानिति सामान्यलक्षणया वज्रिनिश्चयात् पञ्चतेऽग्निहंसयो न स्यादिति
भावः । एतच्च संशयः दिवटितं बोध्यम् ।

		4	6
	Fasc 13 @ /10/ each	6	14
	2 6 Vol II Fasc	0	10
@ /10/ each		6	0
b		2	0
swat Fasc 1 6 @ 2/		10	0
" " " "		1	14
" " " "		4	6
" " " "		3	2
" " " "		1	0
" " " "		1	8
" " " "	6 Vol III	12	8
Inst tutes of (L gl sl) @ 1/ each		1	0
ukha Sutram		1	0
dhae ntāmapa (English) Fasc 1 3 @ 1/4/ ex h		3	12
Fasc 1-3		3	12
amucaya, Fasc 1 2 @ /10/ each		1	4
kaha Fasc 1 3 @ /10/		1	14
hutra Vgtt Fasc 1 4 @ /10/ each		2	8
to (Engli l) Fasc 1 3 @ 1/ each		3	0
ra Vajya, Fasc 2 3 @ /10/ each		1	4
ddhust Vgaya Priets		0	10
		3	12
		2	1
		1	0
		2	8
		1	
		1	4
ka astra		1	1
Brahm r, Fasc 11 25 @ /10/ each		9	6
Prat akhya, Fasc 1 3 @ /10/ each		1	4
		11	14
		0	14
		10	1
	10 Vol III Fasc 1 °		
Fasc 1 1° @ /10/ each		24	6
ch		0	0
		1	4
		1	14
		0	10
		1	14
		3	-
) each	6	14
ināo (Text and L gl sl) Fasc 1 6 @ 1/ each		6	0
Ca ta, Fa e l @ /10/		0	10
Kriya ksaum H Fasc 1 6 @ /10 each		3	12
Purāṇa Vol I Fasc 3 6 Vol II F 1 7 @ 10 each		6	14
ira Pārijata Fasc 1 8 Vol II Fasc I @ /10/ e h		5	10
l tto Vol II Fasc ° 4 @ 1/4/		3	12
di		4	6
		3	12
		1	14
		3	12
dhya oṭraasgr l a Vol I (Tib & Sans)		0	0
ver Ladakh vers o of Kesuranga Fasc 1-4 @ 1/ each		4	0
asoda of Dharmakrt Fasc 1		1	0
asakh Tā Fasc 1 4 @ 1/ each		4	0
abyod dpag Akhr S h i 1 b & Sans Avadāna Kalpala Vol I		15	0
c 1 8 Vol II Fasc 1 7 @ 1/ each			
Phum, Vol I Fasc 1 5 Vol II Fasc 1 3 Vol III Fasc 1 6 @ 1/ each		14	
	Arab o a d l e s a S c e s		
	1 13 @ /10/ each	8	2

पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्तावच्छेदभेदव्यावृत्त्या व्या-
वृत्तिः क्वचिन्न सिद्धेति पुनरप्रसिद्धिविशेषणत्व मायात-
मिति चेन्न । पक्षसम्बन्धिनो विशेषस्य सर्व्वत्राप्रमित-
स्यैव साध्यत्वात् । प्रसिद्धो हि धर्मो धर्मिण मन्वेति ।
न तु धर्मप्रान्विततयैव प्रसिद्धः साध्यते । तथासति
साधनवैयर्थ्यादिति । तथापि घटादौ चेदितरव्या-
वृत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा ततः दृष्टान्तवलेनान्वयादेव पर-
माण्वादौ साध्यता किं घटादिकमपि पक्षे निक्षिप्य

आह । एवमिति । व्याप्तेत्यस्यैव व्याख्यानमवच्छेदेति । अवच्छेदो
भेदो घटत्वपटत्वादिरित्यर्थः । तस्य व्यावृत्त्या राहित्येन लक्षिता
व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु पृथिवी इतरभिन्ना, पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतर-
भेदसिद्धे व्यतिरेकिवैयर्थ्यमित्याह । तथापीति । घटे साधारण्येन
पक्षत्वे पक्षस्याभेदानुमानवत् दृष्टान्तत्वाविरोधः । पक्षान्यत्वं हि
तत्रातन्त्रम् । साध्यसाधनवत्तया निश्चितत्वस्यैव तत्र प्रयोजक-
त्वादितिभावः । अन्वयिसम्भवेऽन्वयव्याप्तेरग्रहे (२१६) केवल

(११६) अन्वयव्याप्तेरग्रह इति । अग्रह इत्युपलक्षणम् । पक्षेऽप्यनुमित्या
व्यतिरेकिप्रसङ्गेरन्यत्र तस्यामर्थ्याधारणात् । यद्यप्यग्रे व्यतिरेकसहसारादन्वय-
व्याप्तिपक्षपक्षतावलम्बनादन्वयव्याप्त्यप्रतिसम्मानमशक्यं तथापि व्यतिरेकव्याप्तिगम-
कतापक्षमालम्ब्यैतदुक्तम् । उक्तसाध्यप्रकारस्याकाशादावसम्भवात् सर्व्वव्यापकं

व्यतिरेक्याद्रियत, इति चेत् । आस्तां तावदयं सुहृदु-
पदेशः । केवलव्यतिरेकिलक्षणं निर्व्यूढम् । व्यवहार-
सिद्धिर्वा लक्षणप्रयोजनम् । तथाहि विवादाध्यासितं
द्रव्यं पृथिवीति व्यवक्रियते लोकेन पृथिवीत्वात् ।

व्यतिरेकिणोऽन्यत्र सामर्थ्यावधारणे नानुमानप्रवृत्तिरित्याह ।
आस्तामिति ।

अस्मत्पितृचरणासु जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावा स्त्रयो-
दशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यते । अतएवाकाशे मिलितजलादि-
प्रतियोगिकान्योन्याभावप्रतीतावपि व्यतिरेकिणा त्रयोदश-
न्योन्याभावाः साध्या इति नान्वयित्वात् साधारण्ये वस्तुतस्त्वभाव-
साध्यके व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमेव साध्यं सिद्धति । यस्याभावस्य
हेत्वभावो व्यापको गृहीत स्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभाव-
रूपेण साधनेन सिद्धति । व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्या-
भावावश्यभावात् । तथाहि जलादिव्यापकः पृथिवीत्वाभावो
ज्ञात इति तदभावाभावात्मकेन पृथिवीत्वेन पृथिव्यामन्योन्याभावा-
प्रसिद्ध एव सिद्धति । प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तत्वादित्याहुः ।

ननु केवलव्यतिरेकि नानुमान व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता
ज्ञानस्यानुमितिकारणत्वात् । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य
पक्षत्वात् । न च व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिरनुमीयत इति

प्रकारमाह । जलादीनामिति । अत्र पक्षेभ्यं साध्यतायामसाधारण्य मिलित-
साध्यतायामप्रसिद्धिरित्यादि द्रष्टव्यं यथा न भवति तथोक्तमनुमानप्रकारे ।

वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः । अन्वय-
व्याप्तेरेव' गमकत्वात् । अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे
अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य व्यतिरेकव्याप्तेरप्राप्तकालत्वात् । मैवम् ।
व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तेरेव ग्रहात् । प्रतियोग्यनुयोगि-
भावस्य नियामकत्वात् । अन्यथान्वयव्यतिरेकिणि का गति-
रिति संक्षेपः ।

व्यवहारसिद्धिर्येति । ननु पृथिवीव्यवहारः पृथिवीपदप्रयोग-
विषयत्वं पृथिवीपदजन्यज्ञानविषयत्वं पृथिवीपदवाच्यत्वं वा पृथि-
वीत्वेऽप्यस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यम् । मैवम् ।
पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिवीशब्दाभिधेयत्वस्य तद्व्यवहारा-
र्थत्वात् ।

घनादेरिति जनत्वादेरित्यर्थः । एवञ्च यथान्योन्याभावसिद्धिस्तथोक्तमनुमान-
प्रकाशे । प्रतियोगेति । ययो' सहचारपक्षस्तदभावयोर्व्याप्तिपक्ष इत्यर्थः । न तु
यदभावयो' सहचारपक्षस्तयोरिति । अन्यथा यत्वेतरभेदाभावस्तत्र पृथिव्य-
न्योन्याभाव इति सहचारपक्षेण पृथिव्यन्योन्याभावाभावात्कपृथिवीत्वस्येतरभेद-
व्याप्यत्वं न गृह्येतेत्याहुः ।

यदोषस्यन्यस्ताप्रसिद्धिस्तद्व्याप्यकोऽनुमानविरोधः । साध्याप्रसिद्धावन्वयव्याप्ति-
पक्षादभ्युपगमात् । तथापि व्यतिरेकव्याप्तिगमकत्वपक्षमाश्रित्य तदुक्तमिति
भनयाम् ।

अन्यथेति । यदि व्यतिरेकव्याप्तेरन्वयपक्षतासहकारित्वेन मानान्तरादु-
क्तत्वं तदा परस्परविरोधेनान्वयव्यतिरेकिणि फलानुसिद्धिप्रसङ्गः । कार्यैक्य
एवान्योन्यसहकारित्वात् । तस्मात् तत्वापीयमेव गतिरतुसरणीयेति भाव-
इत्येके ।

व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्त्यप्राप्तत्वे धूमसहचारमात्रद्वयनद्वयादयं भाव-

यत् पुन. पृथिवीति न व्यवक्रियते न सा पृथिवी
 यथा वाय्वादि । न चैयं न पृथिवी तस्मान्न तथा
 व्यवक्रियते इति । अत्रापि व्यवहारविषयस्य स्वरूपतः
 सिद्धे नाश्रयासिद्धिः । पृथिवीव्यवहारस्य सम्बुद्धस्य
 सिद्धेः नाप्यसिद्धिविशेषणत्वम् । व्याप्ता निमित्त-
 विशेषणवतः साध्यत्वान्न साधनवैयर्थ्यम् । सर्व-
 पृथिवीपक्षीकरणे च नान्वयित्वम् । यद् यस्यान्वय-
 व्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तद्देतुकं यथा घटादि मृदादि-
 हेतुकम् । अनुविधत्ते च पृथिवीव्यवहारः पृथिवी-
 त्वस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत् । न । पृथिवीत्व-
 निमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य साध्ये अन्वयाभा-
 वात् । केवलं सर्वनामशब्देन व्यवहारमात्रेण वक्तो-

यित्व तदुपाङ्गकाभावात् । न व्यतिरेकित्वमसत्प्रतिपक्ष इति मते सत्प्रतिपक्षता-
 दशाया तदभावात् । तस्मात् तत्र व्यतिरेकसङ्गच्छारेणैवान्वयव्याप्तिरुपपादय्य
 व्यतिरेकित्वमिति भाव इत्यग्रे ।

पृथिवीत्वेनेति । यद्यपि पृथिवीत्व प्रवृत्तिनिमित्तक पृथिवीपक्षाभिधेयत्वं
 पृथिवीत्वेऽप्यस्तीति दोषतादयस्य तथापि पृथिवीत्वाग्ने न पृथिवीत्व प्रवृत्तिनिमित्त-
 मिति भाव । न च साध्याप्रसिद्धिः । घटादौ पृथिवीपदप्रयोग किञ्चिद्विभिनन्न
 इत्यनुमानेन घटत्वादेरनुगततया द्रव्यत्वादेरतिप्रसङ्गितया गन्धवस्त्रादेशोपाधि
 तया गुरुत्वेन बाधान् पञ्चधर्म्यतावन्नात्, पृथिवीत्वनिमित्तकसिद्धे । न
 चैवं व्यतिरेकवैयर्थ्यं पृथिवीत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकबुद्धेरुद्देश्याया अस्ति
 रिति भाव ।

ज्यमन्वयः । स च व्यतिरेकान्न भिद्यते विवक्षाभेदा-
दिति । यत् पुनराह भूषणो लक्षणं चिह्नं लिङ्ग-
मिति पर्यायाः तदसद्वाह्यतौ व्यवहारे च साध्ये-
ऽन्वयिनोऽनवकाशात् । व्युत्पन्नस्य स्वयमेव व्यव-
हारात् । अव्युत्पन्नस्य सपक्षपरिचयाभावात् । कथं
तर्हि शास्त्रे क्रियावत् द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणेपु
पठ्यते । द्रव्यस्यैवाय मसाधारणो धर्मः समवायि-
कारणत्ववत् गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थम् । न

केवलमिति । न हि यत्त्वं तत्त्वं वानुगतमिति व्यतिरेक-
व्याप्तिग्रहमुपजीव्य सर्व्वनान्वयान्वयाभिधानमेव वक्तव्यार्थः । लक्षणस्य
केवलव्यतिरेकित्वमविदुषा भूषणेनान्वयव्यतिरेकित्वमभ्युपेत्यापा-
दितं दूषणं (११७) मुपन्यस्यति । यत्पुनरिति । यद्यप्यास्तां ताव-
दित्यादिना घटान्यपक्षीकरणे घटदृष्टान्तेनान्वयी स्वीकृत एवेति
विरोधस्तथापि पृथिवीत्वावच्छिन्नयावत्पक्षीकरणे नान्वयिनोऽव-
काश इति भावः ।

(११७) दूषणमिति । भूषादिबिम्बबहुलानाभावाद्भानुमानमित्यादि दूषण-
मित्यर्थः । यद्यप्येतद्दूषणं मूले नोपपन्नमितोदं दूषणमुपन्यस्यतोत्ययुक्तं तथापि
नात्यर्थार्थकीर्त्तनेन तदभिप्रेतमिति ज्ञात्वा तथोक्तम् ।

अवकाश इति । यद्यपि पक्षे दृष्टान्तताया व्यवस्थापितत्वाद्यानवकाशकथापि
पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टान्तत्वमिति भवेदेदम् । अन्वयास्फुरणद्वयायामिदं दृष्ट-
मिदं ।

तु लक्षणत्वेन द्रव्यमात्रं पचीकृत्य व्यावृत्तिसाधने
भागासिद्धत्वात् । मूर्त्तद्रव्यमात्रपचीकरणेऽप्यसाधार-
णत्वात् ।

तस्मादायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यत्वविप्रतिपत्तौ
क्रियावत्त्वेन तत्प्रसाध्य भागासिद्धिः परिहरणीयेति
तस्य तात्पर्यम् । ये तु प्रमाणमेव सर्वस्य व्यवस्थापकं
न तु लक्षणं तदपेक्षायामनवस्थामाहुः तेषां निन्दामि
च पिशामि चेति न्यायः । यतोऽव्याप्तिप्रतिव्याप्तिविर-

प्रमाधारण्यादिति । गुणादिभ्यो व्यावृत्तिसाधने गगनाच्च
सपचाद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः ।

तदपेक्षायामिति । लक्षणेऽपि लक्षणापेक्षयामित्यर्थः । स
इति (११८) । लक्षणरूपोऽयौऽनुवादो न त्वपूर्वार्थप्रापको माना-
न्तरप्रमितार्थप्रापकत्वादित्यर्थः । नात्र सर्वधर्माव्युत्पन्न एव
व्युत्पाद्यः किन्तु मानान्तरेण ज्ञातो लक्षणत्वेनोपदिश्यते । वैद्यक-

(११८) लिङ्गावद्वति सुद्वरति । लक्षणरूप इति । अष्टहीतप्राद्विच
एव प्रमाणत्वाच्च प्रमाणमिति भावः । अष्टाकमपीति मूलम् । तथाच अष्टहीत-
प्राद्वित्वेऽपि धारणाद्विकाद्विचक्षामाणाद्यम । किन्त्वसदर्थप्राद्वित्वेनैव तथात्वम् ।
तच्च प्रकृते नास्तीति नामाभावाच्चमिति भावः । तदेवाह । न ह्यलौकिकमिति ।
अप्रमितमित्यर्थः ।

मानान्तरेणेति । ननु लक्षणान्तरेणैव ज्ञातो येन तत्रापि तदपेक्षा स्यादिति
भावः ।

हेण तत्तदर्थव्यवस्थापकं तत्तद्व्यवहारे व्यवहारव्यव-
स्थापकं प्रमाणमुपाददते तदेव लक्षणम् । अनुवादः
स इति चेत् । अस्माकमप्यनुवाद एव । न ह्यलौ-
किकमेव किञ्चिदुच्यते । न चानवस्था वैद्यकारादौ
रोगादिलक्षणवत् । व्याकरणादौ शब्दादिलक्षणवच्चेति
व्यवस्थोपपत्तेः । तत्रापि सम्बन्धव्यवहारमाश्रित्य लक्षणे-
नैवोत्पत्तेरिति । क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्व-
मिति साधर्म्यमुक्तम् । तत्र के ते चतुर्दशगुणाः
पृथिव्या मत आह । रूपेत्यादि । न तु गन्धसाहचर्या-
द्रूपादयोऽप्यसाधारणतामापन्ना इति युक्तम् । केवल-
स्यैव गन्धस्यासाधारणत्वे विशेषणसामर्थ्यात् । एतच्चा-
नुपदमेव स्फुटयिष्यति ।

वदा व्याकरणवदा । तच्छास्त्रादेव ज्ञातेन धर्मेण तत्र व्यवस्था
स्यादेवेति नागवस्येत्याह । न चेति । यः खलु शिष्यः स्वयं
लक्षणं जानन्नपि इतरव्यावृत्तिं न जानाति तं प्रति लक्षणोपदेशो
न तु सर्वथैवानभिन्नं प्रति इत्याह । तत्रापीति । के ते इति ।
तथाच शिष्यशिष्यानुरोधादेतदुक्तं न तु लक्षणत्वेन रूपादेरति-
व्यापकत्वादित्यर्थः । न च गन्धसमानाधिकरणं विशेषणं विशेष्य-
वैयर्थ्यादित्याह । न त्विति । विशेष्यत इति व्युत्पत्त्या रूपाद्येव

एषु सूत्रकारसम्प्रतिमाह । एते चेति । गुणानां विनिवेशो द्रव्येषु समवायः । स प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियते अस्मिन्निति गुणविनिवेशाधिकारो द्वितीयोऽध्यायः । तथाच सूत्रम् । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी इति सूत्रकारवचनात् रूपादयः सिद्धाः । संख्यादौ सूत्रकारसम्प्रतिमाह । चाक्षुषवचनात् सप्त-संख्यादय इति । संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि इति सूत्रे संख्यादीनां चाक्षुषत्वे हेतुत्वेन रूपिद्रव्यसमवाय उक्तः । न चासिद्धस्य हेतुत्वमतस्तेऽपि रूपवत्यां पृथिव्यां सप्त सिद्धाः । एतेनोपदेशाद्गुरुत्वमिति संयोगवेगप्रयत्नाभावे गुरुत्वात् पतनमिति पतने गुरुत्वस्य हेतोरुपदेशात् । पतनवत्यां पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धम् । न ह्यसिद्धस्य हेतुत्वं नापि व्यधिकरणस्य कर्मासमवायिकारणत्वम् । नोदनादिषु विपर्ययासदर्शनादिति । अग्निः सामान्यवचनात् द्रवत्वमिति सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवाना-

विशेषं विशेषणमुक्तम् । अनुपदमिति । क्षितावेव गन्धो वर्तते

इत्यत्रेत्यर्थः ।

मग्निसंयोगात् द्रवत्वमग्निः सामान्यमिति सूत्रे सर्पि-
रादीनां द्रवत्वमग्निः समानो धर्म इत्युक्तम् । अतो
द्रवत्वं सिद्धम् ।

उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति । नोदनादाद्य-
मिषोः कर्म । तत्कर्मकारिता च संस्कारादुत्तरम् ।
तथोत्तरमुत्तरञ्चेति सूत्रे । द्रष्टुकर्मोपदेशेन पार्थिव-
द्रव्यस्य उत्तरस्मिन् कर्मणि संस्कारः कारणतयोक्तः ।
अतः सोऽपि सिद्धः । उपलक्षणञ्चेतत् । आद्यकर्म-
कार्यतयाप्युक्तः । तत्रैव सिद्ध इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
तदनेन सूत्रकारसम्प्रतिप्रदर्शनव्याजेन सर्वत्र प्रमाणं
दर्शितम् । तथाहि रूपादिष्वेकादशसु प्रत्यक्षं पतन-
लिङ्गकमनुमानं गुरुत्वे । अग्निसंयोगान्वयव्यतिरेका-

नोदनादिव्यति । अधिकरणत्वस्य विपर्ययः सामानाधि-
करणमित्यर्थः ।

पतनलिङ्गकमिति । (११८) गन्धवत्यधःसंयोगफलिका क्रिया
सा समवायिकारणिका क्रियात्वात् । सम्प्रतिपक्षवदिति । न च
तेजस्यगुरुण्यपि तद्दर्शनात् व्यभिचारः । न च रसेनार्यान्तरम् ।
रसोत्कर्षेण पतनोत्कर्षाभावात् । ननु क्षीरे पार्थिवे संयुक्तसमवायात्

(११८) ननु पतनलिङ्गकमित्युक्तम् । गुरुत्वस्य साध्यस्याप्रसङ्गे । तेजसि
व्यभिचाराच्चेत्यती व्याचष्टे । गन्धवतीति । अधःसंयोगफलिका क्रियायाः सम-

नुविधायितया वेदमिह चीरादिवत्संयुक्तसमवायेनान्य-
स्येति प्रत्यक्षमेव सोपपत्तिकं द्रवत्वे । निरन्तरंगति-
सन्तान एव वेगव्यवहारहेतुरिति दुर्हरूढविप्रतिपत्ति-
व्युदासायाकार्यलिङ्गकमनुमानं संस्कार इति । एवं
गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थिते पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतून्

द्रवत्वे प्रत्यक्षघृतादिष्वपि तदुपपत्त्यत इत्यत आह । सोपपत्तिक-
मिति । तथात्वे तददेवाग्निसंयोगान्यव्यतिरेकानुविधानात् तत्र
न स्यादित्यर्थः । कार्यलिङ्गकमिति । नोदनाभिघाताजन्यद्वितीय
कर्मासमवायिकारणकं कर्मत्वात् । आद्यकर्मवत् । न च

वायिकारणत्वेनार्थान्तरकारणाय गन्धवतीत्युक्तम् । यदि वेगेनाप्यधःसंयोगकनिका
क्रिया जन्यते तदा तदजन्यत्वमपि क्रियाविशेषणम् । तेन न तेनार्थान्तरम् ।
रसेनेति रसादिनेत्यर्थः । रसोत्कर्षेणेति रसाद्युत्कर्षेणेत्यर्थः । तदा च परिशेषाद्-
गुरुत्वसिद्धिरिति भावः ।

नोदनेति । गुरुत्वादिनार्थान्तरकारणाय द्वितीयमिति । गुरुत्वद्रवत्वाद्यजन्य
मित्यर्थः । कर्मवतीति । न च पूर्वकर्मनाशकाले तदुत्पादोऽस्तु पूर्ववर्तिता-
भावेण हेतुत्वादिति वाच्यम् । असमवायिकारणस्य कार्यसङ्भूतस्य हेतु
त्वादिति ।

ननु कर्मवति कर्मोत्पादे को विरोधः । अथ नानाविधगुरुत्वसाधारणकार्य
भावस्य स्वसमानजातीयोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमत एव रूपादौ तथा निवृत्ति न
द्वित्वादाविति चेत् । एवं सति शब्दवति शब्दोत्पादो न स्यादिति तत्रापि गुणान्तरं
कल्लेखत । एवं संयोगादिमति तदुत्पादो न स्यात् । न च शब्दस्य स्वकर्षावच्छेदे
नोत्पत्त्यस्यैव पक्षाद्याभासगुरुत्वसाधारणत्वम् । एकस्यापि शब्दस्य नानागुरुत्वकर्षाव-
च्छेदेनोत्पादसम्भवात् । तस्मादत्र बीजं विन्यमिति ।

गुणविशेषानाकृष्य दर्शयति । क्षिताविव गन्धो वर्तते न
द्रव्यान्तरे । तेन गन्धसमवायः पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतुरि-
त्युक्तं भवति । यत्तु सुगन्धि सलिलं सुरभिः समीरण
इति तत्पार्थिवकुसुमाधिवासनिबन्धनम् । तदन्वयव्य-
तिरेकानुविधानात् । न तु स्वभावत इत्यवधेयम् ।

ननु तथाप्यव्यापको गन्धः क्षितेः । वक्ष्यमाणेषु
मणिवज्रादिष्वनुपलब्धेः । तत्कथं तद्व्यवस्थाहेतुः ।
न । पाकेनं पूर्वरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पत्तौ च पाकज-
रूपस्य च गन्धसहचारतया तत्रापि तदनुमानात् ।
अनुभवात् तदनुपलम्भः । तत्र घ्राण इवेत्यभिप्राय-
वानाह । रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि क्षिताविव इत्यनु-

कर्मणार्थान्तरम् । कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेरित्यर्थः । तदन्व-
येति । तथाच तेनैव गन्धधी रन्यथासिद्धेत्यर्थः । विवादपदं गन्धः
पृथिवीवृत्तिः गन्धत्वात् पुष्पगन्धवदिति तत्र मानमाहुः ।

नन्विति । तथात्वे उपाध्यन्वयाद्यनुविधानं न स्यादि-
त्यर्थः । (१२०) पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तञ्च पृथिवीत्वं जातिरेव
न तु गन्धवत्त्वं गौरवात् । गन्धेति । गन्धसहचरितता गन्धव्याप्यत्वं

(१२०) नन्वेवं गन्धस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वे गन्धवत्त्वमेव पृथिवीपदप्रवृत्ति-
निमित्तं स्यात् पृथिवीत्वं इत्यत आह । पृथिवीपदेति । केचित्पिदमि पृथिवी-
त्यस्य जातितत्वाधकमिदमभिप्रायेचैतदुक्तमिदमाहुः ।

वर्तते । यद्यपि शुक्लादिरूपं समुच्चयेन सम्भवति ।
 स हि जातिसमुच्चयो विरोधादेवानुपपन्नः । व्यक्ति-
 समुच्चयोऽपि न । व्याप्तानुपलम्भवाधितत्वात् । नाप्य-
 व्याप्या । व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात् । किमेत-

क्षितावेव इति, तोयतेजसोः शुक्लरूपनियमादित्यर्थः । स हीति ।
 एकत्र रूपे शुक्लत्वनीलत्वजातिसमुच्चय इत्यर्थः । व्याप्येति । नाना-
 रूपव्यक्तयो नैकद्रव्यव्यक्तौ व्याप्यवृत्तय इत्यर्थः । व्याप्यवृत्तीति ।
 न चाव्याप्यवृत्तिभावनास्मदादिज्ञानादौ व्याप्यवृत्तिवेगस्थिति-
 स्थापकेश्वरज्ञानादौ वर्तमानाभ्यां संस्कारत्वज्ञानत्वादिभ्यां व्यभि-
 चारः शुक्लत्वादिसामान्यं यद्यव्याप्यवृत्तिमूर्त्तगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्य-
 जातिः स्यात् व्याप्यवृत्तिः न स्यात् । संयोगवत्त्ववदित्यर्थात् ।
 न चाप्रयोजकत्वम् । एवं चित्रं रूपमित्यनुभवात् । न चायं
 भ्रमो बाधकाभावात् । न च गुणविरोधादनारम्भो बाधकः ।

संस्कारत्वेति । एतदुभयमादाय तदुभयाधिकरण्ये व्यभिचार इत्यर्थः ।

शुक्लत्वादिति । गम्यत्वे व्यभिचारादाह । व्याप्यवृत्तीति गुणविशेषणम् ।
 संस्कारत्वज्ञानत्वयोर्व्यभिचारादाह । मूर्त्तेति । सत्तागुणत्वव्यभिचारादाह ।
 गुणत्वव्याप्येति । संयोगान्तरत्वे व्यभिचारादाह । जातीति । न च गुण-
 विरोधादिति शुक्लेन शुक्लमेव नीलेन नीलमेवारण्यते इत्यत्र दर्शनादत्रापि शुक्ला
 दिना सजातीयमेशारभ्यमित्यवयविनि नानारूपासिद्धौ सिद्धमव्याप्यवृत्तित्वमिति
 यद्वार्थं । अनारम्भो विजातीयानारम्भ । विजातीयेति । विजातीयरूपसङ्कलनस्य
 च विजातीयचित्तवृत्तारम्भस्य सादेवेत्यर्थः ।

तर्हि रूपमिति । यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्रमिति चित्रजातीयं व्याप्यवृत्त्येव । प्रत्येकञ्च न

विज्ञातीयरूपासहकृतस्यैव नीलादेर्नीलाद्यारम्भकतया गुणविरोधा-
भावात् अधिकन्तु न्यायचतुर्थ्याध्यायप्रकाशे उक्तम् ।

किमेतदिति । यद्यनेकरूपसमवायित्वं न चित्रत्वमिति शेषः ।
यथेति । 'चित्रशब्दो न नानावर्णवचनः किन्तु शुक्लत्वादिवच्चित्रत्व-
मध्येकरूपव्यक्तिवृत्तिजातिरिति कर्तुरार्थ इत्यर्थः । ननु यथा
गुणविरोधेन गन्धवद्विगन्धाभ्यां नैकं द्रव्यमारभ्यते तथा नील-
पीताभ्यामप्येकरूपानारम्भे नीरूप एवावयव्यसु । न चावय-
विनो प्रत्यक्षत्वापत्तिः । महत्त्वे सत्युद्भूतरूपसमवेतत्वस्यैव द्रव्य-
घातुपत्तेः प्रयोजकत्वात् । सैवम् । यत्र चित्ररूपादवयवारब्ध-
एवावयवी तत्र रूपवत्त्वसमवेतत्वाभावे तत्त्वाभावात् । न च

ननु भोज्यादेर्भोज्याद्यारम्भकत्वे विजातीयरूपासङ्गतत्वं त्रिषेणगुर्वित्यनुसङ्गे-
नाह। अधिकन्विति। शुद्धत्वाच्चिद्विजातिरनुभूयमानत्वादवयविनि भाष्याप्य-
र्थत्तिनानारूपसम्भवः। एवञ्च गौरवमपि न्याय्यं प्रामाणिकत्वात्। न च तत्र
तदनुभवो भ्रमः। अन्यत्वापि तत्कालानुसङ्गमेन तदारोपसम्भवात्। न च
भानारण्यत्वमेव चित्तत्वप्रत्ययविषयः। एकत्वनानात्वयोर्विरोधे एकं निवृत्तं रूपमिति
प्रत्ययानुपपत्तेरितिदिक्।

प्रत्ययानुपपत्तेरितिदिक् ।
 निर्गन्धेति । गन्धेति गन्धयोग्यतारहितजलादिपरमगन्ध्या गन्धासौकारे
 निर्गन्धरूपाद्येनारम्भो न स्यात् इति भाव इत्याहुः । ननु रूपवदादितत्त्वं रूपवत्-
 त्वमहत्वापेक्षयेत्यपि बोध्यम् । तत्राप्यविगतत्वेन विलक्षणातुमवाप्राप्यतीतीत्यपि
 इति भावः ।

क्षितिर्वच्छेदहेतु भागासिद्धत्वात् । तथापि क्रमेण
शुक्लाद्यनेकरूपसमवायलक्षणः समुच्चयः क्षितावेव ।

तत्रापि रूपवत्परम्पराश्रितव्यमस्तीति युक्तम् । परम्पराया
अननुगमात् । रूपसमवेतत्वापेक्षया रूपवत्त्वस्य लघुत्वाच्च ।
अपिच (१२१) यत्र नीलपीततन्तुभ्यां द्वितन्तुकपटो जन्यते न तत्र
तावदेकमेव तन्तुरूपं पटरूपजनकं एकस्याजनकत्वात् । मिथः
सहकारित्वं न कार्यकत्वमन्तरेणेति मिदं मवयविनि विजातीय-
रूपारभ्यमेकं रूपं गुणविरोधादनारम्भस्य निरस्तत्वात् । न चैवं
पट्टसा हरीतकीति व्यवहाराच्चित्ररसस्याप्यापत्तेः । तत्राय-
विनो गुणविरोधेन नीरसत्वे बाधकाभावात् । रसनस्य द्रव्या-
ग्राहकत्वात् । पट्टसवत्त्वव्यवहारस्य तत्तद्रसजन्योपकारजनकत्व-
गुणयोगेनाप्युपपत्तेरिति सङ्क्षेपः ।

नन्ववयविनि क्रमेणापि नानारूपसमवायः । तत्र पाकान-
भ्युपगमात् । परमाणौ तत्सम्भवे भागासिद्धेरपरिहारात् । मैवम् ।
शुक्लनीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्ग्राह्यजातिमत्त्वस्य वि-
वक्षितत्वात् ।

(१२१) अपि चेति । यद्यप्येतदव्यवहितपूर्वपक्षे न सगति तद्याद्यव्यावर्तति-
नानारूपसमवायिनीत्यत्र बाधकान्तरमिति मन्यव्यम ।

एकस्तेति । एकस्य रूपादेः रूपाद्यसमवायिकारणत्वाभावादित्यर्थः । तथैव
निरूपाधिव्याप्तेरवधारणादिति भावः । न चैकतन्तुकपटे का गतिः तस्यानभ्यु-
पगमात् । अभ्युपगमे वा व्यशुद्ध्यसंयोगस्यैव तत्रासमवायिकारणत्वादूपद्रव्यमेव
तत्त्वोद्घोषात् । तत्रेति । अत्रच प्रत्यक्षत्वापत्तिर्वाच्येति भावः । एतेन चित्त

किञ्च शुक्लशुक्लतरशुक्लतमाद्यवान्तरजातिमद्रूपं
क्षितावेव नान्यत्र । जलस्य हि शुक्लत्वेऽपि नावान्तर-
तारतम्यमस्ति । पार्थिवद्रव्यसंसर्गात् तथा प्रतिभासः ।
एवं तेजसोऽपि शुक्लभास्वरैकस्वभावत्वे स्वाभाविक-
विशेषाभावः । ये पुनराहुः शुक्लत्वादिकमेव सामान्यं
नास्ति कुतस्तद्वान्तरतारतम्यम् । एकैका एव

तथापि शुक्लरूपमात्रस्य न लक्षणत्वमित्यत आह । किञ्चेति ।
(१२२) यद्यपि पृथिवीरूपापेक्षया जलरूपस्य जलरूपापेक्षया
पृथिवीरूपस्यातिशयो गृह्यत एव तथापि समानाधिकरणरूप-
निष्ठातिशयप्रतियोगिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजाति-

स्पर्शोऽभ्युपगम्यत इति ध्वनितम् । त्वगिन्द्रियस्य द्रव्यसाहकतया तज्जन्य-
द्रव्यप्रत्यक्षतायां लङ्घ्यमानत्वस्य प्रयोजकत्वात् । न च तत्साध्यद्रूपत्वमेव
तथेति अवयविनो निस्सर्गत्वेऽप्यदोष इति वाच्यम् । चन्द्रभ्रमादेस्त्वगिन्द्रिय-
प्रत्यक्षतापत्तेरिति भावः । एतदेवाभिप्रेत्याह । संक्षेप इति । शुक्लनीलादीति ।
शुक्लपदं योजकशुक्लपरम् । प्रत्येकगर्भं नानालक्षणेऽवतार्यमिति न वैयर्थ्यम् ।
साक्षात्पदं न भेदेन व्याप्यतावबोधनपरम् । त्वत्वादिकमादायातिव्याप्तिरिति
जातिपदम् ।

(१२२) यद्यपीति । यद्यपि जलादिरूपापेक्षयोत्यादिकमफलम् । तथापि
वैतानार्थं तदुक्तमित्याह । समानाधिकरणेति । द्रव्यत्वव्याप्यजात्या सामाना-
धिकरण्यं बोध्यम् । वाच्यादावतिव्याप्तेराह रूपसमानाधिकरणेति । जले
ऽतिव्याप्तेराह निगलम् । जलरूपस्य पृथिवीनिष्ठातिशयप्रतियोगीति तदुदाहरणम् ।

हि शुक्लारुणादि-व्यक्तयो ऽनित्याभि द्रव्य-व्यक्तिभि
र्व्यज्यन्ते । तारतम्यममूपाम् आश्रयमिश्रतया । यथा
यथाहि धवले कृष्णद्रव्यानुप्रवेशः तथा तथा तार-
तम्यावभास इति । तदयुक्तम् । तेषामाश्रयस्थिता-
वपि पावकसंयोगात् पूर्वं रूपनिवृत्तिरुत्तररूपोत्पादश्च
न स्यात् ।

मत्त्वमभिप्रेतम् । ये पुनरिति । शुक्लादिव्यक्तिरेकैकैव नित्या
तत्र तारतम्यधीय नीलाद्यनुष्वङ्गतद्विरहनिबन्धना तदन्वयाद्यनु-
विधानात् । नानाव्यक्तय एवानित्यास्तद्धीविषया इत्यर्थः । तेषा-
मिति । न च समवायः पट उत्पद्यते नश्यति चेति वाच्यम् ।
घटादाविवोत्पादविनाशप्रत्ययस्य शुक्लरूपादावविशेषात् । सम-
वायोत्पादविनाशयोरप्रतीतेय । एवञ्च मधुराम्ललवणकटुतिक्त-
कषायाणां रसानां सौरभासौरभानां गन्धानामेकैकत्वं स्यात् ।
नीलादितुल्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः । एकत्वे मधुरतरतमत्वाद्य-
नुपपत्तेः । सत्कार्यवादावतारापत्तेय ।

सत्तादिकमादाय जलेऽव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्तेति । पृथिवीजलाद्यन्तर-
मादाय जलेऽव्याप्तेराह जातोति । जातित्वावृत्तिभिर्या कस्यान्तरमाह नानेति ।

ननु रसान्तराननुपपन्नात् तथा स्यादित्यत आह । सत्कार्येति । एवं सर्वं
नित्यताङ्गीकारे साद्व्यवसतप्रवेशकवेतिभाव । यद्यपि समवायनायोत्पादलोकारा-
देव न सर्वनित्यतारूपस्य तस्यावतारः तथापि तदस्य घटपटादिसकलकार्यनित्यता-
पत्तिरेव तदवतारो बोध्य इत्याहुः ।

अनेकव्यक्तिसमवेतस्य निरतिशयस्य नित्यस्य
सामान्यादन्यत्वं नोपपद्यते । अस्तु शुक्लादिकं सामा-
न्यमेवेति चेत् । न । गोत्वादिना परापरभावानु-
पपत्तौ जातिसङ्करप्रसङ्गादिति । रसः षड्विधो मधु-
रादिरिति । अस्यापि व्याप्ति र्मण्यादिषु गन्धवत् ।
पाकजरूपेणानुमानात् । अत्राप्यवान्तरानेकसामान्य-
विशेषवान्न स पृथिव्यामेवेति वाक्यार्थः । अपामव्यक्त-

अनेकेति । ननु जातेः (१२३) संस्थानमात्रव्यङ्गत्वात्
गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तेय जातित्वं न स्यात् । सामान्य-
रूपत्वापादने आपाद्यापादकयोरभेदश्च । मैवम् । यदीदं शुक्लं
रूपं नित्यं सदनैकव्यक्तिः स्यात् गुणो न स्यात् इत्यापादनार्थ-
त्वात् । पाकेन श्यामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमित्यनुभवात् । न
चासौ भ्रमो बाधकाभावात् । अस्त्विति । प्रतीतिस्तथैवोपपत्तेः ।

(१२३) संस्थानमात्रेति । परस्य समतावदभेदेदम् । नचैव सङ्गजाति-
वत्त्वं तत्त्वैवाव्याप्तिमिति वाच्यम् । तन्मते चान्यथैव तत्त्वव्यकरण्यादित्या-
शयात् । आपाद्येति । यद्यपि नित्यत्वादिवदितमापादकं निःसामान्यादे च वर्तते
वभवेत्तद्व्यवस्थामान्यमाशङ्क्यमिति नाभेदकत्वापि अप्रयोजकत्वे तात्पर्यम् ।

यदीदमिति । इत्यादौ व्यभिचारादाह नित्यमिति । नित्यरूपादौ व्यभि-
चारादाह । नैकवर्त्ततेति । न चाप्रयोजकत्वं नित्यानेकवर्त्तमानत्वापि मुख्यत्वे वद-
त्वादेरपि मुख्यतावत्तेरिति भावः । अतुभवादिति । यद्यपि भाववर्तिन पाकेन
रूपोत्पत्तिर्भासी तथाच न प्रत्यक्षो तत्तापि न्यायनवनेदेदम् । अतुभानिचमुद्दिष्टमिति-
प्रेम्णाङ्गमित्याहुः ।

मधुर एव हि, स्वाभाविको रसः । अवान्तरभेदास्तु नारिकेलादिजलगताः पार्थिवद्रव्योपाधिकाः । तेन गन्धवती पृथिवी अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रूपवती अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रसवती चेति लक्षणार्थः ।

स्यादेतत् । यथा रूपवत्त्वाविशेषेऽपि त्रयाणामनेकविधरूपवती पृथिवी । स्वच्छधवलरूपवज्जलम् । शुक्लभास्वरूपवत्तेजः । तथा गन्धावान्तरप्रकारभेदमाश्रित्य द्रव्यभेदहेतुः स्यादित्यत आह । गन्धो द्विविधः ।

किं गुणेनान्तर्गडुनेत्यर्थः । गोत्वादिनेति । शुक्लत्वादिजातिमद्गुणवत्त्वं द्रव्येऽनुभूयते न तु शुक्लादिजातिमत्त्वमेवेति भावः । अत्रापि । नानाजातीयरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वान्तरजातिमन्मधुरवृत्तितज्जातिमत्त्वं वेत्यर्थः । पार्थिवेति । अन्यथासिद्धान्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः ।

ननु गन्धमात्रस्यैवेतरभेदसाधकत्वात् तद्भेदकघनमर्थान्तर-

ननु नानैव गोत्वादिभ्यामभिव्यक्त्यागद्वयानुभवः प्रमाणवति । शुक्लत्वादिति । अशान्तरेति । अशान्तरजातिमान् मधुरो यस्येति द्रव्यस्योक्तत्वात् तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेत्यर्थः । अद्यप्यशान्तरजातिमत्त्वं मधुरत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तच्च अन्तरभेदस्योक्तव्यमित्याग्निं साध्यापि समानाधिकरणमधुरनिष्ठातिशयप्रतियोगित्वं विवक्षितम् ।

सुरभिरसुरभिश्चेति । क्षिताविवेत्यनुवर्तते । न द्रव्या-
न्तरे । 'पाकजः खल्वयमेकस्मिन्नेव द्रव्ये कालभेदेन
वर्तमानः प्रकारभेदवानपि न द्रव्यान्तरव्यवस्थाहेतु-
रितिभावः । स्पर्शोऽस्याः पाकजः । पाकजस्पर्शवती
पृथिवीति लक्षणार्थः । अत्र हि स्पर्शवतीत्युच्यमाने
तेजसा पाकद्रवत्ववतातिव्याप्तिः । अतः पाकजस्पर्श-
वतीति । अत्र च गन्धरूपरसानां पाकजत्वं सदपि
नोक्तं स्फुटत्वात् । स्पर्शस्य तथात्वे विप्रतिपत्तिः । न
हि गन्धादिवद्विशेषतः स्पर्शः पाकस्यान्वयव्यतिरेका-
वनुविधत्ते । पार्थिवत्वमात्रेण तथाकल्पने परिमा-
णादिष्वपि तथाप्रसङ्गात् । तदेतद्विप्रतिपत्तिबीज मप-
निनीपन्नेवेद सुक्तवान् पाकजः स्पर्श इति ।

यदि पाकजो न स्यात् संख्यापरिमाणादिवद-

मित्यत आह । यथेति । अत इति । यद्यपि पाकजत्वं परमाणु-
स्पर्श एवेति भागासिद्धिस्तथापि पाकजस्पर्शसमानाधिकरण-
त्वव्याप्यजातिमतीत्यर्थः ।

अविशिष्ट इति । ननु चावैशिष्ट्यं (१२४) सकलद्रव्यवृत्ति-

(१२४) वृत्तिरिति । यद्यपि परिभाषादेरपि न सकलद्रव्यवृत्तित्वं तथापि
सकलद्रव्यनिजाम्बुजाभासप्रतिबोधितानवच्छेदकत्वं सकलद्रव्यवृत्तित्वं बोध्यम् ।
अथ बीजागुप्यपत्तिमाह । अन्तर्देति । स्वर्गस्यैव तद्विषय इत्यर्थः ।

विशिष्टः स्यात् । तथाचाशीविषदृष्टिककीटादिदंशेषु
शूकशिव्विषदृष्टिकपत्रिकादिषु च स्पष्टेषु दृष्टो दुःख-

गुणत्वसाक्षाद्ग्राप्यजातिमत्त्व विशेषगुणवृत्तिविरहो वा । आद्ये
गुरुत्वेन व्यभिचारः । न हि गुरुत्वं पाकजं संख्यादिवदविशिष्टं
वा । अन्ये पाकजानामपि स्नेहबुद्ध्यादीनां विशेषगुणत्वाद्ग्राभि-
चारः । आशीविषदगादौ संयोगविशेषस्यैव दुःखविशेषहेतुत्वम् ।
मण्ड्यादिसंयोगस्य च तदुपगमहेतुत्वम् । एवं गवादिसंयोगस्य च ।
स्पर्शोऽपि न प्रयोजकः । संयोगभेदस्यैव तत्त्वात् । स्पर्शविधि-
निषेधावपि संयोगाविषयावेव । अन्यथा स्पर्शस्य ज्ञायमानस्य
तत्त्वमिति तज्ज्ञानस्य तथात्वे संयोगे वृत्तेऽपि व्यामर्शेन तदज्ञाने
आचमनाद्यकरणप्रसङ्गः । तीर्थजने स्नेच्छजले चैवं विधिनिषे-
धनात् पाकजप्रसङ्गश्च । अन् वाय्वयाधीन एव विशेषोऽन्तं पाकज-
त्वेन । अथायमागयः । तेजःसंयोगोत्पाद्यस्य विनाशत्वे ताव-
द्रूपादीनां सम्प्रतिपक्षे तत्र न तद्व्यक्तिवृत्तित्वमेव प्रयोजकम् । अन-

तत्त्वमिति । अदृष्टहेतुत्वमित्यर्थः । तज् ज्ञानस्येति साक्षात्कारस्येत्यर्थः ।
स्वरूपसन्तु स्पर्शो भावः प्रति कारणं स्पर्शस्य सर्वदा सत्त्वेन सर्वदादृष्टोत्पादापत्तेः ।
तस्य च ज्ञानं संयोगे सत्त्वेवेत्यावश्यकत्वात् संयोग एव तत्कारणम् । अन्यथा
संयोगे ज्ञातेऽपि व्यामर्शेन स्पर्शज्ञाने भावद्वानुत्पत्तौ तद्व्यापकाचमनादेरकरण
प्रसङ्ग इति भावः । संयोग इति पाण्डानादिसंयोग इत्यर्थः । कले जलस्यैव
आशयेति । स्नेहवदिति भावः । पार्थिवविशेषगुणवत्त्वमेवेति । पार्थिवपरमाणु
विशेषगुणवत्त्वमेवेत्यर्थः । यथाशुतस्त्राव्यविरूपादावतिप्रसक्तत्वेन कार्यतानवच्छेद
कत्वात् । एवमप्येवम् ।

विशेषो नोपपद्यते । मणिमूलादिविशेषेषु च स्पष्टेषु
तदुपशमो न स्यात् । गवादिचारुडालादिस्पर्शविधि-

नुगमात् । नापि रूपादित्वं जलादिरूपसाधारण्यात् । अतः
पार्थिवविशेषगुणत्वमेव तत्र प्रयोजकम् । अतः पृथिवीस्पर्शः
पाकजः । पृथिवीविशेषगुणत्वात् । गन्धवत् । विपक्षे बाधकन्तु
कार्यकारणभावानुपपत्तिः । अवैशिष्ट्यन्तु पाकजत्वावच्छेदकरूप-
राहित्यम् । आशीविषादिदेशेषु दुःखविशेषः कुतश्चिदग्राह्यः
केनचित् साधारणोऽनुभूयते इत्यविवादम् । तत्र परापरव्यावृत्तं
साधारणञ्च कारणमावश्यकम् । अन्यथाकस्मिकत्वापत्तेः । न च
तत्तद्द्रव्यसंयोग एव तथा अप्रौढकपिकच्छसंयोगेऽपि तथा दुःखा-
नुत्पत्तेः । न च प्रौढसंयोगस्तथा प्रौढिर्न जात्यादिरूपा । अनुप-
सम्भात् । रूपादिकन्तु साधारणमेवेति परिशेषेण स्पर्शविषेयस्यैव
तत्त्वात् । एवं गवादिमंयोगेऽपि भेदो द्रव्यविशेषात् वाच्यो-
द्ध्ये च विशेषो न कारणविशेषमवधूय । तत्र रूपादीना साधा-

ननुपसम्भादिति । न च सङ्ख्यविशेष एव प्रौढिपदार्थः । स चातुर्भवसिद्ध
इति वाच्यम् । अननुगमादित्याहुः । साधारणमेवेति । अप्रौढकपिकच्छसाधा-
रणमेवेत्यर्थः । इत्येति । यद्यपि गोत्वादिजातिगत एव विशेषः सम्भवति तथापि
अधिकच्छस्यले अर्थस्य पाकजत्वसिद्धेरन्त्यापि तद्यात्वमिति पूर्वोक्तभेदेनेदञ्चम् ।
अर्थ एवेति । अथयद्विषयस्य परस्परया पाकप्रयोज्यत्वं बोध्यम् ।

कले त्विति । यद्यपि तत्र अग्राहेरविशेषे अथ विधिविधेयौ । यदि च ज्ञेय-
त्वादिकातिविशेषावयविशेषिते तद्यात्वं तदा प्रकृत्यपि तुल्यम् । तथाप्यापातत
इदञ्चम् । अतएव विज्ञानेऽप्युपेक्षितं न तु दूषितम् ।

निषेधौ न स्याताम् । न च द्रव्यमात्रे तावुपपद्येते ।
दर्शनस्पर्शनाघ्राणास्वादनभेदेन मातङ्गमदिरादिप्राय-

रणत्वात् स्पर्श एव विशेषः कल्प्यते जले तु बाधकात् त्यज्यते ।
मैवम् । विशेषगुणत्वेन च विशेषगुणत्वमिति परस्परान्वयात् ।
कपिकच्छस्पर्शं च वैजात्यमनु । ते न च पाकजत्वं पाकजस्पर्शस्य
कचित् तेजःसंयोगात् क्वचित् कारणगुणप्रक्रमेणोत्पादेनाननु-
गमः । कार्यवैजात्यकल्पने च गौरवम् । पाकजस्पर्शस्य नेतरभेद-
साधकः । वैशेषिकनयेऽवयविनि भागामिदेः । उच्यते । अग्नि-
चापरामृष्टेषु तत्तदनुस्पर्शेषु पाकानन्तरं सुकुमारकठिनतरतमा-
दिधोः सार्वभौमिकी । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेजःसंयोग एव
प्रयोजकः । न चावयवानां निविडः संयोगः संग्रहाख्य एव
तद्विपयात् तस्य द्वौन्द्रियग्राह्यतया च चक्षुषापि तदग्रहापत्तेः ।
न चेष्टापत्तिः । चक्षुषा तदग्रहेऽपि स्पर्शविशेषमंगयादन्धकारेऽपि
तत्प्रतीतिः । अवयवसंयोगस्यावयविन्यहत्तेः तद्वगतत्वेन प्रतीति-
रनुपपत्तेय । एकार्थसमवायेन तदुपपत्तिरिति चेन्न । साक्षात्-

तेन चेति । ननु यदि पाकजत्वेनैव विशेषगुणत्वम् तदा जलादिरूपादौ कथं
विशेषणत्वम् । यदि च जलादिरूपादिमात्रवृत्तिजातिभादायैव तदा त्वं तदा
पाकप्रयोज्यजात्यनभ्युपगमेऽपि दृष्टिबीस्पर्शमात्रवृत्तिजातिभादायैव तदा त्वमिति
चेत् । न । दृष्टिबीविशेषगुणत्वेन पाकजत्वमेव नियामकमित्याशयेनोक्तत्वादित्येके ।
दृष्टिबीगुणत्वत् तद्विबीविशेषगुणत्वमपि तत्प्रयोजकं, किन्तु दृष्टिबीरूपत्वादिक-
मेव तत्तेत्यत्र तात्पर्यमित्यन्ये । एतदन्तरादेवाह किञ्चेत्यव्याहृतः । गौरवमिति ।
रूपादिवैजात्यसातुभूयमानत्वात् प्रामाणिकं तदिति भावः ।

श्चित्तभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् पार्थिवः स्पर्शी-
ऽपि पाकजः । पार्थिवविशेषगुणत्वात् । गन्धवदि-
त्यवधेयम् ।

सम्बन्धे बाधकाभावात् । अन्यथातिप्रसङ्गादिति स्पर्शविशेष एव
तद्विषय इति स्थिति अन्यत्र प्रयुज्यते । (१२५) पृथिवीस्पर्शः तेजः-
संयोगजन्यः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यपृथिवीगुणत्वात् । गन्धवत् ।
न च त्वगवेद्यत्वमुपाधिः । तेजोऽवयविनि साध्याव्यापकत्वात् ।
न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षेतरत्वात् । अथवा पृथिवी-
परमाणुस्पर्शः तेजःसंयोगजन्यः द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्य-
प्रत्यक्षगुणत्वावान्तरजातिमत्पृथिवीपरमाणुगुणत्वात् । रूपवत् ।
न च रूपवदिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं साधनावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वमुपाधिः । तुल्ययोगक्षेमत्वात् । नापि सन्दिग्धो-

दोषान्तरमाह । पृथिवीस्पर्शस्येति । पाकजस्पर्शो न लक्षणाभेद-
बाधनेऽवयविनि भागाविज्ञेयत्वार्थः । अन्वकारेऽपीति । तद्वतीति नैविद्याप्रतीतेः ।
तथाच यदि नैविद्यात्मकं कठिनं तदा तज्ज्ञानाद्यविवर्तं तम इति व्यवहारवत्
कठिनं तम इति व्यवहारः स्यादिति भावः ।

हेचित्तु मसद्गुणसमिदम् । यदावयवसंयोग एव कठिनत्वादिकं तदाव्यवहारे
वस्तुतत्त्वात्तमसि स्थितं शुक्लासकादि कठिनमनुभूयेत । तावत्कान्तरीयादिस्थितवत् ।
कठिनसंयोगस्य स्पर्शवत् तेजःसंयोगमेवत्वादित्याहुः । एवञ्च गुणप्रकाशे
शौक्यार्थकठिनयोः संयोगत्वेन यदभिधानं तदेकदेशिमतेन लक्षणाया चेति
बलश्रुम् ।

(१२५) पृथिवीस्पर्श इति । गन्धवदिति पाकानभ्युपगमात् तदीयस्पर्शाये
वाच्यः । परमाणुस्पर्शाहेत्वसिद्धिः । अतएव वाच्यद्विस्पर्शमात्रं परमाणुस्पर्शमात्रं

ये तु मन्यन्ते पृथिव्यां स्पर्शो नास्त्येव उष्णाग्नौत्ये
विहाय स्पर्शान्तरस्यानुपलम्भवाधितत्वात् । गैत्यमेव

पाधिः । विपक्षवाधकेनोक्तेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनैवोपाधे
साधनाव्यापकत्वात् । पाकजस्मर्गहृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमदुपाधि-
त्वमेवेतरभेदे हेतुरती न भागासिद्धिः ।

गैत्यमेव हीति । अनुष्णाशीतव्यवहारस्यानीष्णाग्नौत्यविषय
त्वात् तस्यावश्यकतयाभ्युपगमात् तत एव व्यवहारोपपत्तेर्नाति

वा पक्ष इति प्रत्युक्तम् । बाधादघिज्ञेयेति चेत् । अत्र पृथिवीस्पर्श एव पक्षः ।
साध्ये च अन्यपदं प्रयोज्यपरम् । तेन भोक्तृबाधः । तज्जन्यजातीयसम्बन्ध
साध्यमित्यप्याहुः । प्रतिनिवर्तेन्द्रियपाक्षजातिमत्पृथिवीगुणत्वादिति हेत्वर्थः ।
तेन न भागासिद्धिः । अतएवालोक्तगुणसंयोजने वस्तुमात्रपाक्षे न व्यभिचारः ।
पक्षेतरत्वादिति । यद्यपि स्पर्शत्वादेरपि व्यावर्त्तनात् न पक्षेतरत्वं तथापि साधना
वच्छिन्न पक्षमेव व्यावर्त्तयतीति पक्षेतरत्वमुक्तम् । वस्तुतः साध्यव्यापकतापाह
कातृश्रुतकर्तृमात्रोपपक्षत्वपरमिदम् । इत्येति । अत्र पृथिवीपरमाणुस्पर्शस्यैव
पक्षत्व संयोगजन्यत्वं यद्यनुत्तमेव साध्यम् । अतएव पिठरगुणव्यभिचारवारणाव
परमाणुपदम् । संयोगादो व्यभिचारवारणाय क्वाप्याह्वानं गुणविशेषणम् । न तं
जातिविशेषणम् । गुणत्वावान्तरपदवैयर्थ्योपपत्तेः । न चैवमपि परमाणुवृत्ति
सत्त्वादिव्यक्ती व्यभिचारः । इत्यप्याहुः कवारदिन्द्रियापाक्षजातिभूत तात्पर्यात् ।
गुरुत्वे व्यभिचारवारणाय प्रत्ययेति जातिविशेषणम् । एवञ्च सत्तामादाय गुरुत्वा
व्यवहारतादवस्थ्यात् तद्वारणाय गुणत्वावान्तरति । कलपरमाणुगुणपादो व्यभि-
चारादाह । पृथिवीति । गुणपद सम्भातायातम् । न चेति । साधनव्यापकत्व
निरासायाह । रूपवदिति । सत्तामादायोक्तदोषसत्त्वादाह । गुणत्वव्याप्येति ।
पृथिवी गुणत्वादिकमादाय दोषतादवस्थ्यादाह जातीति । तेजोऽग्नयविनि यश्च
साध्याव्याप्तेराह । साधनेति । विपक्षति । शीतुमाद्यादिप्रत्ययान्यघातुपपत्त्ये

शुष्कपार्थिवद्रव्यस्येति भावः । सेयं पृथिवी यदनित्यैव तदावयवानवस्था स्यात् । एकस्य हि कस्यचिदवयवस्य निवृत्तौ निराश्रयश्च कार्य्यमापदेत ।

अथ नित्यैव निष्प्रामाणिका तर्हि स्यात् । कार्य्यञ्च गन्धवदपि द्रव्यान्तरं स्यात् । अत आह । सा च द्विविधा नित्यानित्या चेति । चकारौ मिथः समुच्चये नियमनिराकरणपरौ । तेन नोक्तदोषावकाश इत्यभिप्रायः । का पुनर्नित्या । महती हि मही महत्त्वादेव कार्य्यत्वादनित्या । अणुपरिमाणात् नोपलभ्यत एवे-

साधारण्येन न द्रूपणं तथापि सर्व्वकार्य्यद्रव्यनाशात् प्रलयानन्तरं सृष्टिरिति व्यवस्था इत्यपरे । एकस्येति । सर्गादौ सर्व्वानित्य-द्रव्यनिवृत्तौ ह्यणुकस्य निराश्रयतापत्तिरित्यर्थः ।

निष्प्रामाणिकेति । नित्यपृथिव्या अनुपलम्भात् । (१२७) पृथिवीत्वस्यानित्यवृत्तित्वेनेवोपलम्भादित्यर्थः । महत्त्वादिति ।

यारभार्चिकोदभूतस्यैवाभावे अन्तर्लोकसमवधानेऽपि न प्रत्यक्षता स्यादिति बोध्यम् । अनुष्णाशीतप्रत्ययस्य नाभिभूतस्यैवादिविषयत्वमेनाभिभावकोप-लम्भापत्तिः स्यात् । किन्तु तदभावद्वयविषयत्वमेवत्यत आह । स्यैवैवमित्येति । स्यैवस्य तत्तावत्त्वे तद्विशेषकधीभावः न स्यादिति भावद्रव्यस्य त्वगवेद्यतापत्तिरत्रापि बोध्या । दोषान्तरमाह । तद्वोरिति ।

(१२७) पृथिवीत्वस्येति । तथाच व्यापात इति भावः । मूर्त्तत्वमिति । न च मनसा सिद्धसाधनम् । तन्मूर्त्तत्वादिद्विदशाभावेवाश्लोक्तत्वात् । वस्तुतोऽ-

त्यत आह । परमाणुलक्षणा नित्येति । लक्षणं
स्वभावः कार्य्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवता
नेह प्रमाणान्तरमादर्शितम् । तथाहि स्थूलकार्य्यस्य
लोष्टादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमान-
स्यान्यतरतमादिभावाद् यतो नाल्पीयस्त्वं परमाणु-
माचक्ष्महे । एष ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निर-
वधिरेव । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण मरुसर्पपयोः
परिमाणभेदानुपपत्तेः । न च कारणसंख्याया अवि-
चाक्षुषमहत्त्वादेव यत्कार्य्यत्वं तस्मादनित्येत्यर्थः । अत्र भूतत्वं
नित्यवृत्ति न वेति संशयः । अनन्तेति ।

नन्वनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेऽपि कश्चित्तादृग्वहुतरावयवा-
रभ्यः कश्चित् तादृगपेक्षयात्यावयवारभ्य इति भवान्तरसंख्याभेदादेव
परिमाणभेदः स्यात् । अत्राहुः । सर्पयो यदि साक्षात् परम्परा-
साधारणमेवारम्भकानावयवारभ्यः स्यादेतत्परिमाणाधिकपरि-
माणः स्यात् । न ह्यनवयवानां निविडित्वेऽप्येतावानपकर्षः सम्भ-
वति । यद्वा मेरुपदं स्थूलपरम् । सर्पपदञ्च दृग्गुणकपरम् । तेन
यदि दृग्गुणकं सावयवारब्धं स्यात् महत् स्यादिति महत्त्वापत्ति-

वयवत्वं पक्षीकार्य्यम् । तच्च इत्यवयवावयवमिति बोध्यम् । सूर्यवत्त्वेन नित्ये
विशेषणोक्तमित्युक्तम् । तादृगिति । तथाचावयवपरम्पराया अत्रान्येऽपि साक्षात्-
वयवावयवकारणवज्जलात् प्रसक्तः परिमाणभेद इत्यर्थः ।

• सर्पयो यदीति । ननु साक्षादारम्भकाः सर्पप्रापयः तदपेक्षया भूनापेति

त्यत आह । प्रमाणलक्षणा नित्येति । लक्षणं
स्वभावः कार्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवता
नेह प्रमाणान्तरमादर्शितम् । तथाहि स्थूलकार्यस्य
लोप्रादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमान-
स्यान्यतरतमादिभावाद् यतो नाल्पीयस्त्वं परमाणु-
मावक्ष्यहे । एष ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निर-
वधिरेव । अनन्तावयवारब्धत्वाविशिषेण मरुसर्पपयोः
परिमाणभेदानुपपत्तेः । न च कारणसंख्याया अवि-

चाक्षुपमहत्त्वादेव यत्कार्यत्वं तस्मादनित्येत्यर्थः । अत्र मूर्तत्वं
नित्यवृत्ति न वेति संग्रहः । अनन्तेति ।

अन्वनन्तावयवारब्धत्वाविशिषेऽपि कथित्तादृग्बहुतरावयवा-
रभ्यः कथित् तादृगपेक्षयास्पावयवारभ्य इति भवान्तरसंख्याभेदादेव
परिमाणभेदः स्यात् । अत्राहुः । सर्पपो यदि साक्षात् परम्परा-
साधारणमेवारम्भकानावयवारभ्यः स्यादेतत्परिमाणाधिकपरि-
माणः स्यात् । न ह्यनवयवानां निविडत्वेऽप्येतावानपकर्षः सम्भ-
वति । यद्वा मेरुपदं स्थूलपरम् । सर्पपदञ्च दृशुकपरम् । तेन
यदि दृशुकं सावयवारभ्यं स्यात् महत् स्यादिति महत्त्वावृत्ति-

वयवत्वं पक्षीकार्यम् । तच्च द्रव्यव्यवसायित्वमिति बोध्यम् । स्पष्टेवस्तेन नित्ये
विशेष्यत्वनिमित्तप्राक्तः । तादृगिति । तथासावयवपरम्पराया अन्तर्गतेऽपि साक्षात्-
व्यवसायिकारम्भकतात् प्रकृतः परिमाणभेद इत्यर्थः ।

• सर्पपो बहोति । नतु साक्षादारम्भकः सर्पमावयवः तदपेक्षया नूनायेति

शेषेऽपि एरिसाणप्रचयाभ्यां विशेष इति युक्तम् ।
तयोरपि संख्याविशेषाभावेऽनुपपत्तेः । नापि प्रलया-
वधिः कस्यचिदन्यस्य निरवयवत्वे तदनुपपत्तेः ।

द्रव्यस्यावयवविभागविनाशाभ्यां विना विनाशा-
भावात् । नापि विभागावधिः । तस्य विभज्यमाना-
श्रयतया तदभावेऽनुपपत्तेः । न चैकाग्रयविभाग इति

रिव तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः । यद्वा द्वाणुकत्रसरिण्डोः सावयवा-
रभ्यत्वेन तुल्यपरिमाणादृते तात्पर्यम् । प्रलयावधिर्नाशावधिः ।

कस्यचिदिति । निरवयवद्रव्यस्य समवायिकारणासमवायि
कारणनाशाभावे नाशासम्भवादित्यर्थः ।

द्रव्यस्येति । ननु विभागी न द्रव्यनाशकः । आश्रयनाशजन्ये
द्रव्यनाशे व्यभिचारात् । मैवम् । विभागेन (१२८) तत्कार्यस्या-
रम्भकसंयोगनाशस्योपलक्षणात् । यद्यप्येकाग्रयत्वेऽपि विभागस्तद-
वधिर्नास्ति तथाप्यभ्युपगम्य द्रूपणान्तरमाह । न चेति । यदि

यद्योक्तयद्वाक्यं तर्हि प्रत्यापादकासिद्धिरिति चेत् । मेरुणा समं तस्य साक्षात् तुल्या
वयववारभ्यस्य तदन्तर्भावापदनमित्याह । यद्वा एतदस्तरसादाह । यद्वेति । ननु
तुल्यपदार्थान्वय इत्यत आह । यद्वेति । यद्यपि घटपटादीनां सावयवारभ्य-
त्वेन तुल्यपरिमाणारभ्यत्वमिति व्यभिचारस्तथापि न ह्यभ्येन तुल्यत्वं विवक्षितम् ।
तच्च तत्रापीत्यदोषः ।

(१२८) विभागेनेति । न चैवमपि व्यभिचारतादृशस्यम् । निमित्तकारणो-
त्तरकारणनाशवेनानुगमादितिभावः । तदवधिरिति विभागावधिः । अथयथा
वदविप्रसङ्ग एकाग्रयत्वेऽपि विभागस्त नास्ति तथा सत्याश्रयावधित्वापातादित्यर्थः ।

युक्तम् । किञ्चित् कुतश्चिद्विभज्यते । न तु तदेव
तस्मात् । तस्मान्निरवयवावधिरयमवयवावयविप्रसङ्ग
इति विज्ञायते तर्कितमेव न तु भमितमिति चेत् ।
अत्र कश्चिदाह । किमत्र प्रमाणान्तरगवेषणया
तत्सरेणोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तस्य चावयवकल्पनायां
प्रमाणाभावेन निरवयवत्वात् । तदसत् । तस्य चाक्षुष-

हीति । ननु रूपवत्त्वमत्र प्रयोजकं न तु महत्त्वम् । तस्य पृथग-
न्वयव्यतिरेकाननुविधानात् । सावयवत्वमपि न चाक्षुषत्वे प्रयो-
जकं गुणादावभावात् । द्रव्यचाक्षुषत्वे तु न विशिष्य प्रयोजकम् ।
सामान्यप्रयोजकादेव विशेषसमवधाने तदुपपत्तेः । दूरतमादौ
तु चाक्षुषज्ञानविशेषं प्रति महत्त्वविशेषस्यैव कारणत्वं सिध्यति ।
न तावता महत्त्वसामान्यकारणत्वसिद्धिः । न वा नित्ये त्रुटि-
महत्त्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वं कारणं येन महत्त्वानुविधानेन तत्कारण-
मनेकद्रव्यवत्त्वमपि चाक्षुषप्रयोजकं स्यात् । तत्सरेणुः कार्यो महत्त्वे
सति क्रियावत्त्वादिति चेत् महत्त्वस्य विशेषणस्य व्यावृत्त्या प्रसिद्धौ
व्यर्थत्वात् । क्रियावत्त्वमात्रस्य मनसि व्यभिचारात् । पृथिवीत्वं

रूपवत्त्वमिति । अदुभूतरूपवत्त्वमित्यर्थः । तस्येति । परमाण्वाद्यनङ्गोकारा-
दितिभावः ।

सामान्येति । अन्यथा गुणादिचाक्षुषत्वे प्रयोजकान्तरमनुज्ञियेतेति भावः ।
सावयवत्वे सामान्यरमाशङ्कते । तत्सरेणुरिति । महत्त्व इति । न च व्यावर्त्यस्य
परमाण्वोरसिद्धौ व्यर्थविशेषणता । क्रियावत्त्वमात्रेण कार्यत्वे अवयवत्वेनागतस्य

द्रव्यतया महत्त्वाद्नेकद्रव्यवत्त्वाच्चेति । यदि हि स्वस्य
चाक्षुषता महत्त्वमन्तरेण स्यात् दूरदूरतरादौ न महत्-
परिमाणप्रकर्षमनुविदध्यात् । यदि च सानेकद्रव्य-

निरवयववृत्ति इन्द्रियानिन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सकलपृथिवीवृत्ति
जातित्वाद्वा सत्तावदिति चेत् । न । घटत्ववत् पृथिवीमात्रवृत्ति-
त्वेन प्रतिरोधात् । तस्मात् त्वसरेणुर्नित्यो महत्त्वोत्कर्षगूण्य-
द्रव्यत्वात् । व्योमवत् । अनित्यं हि घटादिद्रव्यं कुतश्चित् तदुत्-
प्लव्यतेऽपि कुतश्चिदपक्लव्यतेऽपि । मैवम् । दृश्यते हि दूरात् किञ्चि-

क्रियावत्तनियमादनस्य वा कचिद्विषये वाच्ये सामान्यतो व्यभिचारवारकतया
सामान्यत सिद्धे निरवयवत्वेऽनुमानवैयर्थ्यं अतस्तदप्रसिद्धिरेव वाच्यम् । न चान-
वयवैव व्याप्तिप्रज्ञाभावे विशेषणसार्धकता व्यभिचारवारकस्यैव साधकत्वादित्यभि-
सम्भावाद् । अहन्वेति । अपक्लव्यमहन्वाश्रय इत्यर्थः । व्यावर्त्येत । पर-
माणुवृत्तिरेति भावः । क्रियावत्तमात्रस्य सतोऽसिद्धव्याप्तिरिति वाच्यम् । क्रिया-
वत्तेति । तथा बोधयासिद्धहेत्वसाध इत्यर्थः । निरवयववृत्तौति । निरवयव-
सम्भवेतित्यर्थः । तत्र परम्परामुक्त्येन गुणादिवृत्तितया न सिद्धसाधनम् ।
न वा द्वितीयहेतौ सामान्तिपदेनैयर्थ्यम् । यद्यपि तस्मिन्नेव त्वसरेणुनैव सिद्धसाधन-
तथापि त्वसरेणुभिर्चेति विशेषणान्न दोष इति ।

यत्पदेन सिद्धसाधनवारणार्थं निरवयवत्वेऽतीन्द्रियत्वविशेषणमिति तत्र ।
अतीन्द्रियमाणादारम्भकत्वसरेणुवृत्तितया परेण सिद्धसाधनकरणसम्भवात् ।
घटत्वादौ व्यभिचारवारणायातीन्द्रियेति । माण्यत्वादौ व्यभिचारादाहतातीन्द्रि-
येति । घटमाणादन्यतरत्वे व्यभिचारादाह जातीति । सकलेति घटत्वादौ
व्यभिचारवारणाय । अप्रसिद्धिवारणाय पृथिवीति । लज्जत्वात्यन्ताभावाद्दौ व्यभि-
चारादाह जातीति । अहन्वेति । अपकर्षपदस्य दृष्टान्तासिद्धिवारकतया व्यर्थं
तथापि तस्मिन्नेव त्वसरेणुस्यापि सार्धकत्वादुभयाभावव्याहेतत्वाद्वा नोक्तदोषः ।

वत्ता नाद्रियेत महत्त्वमपि नाद्रियेत । तद्व्यावृत्तौ
तस्यापि व्यावृत्तेस्तस्य तत्कारणत्वात् । अन्यथा तत्-
प्रकर्षं महत्त्वप्रकर्षो नानुविद्धीत ।

ओपलभ्यते चक्षुषा तंतस्त्वधिकपरिमाणमुपलभ्यते । तत्र न तावत्
तत्तत्परिमाणसत्त्वमेव प्रयोजकम् । अननुगमात् । महत्त्वञ्च
तेषु साधारणत्वात् प्रयोजकमित्यवधार्यते । (१२८) विशेषकारण-
त्वावधारणेऽपि तद्रूपसिद्धेरुपजीव्यत्वात् । एवं भावयवत्वमपि तत्र
प्रयोजकम् । अन्यथा महत्त्वस्यैवाभावादवयवोत्कर्षात् महत्त्वोत्-
कर्षेण तस्य तद्धेतुत्वात् । एतेन महत्त्वादेर्वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्य-
साक्षात्कारविषयत्वे स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वात् दण्डत्ववदकारण-
त्वमित्यपास्तम् । तदुत्कर्षात् प्रत्यक्षोत्कर्षेण तस्य कारणत्वात् ।
न ह्यकारणोत्कर्षमकार्यमनुविधत्ते । दण्डत्वादौ तु नैवं प्रकार-
भेदेनोभयरूपत्वाविरोधाच्च । चाक्षुषद्रव्यज्ञाने विषयत्वेन तस्य
कारणत्वात् । द्रव्येऽप्यनुगतत्वेन कारणतावच्छेदकत्वात् ।

एतच्च व्यासञ्च प्रतियोगिकाभावमते । 'उत्कर्षसमाधाधिकरणापकर्षेणून्यत्वादित्य-
त्वं तात्पर्यमित्यन्ये ।

(१२८) 'मनु विशेषकारणत्वमावश्यकमन्यथा दूरगुणैकत्वमहत्त्वात्रयवदप-
रत्वमहत्त्वात्रयोऽप्युपलभ्येत । महत्त्वस्य साधारणत्वात् । एतच्च महत्त्वसामान्य-
हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह । विशेषेति । विशेषकार्यकारणभावेऽपि सामान्य-
हेतुत्वसिद्धेरुपजीव्यत्वं प्रयोजकत्वं सामान्यं तथाभावं विना विशेषस्य तथाभावा-
भावात् । यद्विशेषयोरिति न्यायादन्यथा सामान्यस्याकफिकत्वापत्तेरिति भावः ।
तद्धेतुत्वादिति । यद्यपि जन्ममहत्त्वे तस्य हेतुत्वमन्यथा ओमादिमहत्त्वानुपपत्तेः ।

तस्माद्विवादाध्यासित स्वसरेणु मंहान् अनेकद्रव्यवांश्च
अम्मदादिचाक्षुषद्रव्यत्वात् । घटादिवत् । अपर आह ।
अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतार-
तम्यात् महत्त्वपरिमाणतारतम्यवदिति । तदप्यसत् ।

तस्मादिति । ननु (१३०) साधनायच्छिदसाध्यव्यापकं महत्त्व-
समवेतत्वमुपाधिः । उक्तेन विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्य-
त्वात् । उपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । भट्टानां व्योम्नः चाक्षुषत्वेन
तत्र साध्याव्यापकत्वाद्वा । अणुपरिमाणेति । अणुत्वं सजातीय
प्रतिधोगिकोत्कर्षापकर्षानाग्रयवृत्ति परिमाणत्वव्याप्यजातित्वात् ।

श्रुतिनित्यत्वादिना च तन्महत्त्वस्य नित्यत्वेनाभ्युपगमात् न तत्र तद्वेष्टा तथापि
चाक्षुषमहत्त्वं प्रति तद्वेष्टात्वमभिप्रेत्येतदुक्तम् । अत्र च विनिगमनाविरहः । न च
चाक्षुषत्वस्य जातित्वेन जन्मत्वनिवेचने गौरवमिति वाच्यम् । चाक्षुषत्वं हि
लौकिकचाक्षुषज्ञानविषयत्वमन्यथातिप्रसङ्गादेव लौकिकत्वनिवेचनेन साधयमिति
चिन्त्यम् । महत्त्वादेरिति । आदिपदं सावयवत्वपरम् । तदुत्कर्षादिति । अत्रा-
नेकद्रव्यत्वोत्कर्षान्महत्त्वोत्कर्षं स्ततश्च प्रत्यक्षोत्कर्षं तथाचात्मप्रत्यक्षे लक्षणाक्षु-
षत्वाच्च महत्त्वमेव कारणं नानेकद्रव्यत्वमिति प्रयोजकत्वाभिप्रायेण ध्वनोऽयमिति
बोध्यम् ।

प्रकारभेदं निवृणोति । चाक्षुषेति ।

(१३०) साधनेति । साधनैकदेशावच्छिद्यत्वेन । विविष्टावच्छेदकाने व्यर्थ-
विशेषणत्वात् । यद्यपि महत्त्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनमिति जन्ममहत्त्वं साध्यं
तथाच शुद्धसाध्यव्यापकत्वमेव तथापि यथानुताभिप्रायेच्छेदम् । केचित्तु परेण
तुल्यवयवाण्युत्पत्तीकारान्महत्त्वेऽपि साध्ये न सिद्धसाधनम् । नित्ये श्रुतिमहत्त्वे
इति त्वपूर्वाभिधानमभ्युपगमशब्देनेत्याहुः । महत्त्वमवेतत्वमित्यत्र महत्त्वपदं श्रुति
समवेतत्ववादिभते साधनव्याप्तिपरिहारार्थम् ।

परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात् । नासौ परमाणुः परमाणुः
स तु तर्हि तदवयवा एव कार्यानुमिताः परमाणवः ।
न हि ते महान्तः रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्व-
प्रसङ्गात् । तथाच तत्कार्यत्वे प्रमाणानवक्तृप्तौ तद-
वयवाननुमानात् । यद्यपि चाणुत्वान्निरवयवत्वाच्च

महत्ववदित्यर्थः । परस्परिति । परमाणुसिद्धौ महत्त्वविरुद्धाणु-
परिमाणसिद्धिस्तत्सिद्धौ परमाणुसिद्धिरित्यर्थः । न च महत्त्वाप-
कर्ष इत्थं व्यपदिश्यते । तस्य वृटावेव विद्यामात् । उपसंहरति
नासाविति । असौ वसरेणुर्न परमाणुरित्यर्थः ।

भाट्टानामिति । एतच्च महत्त्वसाध्यपक्षे बोध्यम् । अणुत्वमिति । अणुत्वोत्कर्षा-
पकर्षयोरन्यतरगर्भतया साध्यद्वयम् । तावतैवाभिमतसिद्धेः । साक्षात्तच्च परि-
माणत्वसाक्षाद्वाप्यजात्या । तथाच सजातीयपरमाणुपरिमाणप्रतियोगिकोत्-
कर्षानाश्रयीभूतद्वयणुकपरिमाणवृत्तित्वमेकेन सजातीयद्वयणुकपरिमाणप्रतियोगि-
कानाश्रयीभूतपरमाणुपरिमाणवृत्तित्वं चापरेण सिध्यति । द्वयणुकामेवया
परमाणोरणुत्तरत्वेन तत्परिमाणस्य द्वयणुकपरिमाणप्रतियोगिकोत्कर्षानश्रयत्वात् ।
न च दृष्टान्तासिद्धिः । सजातीयापकर्षानाश्रयत्वस्य व्योमपरिमाणे सजातीयोत्-
कर्षानाश्रयत्वस्य वसरेणुपरिमाणे सत्त्वेन तद्वृत्तितया महत्त्वे साध्यसत्त्वात् ।
परिमाणत्वेति । न चानुभवसिद्धेः पर्वतादिमहत्त्ववृत्तिजातिविशेषे परममहत्त्व-
जातो च व्यभिचार इति वाच्यम् । व्याप्यपदस्य साक्षाद्वाप्यपरत्वात् ।

न चेति । यद्यपि महदारम्भकत्वं महदुपादानत्वमन्यथा व्यभिचारापक्षेरेवञ्च
व्याप्य परमाणोरसिद्धौ महदिति व्यर्थम् । तथाप्यभवस्यवा सामान्यतो व्यभि-
चारावगमात् तद्वारणाय निर्विकल्पकसाध्यकानुमाने विशिष्टपदवत् तदुपादान-
मिति भावः ।

तेषां महत्त्वपरिमाणारम्भेण कारणमहत्त्वप्रचयौ स्तः
 तथापि बहुत्वसंख्यास्तीति सर्व्वं समञ्जसम् । न ।
 उक्तोत्तरत्वात् । अवश्यं हि वसरेणोरवयवैरनेकद्रव्यै-
 र्भवितव्यम् । महत्त्वं प्रति चावयवगतस्यानेकद्रव्यत्व-
 स्यापि कारणत्वात् । अन्यथा महत्त्वस्य तत्प्रकर्षानु-

अवश्यं हीति । ननु वसरेणवयवस्य सावयवत्वे साध्ये महत्त्वा-
 दिति अपचधर्मो हेतुः । न च महदारम्भकत्वं तदर्थं । महत्त्वस्यो-
 पाधित्वात् । मैवम् । समवेतत्वे साध्ये गुणादौ साध्याव्यापक-
 त्वात् । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम् । उक्तविषयबाध-
 केन साधनस्य साध्यव्यापकत्वनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् ।

सम्प्रदायविदसु यस्यां सामग्र्या (१३१) समवायिकारणत्वेन
 निरवयवद्रव्यमनुप्रविशति सा न महदारम्भिका यथा ज्ञानसा-
 मग्री । न चाद्रव्यसामयौत्वमुपाधिः । त्रिभिः परमाणुभिस्त्रस-
 रेणुरारभ्यते इति पक्षेऽपि परमाणुद्वयेनारव्यद्वयणुके साध्याव्याप-
 कत्वात् । ततस्त्वसरेणोर्महत्त्वात् तदवयवस्य सावयवत्वमावश्य-

साधयेति । एकदेशारम्भकत्तपरम । उक्तेति । तदुत्कर्षेण तदुत्कर्षादिना ।
 तस्य महत्त्व प्रति हेतुरेवेन तदभावे महत्त्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रापि नित्यबुद्धि
 महत्त्वपक्षे नेदं सङ्गच्छते इति सिद्ध्यम् ।

(१३१) समवायिकारणत्वेति । न च निरवयवं समवायिकारणं न
 महदारम्भकमित्येवास्ति वाच्यम् । यद्युक्तविशेषणविशेष्यभावे धैर्याभावात् ।
 सम्प्रदायमतं अयमप्यस्तरस इत्यप्याहुः । वस्तुतः त्रिभिः परमाणुभिर्न्ययणुकारम्भ-

विधानानुपपत्तेः । तस्मात् चसरेणोरवयवाः सावयवाः
महद्द्रव्यारम्भकत्वात् । तन्तुवत् ।

वहवश्च ते परिमाणप्रचयानुपपत्तौ महदारम्भक-
त्वात् । तुल्यपरिमाणतन्त्रपेक्षयाधिकसंख्यपटारम्भक
तन्तुवत् । ते च विभज्यन्ते । सावयवत्वात् । घटवत् ।
विपक्षे बाधकमुक्तम् । तदवयवानान्त्ववयवकल्पनान-
वकाशात् । प्रमाणाभावात् बाधकाच्च । द्रव्यारम्भ-
कत्वमूर्तत्वादीनामनुकूलतर्काभावादेवानवस्थाप्रसङ्गस्य

कम् । तथाचाणुपरिमाणत्वं कार्याकार्योभयवृत्ति परिमाणत्व
साक्षादप्यजातित्वात् महत्त्ववदित्याहुः ।

वहवश्चेति । (१३२) परिमाणारम्भकबहुत्ववन्तः परिमाणप्र-
चयाजन्यमहत्परिमाणायद्रव्यजनकत्वादित्यर्थः ।

पक्षे द्वाभ्यां द्व्यणुकारम्भे मानाभावः परानभ्युपगमय । अन्यथा कार्याकार्योभय
वृत्तौ तन्तुमाने परस्परसिद्धसाधनं उत्तरमापद्येत्यस्वरसो बोध्य इति । अणुपरि-
माणत्वमित्यनेनाणुत्वं जातिरूपवर्जितेति न स्वरूपासिद्धिः । न चाकार्यपदमफलं
तद्विनापि द्व्यणुसिद्धेरिति वाच्यम् । तत्प्रकारकबुद्धेरुद्देश्यत्वादित्येके । यदि
कश्चित् परमाणावेव विप्रतिपद्यते तदा तं प्रति तत्साधनाय तथोक्तमित्यन्ये ।
साक्षात्पदञ्च परममहत्त्वादौ व्यभिचारवारणाय ।

(१३२) परिमाणेति । ननु दृष्टान्तासिद्धिः । अधिकसंख्यकतन्तुपरिमाण
स्यापि महत्त्वारम्भकत्वात् । त्रुटिमहत्त्वातिरिक्तो सर्वत्र जन्यमहत्त्वे परिमाणं
हेतुरिति सिद्धान्तात् । यद्योक्तं यथानुसम्भवे द्वयं त्वय्येति चेत् । न । परिमाण-
मात्राजन्यत्वे सति प्रचयाजन्यं यन्महत्त्वं तदान्यद्रव्यसमभाविकारणत्वादि-

प्रतिकूलस्य स्फुटत्वादिति परमाणुसिद्धिः । तस्मात्
 यत्कार्यं तत्मावयवमिति समनियतसिद्धौ 'कार्य्य-
 द्रव्यत्वेन सावयवत्वं प्रसाध्य यत एवावयवात् कार्य्य-
 द्रव्यत्वं व्यावर्त्तते तन्निरवयवं परमाणुमुपपादयिष्याम
 इत्यभिप्रायवानाह । कार्य्यलक्षणत्विति । तु शब्दः
 परमाणो व्यवच्छिन्नति । किमत्र प्रमाणमित्यत आह ।
 सा चेति । येय मुक्तरूपा दृश्यते सा प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः ।
 स्थैर्य्यं स्थिरता चिरकालावस्थायित्वमिति यावत् ।
 आदिशब्दाद्विष्टम्भकत्वं जलादिव्यूहविरोधित्वञ्च ।
 अवयवसन्निवेशा स्तत्सामान्यविशेषाभिव्यञ्जकसंस्थान-

ननु इरणुकारम्भकोऽपि द्रव्यारम्भकत्वादिभिः सावयवः
 स्यादित्यत आह । द्रव्यारम्भकत्वेति । कार्य्यपृथिव्यां मानमाह ।
 येयमिति । चिरकालेति । यद्यप्येतज्जलादावप्यस्ति तथापि
 निविडसंयोगविशेषगुणवृद्धिद्रव्यत्वमात्रादप्राप्यजातिमत्त्वमभिप्रे-

त्यर्थात् । यत् निविडसंयोगवदवयववृद्धयं महदारम्भकं तत् व्यभिचारवारणाय
 सत्यन्तम् । यत् च प्रविष्टिसंयोगात् तद्वत् तथा तत् तद्वारणाय प्रचयाञ्जन्य-
 पदम् । यद्यपि द्रव्यान्तरमादाय बहुत्वसत्तात् यथाश्रुतसाधे न व्यभिचार
 सदापि विरलितसाधे तथेति ध्येयम् । द्रव्यपदं स्फुटार्थम् । निरिहेति ।
 निविडसंयोगवत्त्वं जलादावप्यप्यक्तमो जातिगर्भत्वम् । करकादिव्यावृत्तिनिविड
 संयोगलाभाय विशेषपदमित्याहुः । भेदेन व्याप्यत्वबोधनाय साक्षात्पदम् । रसता
 दिक्मादायातिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् ।

विशेषाः । स्थैर्यादीनि चावयवसन्निवेशाश्च तैर्विशिष्टाः । न ह्येतत् द्रव्यान्तरे सम्भवति । जलादीनां यत् तदुपनिपातमात्रेणैव भङ्गुरत्वात् ।

न च पार्थिववदम्भो द्रव्यान्तरं गच्छद्विष्टभाति पूर्वव्यूहं वा विरुणद्धि । न च पार्थिववत् द्रव्यान्तरं तत्तज्जात्यभिव्यञ्जकसंस्थानभेदवदिति । यतस्तत्तत्संस्थानविशेषवती अतएवापरजातिबहुत्वोपेता । ननु सर्वस्य चेतनादन्यस्य परार्थत्वात् किमनया चेतनप्रयोजनत्वं साध्यते इत्यत आह । शयनेति । शयनं शय्या । आसनमवस्थितिः । आदिग्रहणाद् भ्रमणकृपिकर्मादि । चकारादभिघातादनेकोपकारी चेति । तदिदं पारार्थ्यं मस्याः किं विषयतयैव नेत्युच्यते । किन्तु तत्र त्रैविध्येनेत्याह । त्रिविधञ्चेति । शरीरमिन्द्रियं

मेतम् । विष्टम्भकत्वं स्वाधिकशुक्लत्वाच्चयद्रव्यान्तरगतिप्रतिबन्धकत्वं दाहविरोधित्वञ्च स्वाधिकशुक्लत्ववत्पतनप्रतिबन्धकत्वम् ।

नन्वत्र कार्यप्रतिव्या एव लक्ष्यत्वात् परमाणुवतिव्याप्तिरिति चेत् । न । परमाणुभिन्नत्वेन विशेषणात् । प्रथिवीमात्रं लक्ष्यमित्याहुः ।

अविशेषमायङ्गु साभान्यविशेषाभ्यां विशेषमाह । स्वाधिकेति । स्वशुक्लाधिकशुक्लत्वाच्च इत्यर्थं स्तेन न वायावतिव्याप्तिरित्यथाहुः ।

द्रव्यान्तरपदं व्यर्थम् । यद्यप्येतद्वलादाश्व्याप्तं तथापि तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य जाति-

विषय इति संज्ञा यस्य तदिदं तथोक्तम् । एतेन शरी-
रत्वमिन्द्रियत्वं विषयत्वं वा न जातिरस्ति । प्रथम-
द्वितीययोः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । तृती-
ये च निःसामान्ययोः सामान्याभावयोर्विषयत्वात् ।
तस्माद् यदवच्छिन्ने आत्मनि भोगस्तदन्यावयवि

यदवच्छिन्न इति । पादे मे सुखमित्याद्यनुभवशलात् आत्म-
भिन्नेऽपि सुखस्यावच्छेदावच्छेदकभावसम्बन्ध इत्यर्थः । न च मृत-
(१३३)शरीरादावव्याप्तिः । आत्मविशेषगुणकारणमनसंयोगवद-
न्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि मनुष्य-
त्वादिजातिमत्त्वात् । शरीरसयुक्तमिति । यद्यप्येतत् दिक्काल-

मत्वं बोध्यम् । पूर्ववत् परमात्मीयतातिप्रसङ्गः । यदि च जनीयशरीरे प्रति
ब्रह्मव्यत्याश्रयत्वादिसि तदा प्रतिब्रह्मव्यत्यभिन्नेति विशेषणाच्च दोषः ।

(१३१) मृतेति । यद्यपि जीवदशाया इदमन्येवेति नाव्याप्तिस्तथापि
अवयवोपपत्त्यादिना तदानीमेवोत्पत्ते शरीरान्तरेऽव्याप्तिर्विध्या । न च तदलक्ष्य-
मेवेति वाच्यम् । तत्रापि शरीरव्यवहारादिति भावः । आत्मेति ।

ननु कारणत्व स्वरूपयोग्यता फलोपधानं वा । नाह । मृतशरीरस्यैव
जातिगर्भलक्षणात्तुपपत्तेः । नान्यः । फलानुपपन्नमनसंयोगवति मृतशरीरे
मनुष्यत्वादिजातिमत्त्वेन तादृशसंयोगवदन्यावयविमात्रवृत्तित्वाभावादिति चेन्न ।
तादृशसंयोगवद्वृत्तिरन्यावयविमात्रवृत्तियः या जातिस्वरूपस्य विवक्षितत्वात् ।
अत्राद्येन घटादावन्त्येन कटादावतिव्याप्तिर्निरस्ता । ब्रह्मव्यत्यादिक्कालादायातिप्रसङ्ग-
वारणाय मात्रपदम् ।

ननु प्राणत्वजातिमादाय प्राणेन्द्रियातिव्याप्तिरिति चेन्न । आत्मनो गुणविशेष

प्राणाद्यतिव्यापकं तथापि स्मृत्यजनकज्ञानकारणीभूतमनःसयोगा-
न्ययत्वमिन्द्रियत्वम् । त्वगिन्द्रियस्य सर्वज्ञानाजनकत्वात् तत्रा-

इति व्युत्पत्त्या आत्मविशेषगुणपदेन स्मृतेरुक्तत्वात् स्मृतिजनकमनःसयोगस्य न
प्राणमिति नोक्तदोषः ।

अनेव मनःपदं व्यर्थम् । न च स्मृतिहेतुशरीरप्राणसयोगमाहायः प्राणाति-
व्याप्तेस्तद्व्याप्याय तत् । तेनैवान्यथासिद्धतया प्राणमनोयोगव्याहेतुत्वाच्च दोष-
तादवस्थमिति वाच्यम् । अन्यथावयवविपदेनैव तद्व्याप्यात् । न च प्राणोऽप्यन्ता-
वयवीति वाच्यम् । प्राणाख्यवायुरन्त्यावयवविपदेनैव निरस्त इति प्रमेयनिबन्ध-
विरोधात् । तस्माद्वायव्यकारणविशेषोद्देशेनान्यावयववि- सुवर्णवटादिकं जले नोत्-
सृज्यते, तत्र सुवर्णवटादिजलसयोगस्मृतिकारणं तद्व्याप्यवर्णवटादिकमादा-
यातिव्याप्तिस्तद्व्याप्याय तदिति केचित् । अन्ये स्वात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यता-
प्रतियोगिककारणताश्रयत्वविवाचितमिति न प्राणोऽप्यतिव्याप्तिः । अतएव
विशेषपदमपि सार्थकम् । आत्मगुणत्वस्य नित्यानित्यवर्तिततया कार्यतावच्छेदकत्वेन
तदवच्छिन्नकार्यतायाः व्यभिचिहे । आत्मपदस्य सहाय्यात्मपरमिति न दोषताद-
वस्थम् । मनःपदस्य प्राणातिव्याप्तिशरत्क्रमेण । प्रमेयनिबन्धस्य मतान्तरेषे-
त्याहुः । न च शरीरत्वस्य लक्ष्यतया प्राकं तदप्रतीतौ कथं शरीरमनोयोगत्वेन
हेतुत्वमह । तदप्यहं च कथमुक्तलक्षणमसिद्धिरिति वाच्यम् । शरीरसयोगस्य
भोगायतनसयोगत्वेन हेतुत्वमह । भोगायतनत्वस्य भोगावच्छेदकत्वं शरीरतद-
वयवसाधारणम् ।

अतः नरसिंहहृदयोवादिशरीरेऽप्यतिव्याप्तिस्तत्र नरत्वसिद्धत्वादेर्जातिवच्छेदप्रभयेना
नरुक्तकारादिति चेत् । न । तत्रापि बाल्यादिभिन्नशरीरवृत्तिवैयर्थ्यादिवत् जाति-
विशेषस्य सम्भवात् । विष्णुपदमप्यतिव्याप्तिहेतुपत्त्या विष्णुत्वजातिस्वीकाराच्च ।
रश्मिरश्मिभूतावेद्यम्यायेनाकाशदादिशरीरेभ्यः परित्यक्तातीति तच्छरीरमनोयोगस्य
तद्विशेषगुणाजनकतया तत्राव्याप्तिरिति दूषणं बोध्यम् । तेनाकाशदादिविशेषगुण-
जननात् ।

अन्यहत्यायाः प्रतिमात्वश्रवणात् तद्वृत्तिप्रतिमात्वमाहायातिव्याप्तिरिति चेत् ।

शरीरम् । शरीरसंयुक्तं साक्षाद्यतीतिसाधनं मतीन्द्रियमिन्द्रियम् । प्रतीयमानतयोपभोगसाधनं विषय-

व्याप्तिः । (१३४) शब्देतरीद्वुतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानहेतु-
मनःसयोगाश्रयत्वं वा । प्रतीयमानतयेति । न चाप्येवायोरविषय-
त्वाभिधानेन विरोधः । साक्षात् क्रियमाणत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

ज्ञानत्वादिना सङ्गरेण तज्जातित्वादिहे । नाभात्वे च भावाभावात् । प्राप्ताद्या-
ख्यायाभावात्विशेषगुणानाभावेन तत्कारणमनःसयोगवृत्तिभावाच्च ।

यदपीति । न च सदिति विशेषणेनैव तद्विरासः । सदित्यस्य वस्तुतः शरीर-
सयोगीत्यर्थः । शरीरसयोगित्वेन जनकमिति वार्थः । व्याप्तेः कालाद्यतिव्याप्ति-
रुदाहरणम् । अन्ये अपि हि प्राणत्वादिनैव जनकत्वादप्यत्र प्राप्तादित्याप्तेर्दुष्परि-
हारत्वादिति । अत्यजनकमिति । अत्यजनकस्य स्वल्पयोग्यत्वम् । तेनानुभवभाव-
जनकमनःसयोगविशेषमादाय नात्मादावतिव्याप्तिः । न चैवं मनस्यव्याप्तिः । अत्य-
योग्यं चक्षुर्मेन सयोगादिकमादाय तत्त्वोक्तस्यैव सत्त्वात् । अत्यजनकवृत्तितादय-
सयोगाश्रयत्वमित्यर्थः । इत्यन्ये । घटादावतिव्याप्तेराह । ज्ञानकरणेति । चक्षु-
र्वद्वयसंयोगमादाय घटेतिव्याप्तिरिति मनःपदम् । ज्ञानपदञ्च प्रमापदम् । तेन
स्वप्रवृत्तादीभनःसयोगस्य स्वप्नाज्ञानजनकतया नाद्यां नातिव्याप्तिः । नचेन्द्रियत्वे
ज्ञाते तन्मनोयोगत्वेन ज्ञानकरणस्य तदुपहेतिन्द्रियत्वं ज्ञानत्वमित्यन्योऽप्यत्र ।
चक्षुर्मेनोयोगत्वादिनापि तदुपहात् ।

सर्वज्ञानजनकत्वादिति । एवञ्च तद्वृत्तनोयोगस्यापि सत्त्वात् न तत्त्वाव्याप्तिः ।
नहि सयोगिनोऽजनकत्वे सयोगजनकत्वम् । तच्च सर्वज्ञानजनकत्वमिति च
मतान्तरमिति भावः । सर्वज्ञानजनकत्वादिति पाठे तत्त्वज्ञायात्वं नतु तन्मनोयोग-
स्येति ताव्याप्तिरित्यर्थः ।

(१३४) शब्देति । शरीरादावतिव्याप्तेराह इत्यन्तम् । चोलाव्याप्तेराह शब्दे-
तरेति । प्राप्ताद्यव्याप्तेराह उद्भूतेति । उद्भूतस्य साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-

इति लक्षणरूपोपाधिनिबन्धना एताः संज्ञा इत्यर्थः ।
चस्त्वर्थी वाय्वादिभ्यो भिनत्ति । वायोर्हि चतुर्विधं
कार्यम् नभःप्रभृतीनाञ्चैकविधमेवेति । अनेका

वायवीयस्पर्शस्य विषयत्वात् तदाधारत्वेन वायोरपि विषयत्वोप-
चाराद्वा शरीरादेश्च विषयत्वेऽप्यज्ञायमानस्यापि भोगसाधनत्वात्

कान्तुदुभूतत्वजात्यभावसमूहः । न च चक्षुरादिषामान्यगुणेष्वपीति तदव्याप्तेराह
विशेषेति । न च तस्याप्रत्यक्षत्वादनुदुभूतत्वमेवेति वाच्यम् । सामान्यगुणस्या-
न्यययोग्यतयैवाप्रत्यक्षतया तत्र साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकानुदुभूतत्वे माना-
भावात् । केचित्तुदुभूतपदं प्रत्यक्षविषयपरं विशेषपदं लौकिकपरम् । तेन शब्दे-
तरलौकिकप्रत्यक्षविशेषगुणानान्ययत्वे सतीत्यर्थः । इत्याहुः । सत्यन्मात्रं दिगादा-
वतिव्याप्तमिति ज्ञानकारणेति । न च मनःपदवैयर्थ्यम् । इन्द्रियावयवार्थसंयोग-
स्यापि ज्ञानहेतुत्वादिन्द्रियावयवेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् । प्राणवायोदुभूतः स्पर्श
इति मते तत्वातिव्याप्तिवारणाय तत् । प्राणमनोयोगस्य शरीरप्राणसंयोगेनाश्वसा-
सिद्धतया ज्ञानाजनकत्वादित्यन्ये ।

ननु शब्देतरत्वविशेषणमव्याप्तिवारकत्वादितरभेदानुमाने भागासिद्धिवारक-
मतो व्याप्तिवह्नाभौपयिकतया व्यर्थम् । न च व्यतिरेके व्याप्तिपक्ष इति लक्षणा-
भावात् विशिष्टाभावतया व्यापकतया च न तत्र वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अव्यावर्त्तिक-
विशेषणस्याप्येवमवैयर्थ्यापत्तेः । नीलधूमस्यापि व्यतिरेकितया गमकत्वापाताच्च ।
न चान्ये व्याप्यत्वासिद्ध्या व्यतिरेकेऽपि तत्र तदनुमानमिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि
तत्त्वत्वात् । अद्यात्मान्वयेऽपि न व्याप्यत्वासिद्धिः । अव्याप्तिवारकविशेषणस्य
विशिष्टाभावाप्रतियोगित्वविशेषणत्वनियमात् । अन्यथा तद्वारकत्वानुपपत्तेः । नहि
भवति यत्र विशेष्यमव्याप्तं तत्र विशिष्टस्य व्याप्ति विशिष्टाभावावस्थापकतया य
तथात्वमिति चेत् । अस्तु तावदेवं तथापि यत्र विशेष्यभेदाव्याप्तिवारकं तत्र चा

वान्तरप्रकारवच्छरीरगम्भिका पृथिव्येव न द्रव्यान्तर-
मित्यभिप्रायवांस्तद्भेदं दर्शयति । शरीरं द्विविधं योनिज
मयोनिजश्चेति ।

ननु योनिजवन्नायोनिजमपि शरीरमुपलभामहे
इत्यत आह । तवेति । देवानामृषीणामपि श्रूयते हि
ब्रह्मणो मानसा मन्वादय इति । ननु कारणमतिपत्य

पृथगुपादान । नायं विभागः किन्तु पृथिवीजातीयस्य तेन रूपेण
पारार्थ्यं तद्रूपोपदर्शनमित्यप्याहुः । लक्षणरूपेति । शरीरत्वादेः
पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः जातित्वाभावादिति भावः ।

कारणमिति । शरीरमिति । शुक्लशीणितमक्षिपातस्य कारण-
त्वात् तमतिपत्य शरीरं न स्यादित्यर्थः । शरीरविशेषं प्रति कारणम् ।
तदभावेऽप्युपादेः कृम्यादिशरीरोत्पत्तेरित्याह । शरीरत्वस्येति ।

मति । भव्ययोग्यताया पृथिवीलक्षणत्वे योग्यताया अध्याप्तिवारकत्वादिति ।
अत्राहुः । इतरभेदानुमानं द्विविधमेकं लक्षणावयवपक्षकं प्रसिद्धमेव द्वितीयं चेत्
रेतरनिष्ठभेदप्रतियोगिन लक्षणशून्यत्वादिति । तथाच यदा द्वितीयेन तदनुमानं
तदा यद्देतरपदं श्रोत्रे व्यभिचारवारकमेव ।

नन्वेवमध्याप्तिवारकविशेषणस्यैव भागासिद्धिवारकतया व्यर्थतापत्तिः । न च
तस्य प्रसिद्धकल्पनैव तदनुमाने तस्य व्यभिचारवारकत्वमेवेति वाच्यम् । यत्रा-
ध्याप्तिवारकमतिव्याप्तिवारकञ्च विशेषणं पाकजरसयोग्यत्वादेः लक्षणे तत्राग्यतर-
विशेषणवैयर्थ्यावत्तेरिति चेत् । इतरपक्षकानुमानस्य उक्तानुमानस्य इतरत्वं
पृथिवीत्वसमनियतभेदे प्रतियोगितावच्छेदकं पाकजरसयोग्यत्वाभासमनियत-

यदि कार्यमुत्पद्येत कार्यमेव न स्यात् । स्याच्च
मृदादिव्यतिरेकेण घटादिरिति । न । शरीरत्वस्यो-
पजक्रिमिमशकादिभिः व्यभिचारात् । संस्थानविशे-
षवत्त्वस्यासिद्धेः । त्रिदशाः खल्वेतेऽनेकमन्वन्तरायुषो-
ऽनिमिषचक्षुषो नभश्चराः कामगा स्विनयनचतुर्मुखा-
दयः । अस्मदादयस्तु दशदशाः शतवर्षपरमायुषो परि-
भ्रमच्चक्षुषो भूचराः प्रतिहतगतयो द्विभुजनयनाः ।
किञ्चित् संस्थानसाम्येऽपि गोगवयादिवज्जातिभेदोप-
पत्तेः । न च संस्थानमपि योनिजत्वनियामकम् ।
गोगजभुजगादीनां तदभावेऽपि योनिजत्वात् । तस्मात्

तथापि संस्थानविशेषवच्छरीरं प्रति न तस्य व्यभिचार इत्यत
आह । संस्थानेति । देवादिशरीराणामयोनिजानेकसंस्थानवत्त्व-
मित्यर्थः । रूपान्तरेणापि साम्यनिरासायाह । त्रिदशा इति ।

धर्मत्वादौ तात्पर्यात् । अथ बोभयोरपि व्यभिचारवारकत्वादिति । तच्चिन्त्यम् ।
एवं हि पृथिवीत्वमितरभेदसमनियत पाकजरसयोग्यत्वसमनियतत्वादिति ।
अन्वयगतयैवोपपत्तौ तदनुसरणप्रयासगौरवात् । अत्राप्युभयोरव्यभिचारवारक-
त्वादिति । द्वितीयकाले त्रिषष्टिभावप्रतियोगिविशेषणतयैव न व्यर्थत्वमिति तु
सम्भवत्यपि । अधिकान्तु प्रत्यक्षप्रकाशे विपश्चितम् ।

साक्षादिति । अतएव विषयपक्षेनैव द्रष्टुकादयः इत्यपिमप्यन्य मत्तच्छते
इति भावः । साधनीयेति । तथाच साक्षारिक्त्यमात्रतन्निश्चायामपि न दोषः ।
द्रष्टुकादेरपि विषयत्वं गौपमेवेति भावः ।

सर्व्वेषां स्वकर्मनिबन्धनो भोगः । तच्च तन्नान्तरीयक-
तया जन्मायुषी आक्षिपति । तत्र येन कर्मणा गर्भ-
वासादिदुःखं भोजयितव्यमस्ति । तेन योनिजमुत्प-
द्यते । तदन्येन त्वन्यथेति युक्तमुत्पश्यामः । तदेत-
दाह । धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य इति । अणुभ्य
इति मूलकारणनिर्देशोऽयम् । न त्वणुभिरेवाहत्य
शरीरमारभ्यते । तदेतदग्रे व्यक्तीकरिष्यति ।

द्वाणुकादिप्रक्रमेणेति । क्षुद्रजन्तूनां मशकादीनां
यातनाशरीराणि । यातना नरकपीडा तस्यैव शरीराणि
इत्यत्र नारकिणामिति शेषः । क्षुद्रजन्तूनां शरीरा-

न वासस्थानविशेषं प्रति योनिः कारणम् । अपि तु कर्मविशेष
एवेत्याह । न चेति । क्व तर्हि योनिः शरीरे कारणमित्यत्र
आह । तत्रेति । अयोनिजदेवादिशरीरे चागमः प्रमाणम् ।
योनिं विना न शरीरमित्यत्र चागमे योनिपदं कारणमात्रपरं
मनुष्यदेहपरं वा । चैत्र स्तदीय(१३५)योनिजशरीरान्यपार्थिवशरी-
रवान् शरीरत्वात् मैत्रवादित्वप्याहुः ।

ननु मशकादीनामिह सुखमित्यनुभवतां न यातनाशरीराणी-

(१३५) तदीयेति । अत्र अरचरणादिपदिति विशेषणम् । तेन ह्रस्वादि-
शरीरेण नार्थान्तरम् । तदीयेति दृष्टान्तार्थम् । पार्थिवस्यैव विधाध्वयितत्वेन
जननीय योनिजशरीरेष्वर्थान्तरवारणाय पार्थिवपदम् ।

शीति संस्थानभेदविवक्षया । मोक्षभोगायतनभेदविव-
क्षया वा पृष्ठी । अधर्मविशेषः प्रकृष्टोऽधर्मः तत्सहि-
तेभ्यः । न हि योनिजशरीर माकल्पमयःकुम्भीपाक-
क्रकचदारुणादिदुःखसहनक्षमम् । नापि नरकयातनासु
योनिस्पर्शसुखमानुषद्विकमपि श्रूयते । न च नरका-
ख्येव न सन्तीति नरकेऽप्यनाश्वासप्रसङ्गात् । इति ।
इह योनिशब्देन यदि कारणमात्रमुच्यते तदा द्वैविध्यं
नोपपद्येतात आह । शुक्लेति । सन्निपातः परस्पर-
मेलनं तज्जं योनिजम् । पशवो ग्राम्याश्चतुष्पदाः
आरण्याः मृगाः । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः ।
पक्षिणो विहङ्गमाः । सरीसृपाः परितः सर्पणशीलाः-

त्यत आह । नारकिणामिति (१३६) । ननु क्षुद्रजन्तव एव
शरीराणीति न भेदनियतः पठ्यर्थः इत्यत आह । संस्थानेति ।
शरीरपदं लक्षणया संस्थानपरं क्षुद्रजन्तुपरं वा । तच्छरीराधि-
ष्टायकभोक्तृपरमित्यर्थः । न हीति । यद्यप्ययोनिजमपि शरीरं
न तादृशदुःखसहम् । तथाप्यागम एव तस्यायोनिजत्वे मानमिति

अथाप्रयोजकतन्मागमरूपविषयबाधकातुष्टरत्वे च तत एव तद्विद्वेर्द्वन्द्वमिद-
मनुमानमित्यस्तरत्वं सूचयति । अपीति ।

(१३६) नारकिणामिति । एतद्विषयलक्षणं शरीराणीत्यध्याहरणीयम् ।
तेन क्षुद्रजन्तूनां नारकिणाञ्च यातनाशरीराणीति नभ्यत एवेति भावः ।

सर्पकीटमत्स्यादयः । यद्यपि चोद्भिदोऽपि वृक्षादयः
शरीरभेदतया अत्रैव व्याख्यातुमुचिता स्तथापि अति-
मन्दान्तःसंज्ञतया लौकिकापेक्षसुखदुःखभोक्ताधिष्ठान-
त्वममीषामविवक्षन् प्रायेण जङ्गमोपकारितया तद-
धीनतया च विषयतां विवक्षन्नेष्वेवान्तर्भाव्य व्याख्या-
स्यन्ते ।

कयाचिद्विवक्षया ह्यन्तर्भूतमपि पृथग्व्याख्यायते ।
यथा अयथार्थत्वेन विपर्यये सति स्वप्नसंशयज्ञाने
लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य कयाचिद्विवक्षया पृथक्कृतमप्य-
न्तर्भाव्य व्युत्पाद्यते । यथा प्रमितेरन्यत्वेनाविद्यापि
यथार्थत्वेन स्मृतिर्विद्यायाम् । कयाचिद्विवक्षया सदपि
किञ्चिद्रूपमभिधाय रूपान्तरमुच्यते । यथात्रैव रूपरस-
गन्धानां पाकजत्वमनुक्त्वा सौरभाद्युक्तम् । शरीरेन्द्रि-
ययो र्द्वाणुकादिप्रक्रममुपेत्य योनिजत्वाद्युक्तमित्या-
चार्य्यं शैलीयम् । कथं पुनरेतत् । इत्थं वृक्षादयः
प्रतिनियतभोक्ताधिष्ठिताः जीवनमरणस्वप्नजागरणरोग-

भावः । यद्यपि मातापितृस्त्रादृशसुखवत्त्वेन नारकित्वाभावेऽपि
तत्पुत्रस्य नारकित्वमक्षतमेव । तथापि नारकिण एव नारकिणी
जायन्ते इति मतं निरस्यति । नापीति । अन्तः संज्ञा ज्ञानम् ।

भोगजनप्रयोगसजातीयानुविध्यनुकूलोपगमप्रतिकूलापग-

प्रतिनियतेति । (१३७) भोगजनकमनःसंयोगवन्त इत्यर्थः ।

(१३७) ननु भोक्ताधिष्ठानं यदि तत्संयोगभावं तदास्मदादिनैव सिद्धसाधनम् । यदि च भोगजनकमनःसंयोगवत्त्वं तदा प्रतिनियतेति व्यर्थमित्यत आह । भोगेति । ज्ञानजनकमनःसंयोगवत्त्वमात्रं साध्यमधिकस्य व्यर्थत्वात् । सूत्रे भोक्तृति श्रवणात् भोगगर्भमेव साध्यसुद्देश्यमित्यन्ये । भोगत्वं जातिरतो न वैदर्भ्यमित्यपरे । न चाद्यं साध्यमिन्द्रियेऽपि गतमिति वाच्यम् । व्यापकव्यभिचारस्यादोषात् । यथाश्रुतस्यास्मिन् गतत्वात् । न चैवं इच्छादीनां शरीरत्वासिद्धिः । इन्द्रियत्ववाचेन पक्षधर्माताबलात् सिद्धेरिति भावः । नचान्ययोर्भोगजन इत्येवास्त्विति वाच्यम् । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैदर्भ्यभावात् तथैवोद्देश्यत्वाच्च । अतएव मनःपदमपि ।

आत्मविशेषेति । न च सुषुप्तावव्याप्तिरिन्द्रिये चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । जीवनस्यात्मान्यत्वेन प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुपन्यासस्य तथापि निष्ठांहादिति भावः ।

अन्वेयमप्यात्मपदं व्यर्थम् । भोगगर्भे साध्ये चक्षुरादौ व्यभिचारचेति चेत् । आत्मात्मविशेषगुणपदेनात्मनो गुणविशेषः स्मृतस्तथा । अतो भोक्तृदोषः ।

न चाद्यसाध्याविशेषः । ज्ञानत्वश्रुतिरवयोर्भेदात् । सन्दिग्धासिद्धिश्च सूत्रे एव निराकरिष्यति । अन्यथा यथाश्रुतेऽप्यप्रतीकारात् । नचैवं मनःपदं व्यर्थम् । प्राणमनोयोगस्य शरीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धतया अहेतुत्वेन प्राणे व्यभिचारवारकत्वात् । आत्मादौ साध्यसत्त्वाच्च व्यभिचार इति केचित् । अन्ये तु जन्मात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतान्नवमन संयोग इत्यर्थः । तथा-आत्मादिपदमप्रसिद्धिशरकतया न व्यर्थं न वा चक्षुरादौ व्यभिचार इत्याहुः । यदा तु जीवनमनुवृत्तिप्राप्ता तदा तादृशमनःसंयोगावच्छेदकत्वं तद्वोच्यम् । शरीरावच्छिन्नात्मसंयोगत्वेन हेतुत्वात् । अवच्छेदकत्वश्चादृष्टविशेषविशिष्टत्वं तत्कारितं सम्बन्धानरं वा । अतएव सुषुप्तौ नाव्याप्तिरिति तददृष्टसत्त्वात् । अतएव स्मृत-

आत्मविशेषगुणजनकमन संयोगो जीवनम् । ज्ञानजनकमन संयोगजनकस्यन्दजन्यविभागजन्यज्ञानजनकमन संयोगध्वसो मरणम् ।

शरीरे नाध्याप्तिरिति तदभावात् । फलैकोसेयस्य तस्य फलोपपत्तेरसत्त्वात् । यद्वा जीवनयोनियज्ञजनकमन संयोगाश्रयत्वं जीवनम् । अथात्मानव्यतिरेकोपाजन्यभिन्न यज्ञजनकत्वेन तद्वाट्टकजातिविशेषपरिधिद्वयजनकत्वेन वा तदभिधानात् । सुप्रा वपि तज्जनकत्वमन्येति नाध्याप्ति । जनकत्वस्य फलोपधानमिति न कृतशरीरातिव्याप्ति । इदञ्च जीवनमात्मनो बोध्यम् । शरीरस्य सुप्रा मन संयोगविरहस्यापि सम्भवेनाव्याप्त्यपत्तिरिति वदन्ति ।

ज्ञानजनकेति । संयोगध्वसमात्रं घटपटसंयोगध्वसेऽतिव्याप्तिमिति मनःपदम् । तथापि पण्डमनसंयोगध्वसेऽतिव्याप्तिरिति ज्ञानजनकेति । जीवनध्वसेऽतिव्याप्तिरित्यजनकान्तरं स्पन्दविशेषश्च । न च विभाजजन्यति व्यर्थम् । स्पन्दस्य तदजनकत्वेनासम्भवरक्षारण्यत्वादित्येकः । यद्योक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्याभावादित्यन्ये । न चैवमन्यमनःपद व्ययम् । तादृशवटादौ तादृशवस्तु संयोगध्वसेऽतिव्याप्तिशरकत्वात् । न चैवमप्याद्यमनःपद व्यर्थम् । यत्र प्रत्यक्षजनकाशरीरस्यन्दमात्रं द्विभागो जातस्तेन च भरणकाकतादयसंयोगध्वसो जनितः तत्त्वाध्याप्तिशरकत्वात् । भरणकाकीनस्पन्देऽपि दिगादिना सम मनसं संयोगजननादध्याप्तिशरण्याय प्रथमं ज्ञानजनकपदम् ।

ननु द्वितीयं ज्ञानजनकपदं स्वरूपयोग्यतापरं फलोपधानपरं वा । नाद्य । शरीरमनसंयोगत्वेन स्वरूपयोग्यतया पण्डमनसंयोगोऽपि तथेति न ध्वसमादाय जीवनदशायामतिव्याप्तेर्जन्य । अजनितज्ञानजनितचरमदुःखमनसंयोगध्वसे भरणरूपेऽध्याप्तिरिति चेत् । न । इदं सस्य स्वविषयसाक्षात्कारजनकत्वनिश्चयेन फलोपधानस्य सत्त्वात् । ज्ञानपदं विशेषगुणपरमित्यन्ये ।

ननु चक्षुरादावतिव्याप्तिरिति चेत् । अन्यज्ञानजनकपदस्य अन्यत्वाविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयपरत्वादेव द्वितीयमनःपदं प्रार्थनञ्च संयोगध्वसेऽतिव्याप्तिशरण्याय बोध्यम् ।

ननु प्रथमज्ञानजनकपदं फलोपधानपरं स्वरूपयोग्यतापरं वा । नाद्य । सुप्रा

प्रिदश्यां कदाचिदन्यदापि कदाचिज्जीवद्दश्याङ्गातिव्याप्ते । नान्य । आत्मनो योगत्वेनैव तदुद्योग्यतया मरणकालीनस्यन्दस्यापि तादृशसयोगजनकत्वेनाव्याप्या पक्षेरिति चेत् । प्रथमज्ञानपदस्य विशेषगुणपरतया सुषुम्नादौ च जीवनयोनिय तादिजनकत्वेन फलोपधानसत्तात् ।

ननु जन्मान्तरानुवर्त्तमानतादृशसयोगध्वसमादाय जीवनेऽपि मृतव्यवहारा पक्षिरिति चेत् । जीवच्छरीरे तदसत्त्वादेव तदनापक्षे । ध्वसस्य प्रतियोगि समानदेयत्वनियमात् । नचात्मनिष्ठतादृशसयोगध्वसेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । नस्यापि लक्षत्वात् । अतएव तमादायात्मन्यपि मृतव्यवहार । प्रेत्यभावस्यात्म- तत्वेनोक्तत्वात् तद्वर्त्मान्विनिययाच्च । नचैवमात्मनि जन्मान्तरानुवर्त्तमानध्वस- दाय जीवद्दश्याया मृतव्यवहारोऽस्त्विति वाच्यम् । यच्छरीरसाध्यज्ञानजनक- तसयोगध्वसो यत्मात्मनि तच्छरीरावच्छेदेन तस्य तद्व्यवहारहेतुत्वात् । मनो- वेष्टित संयोगध्वसो विवक्षितो मनसि च स्तोपलक्षित इति न तत्वाति- गच्छति ।

ननु शरीरनाशजन्ये मरणेऽव्याप्ति कस्य तादृशध्वसस्य शरीरावच्छेदिरिति चेत् । तत्र शरीरे मृतव्यवहाराभावेन तदसत्त्वेऽप्यदोषात् । आत्मनि तु तद्व्यवहारकाल- च तत्त्वत्वमस्यैव ननु मृतशरीरे । हस्ताद्यवयवविगमाद् यत्र पण्डशरीरसत्त्वघ्नं तत्र मृतव्यवहारो न स्यात् । तादृशध्वसस्य तत्त्वावच्छेदिरिति चेत् । तत्र मृतव्यवहारस्य गौत्वादित्याहुः । तत्र तद्वृत्तिरनन्यगत्याङ्गीक्रियत एवेत्यप्याहुः ।

न च शरीरमनोयोगे सत्येव यत्र प्राणोत्क्रमणान्तरणं तत्त्वाव्याप्तिरिति वाच्यम् । अस्यात्मविशेषगुणोपधानविशिष्टमनोयोगाभावस्य विवक्षितत्वात् । विशेषगुणा- भावाधीनविशिष्टाभावस्य तत्त्वापि सत्तादिति यत् तद्विन्ध्यम् । तादृशविशिष्टा- भावे विभागजन्यत्वानन्वयात् । ध्वसस्यैव विभागजन्यत्वात् । वस्तुतः शरीर- मनोयोगे सत्येव तत्र मरणमित्यत्र भावाभावात् । प्राणोत्क्रमणकालेऽपि ध्वस- षड्वेगवत्याणसयोगाददृष्टवदात्मसंयोगादेर्न मन क्रियासम्भवेन जन्यविभागजन्यमन- सयोगसम्भवादिति दिक् ।

एतच्च प्रसङ्गान्तरणव्यवहारौपयिकतत्त्वलक्षणाभिप्रायेणोक्तम् । प्रसूते प्रकृत- साध्यव्याप्ते हेतूपन्यासे व्यर्थविशेषणत्वात् । तथाच ज्ञानजनकमनसयोग-

मादिभ्यः । प्रसिद्धशरीरवत् । न चैते सन्दिग्धासिद्धाः ।
आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् । सोऽपि मूले निषिक्ता-
नामपां दोषदस्य पार्थिवस्य धातोरभ्यादानात् । तदपि

(१३८) स्वप्नवदनाहीमनःसंयोगजन्यं ज्ञानं स्वप्नः । तदसंयुक्त-
मनःसंयोगजन्यं ज्ञानं जागरणम् । रोगी धातुवैषम्यम् । चिकित्सा
भेषजप्रयोगः । सजातीयानुबन्धः सजातीयस्नेहः । स च ज्ञान-
रूपतया यद्यपि न शरीरधर्मैः तथापि तेन तद्वत्सजनकचेष्टीपक्षयते

अवस्थात्वेन लिङ्गतया बोध्यम् । न च तत्रापि व्यर्थविशेष्यत्वं तादृशसंयोग
स्यैव व्याप्यत्वादिति वाच्यम् । यद्विषयवृत्तिरूपितेति न्यायात् अवस्थानिव्याप्ति-
रप्यस्य विशेषणं विना अभावादिषिष्टे तद्वत्त्वात् भोजधूमवदेकनिष्ठान्धेदकद्वयोप-
स्थितत्वेन साधवादाशङ्कतात् । अन्येति च व्यवहारौपयिकमनुमिष्यौपयिकश्च । न
च व्यर्थविशेष्यता । अखण्डाभावे तस्यादोषत्वादित्याहुः ।

(१३८) स्वप्नवदिति । स्वप्नवदसिद्धा या भाटी तन्मनःसंयोगजन्यमित्यर्थः ।
तेन नास्मात्तस्य स्वावतत्वात्तात्कारेऽतिव्याप्तिशरण्याय मनःपदम् । असेऽति
व्याप्तिशरण्याय ज्ञानपदम् । अत्र स्वप्नवदनुपलक्ष्यं न व्यावर्तकमित्याहुः ।
अत्रापि व्यवहारौपयिकमिदं जन्यज्ञानमात्रमेव प्रकृतसाध्यव्याप्यतयादाहृत्येन
बोध्यम् । यदपि तदप्यात्मधर्मै इति स्वच्छासिद्धिं क्षणापि तदवच्छेदकत्वं लिङ्गम् ।
अवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्धेन तस्यापि तद्वन्मत्वाद्वा न दोषः ।

तदसंयुक्तेति । अत्र संयोगवदं वित्यम् । नन्वात्र व्यर्थविशेष्यत्वविशिष्ट-
लिङ्गत्वे जन्यज्ञानमात्रस्यैव तदात्वे पूर्वोक्तभेद इति चेत् । न । अत्र ज्ञानपदस्य
प्रत्यक्षात्त्वविशेषगुणपरत्वादित्यथा ज्ञानाभावदद्यादामव्याप्तेः । एवञ्चात्रविशेष-
गुणावच्छेदकत्वमात्रं लिङ्गमिति नोक्तदोषः । धात्विति । विषयधात्वधिकरणत्व-
मित्यर्थः । भेषजप्रयोगविकित्येत्यस्य । सचेति । यद्यपि पूर्वोक्तसम्बन्धेन
तस्यापि तद्वन्मत्त्वमप्यथा पूर्वोक्तार्थगते । तथाच किं चेष्टीपक्षयते । न च

वृद्धिचतुर्भग्नसंरोहणादिभ्यामिति । अन्यथा कारणं
विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गे सर्वमिदमामूलविशीर्णमा-

प्राध्यात्मिकवायुः प्राणाख्यः । वृक्षत्वादि(१३८)स्वप्नादिमदृत्ति-
समानकालीनानेकवृत्तिप्राणिशरीरजातित्वात् गोत्ववदित्यत्र तात्-
पर्यम् । अभ्यादान मभ्यवहारोऽन्तर्नयनविशेषः । वृद्धिरवयवो-
पचयः । चतुर्भग्नयोर्विभागविशेषविद्विष्टावयवयोः संरोहणश्च
ताभ्याम् । वृक्षादेर्गिरिपाषाणेन व्यभिचारोऽभ्यादानहेतुवायोः
प्राणत्वे मानाभावश्चेत्यत आह । आगमश्चेति ।

नम्रदातीरसञ्जाताः सरलार्जुनपादपाः ।

नम्रदातोयसंस्पर्शात् तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कटधोपसेवितः ।

श्लेहस्य ज्ञानतया हेतुविशेषणमायद्वयं तदुपलक्षणमिति वाच्यम् । सामान्य-
विशेषभेदादपि तद्वेदसम्भवात् । तथापि चेष्टायाः प्रत्यक्षत्वेन तस्य सन्दिग्धा-
विज्ञानात् सुकर इत्यभिप्रायेण तथोक्तम् ।

(१३८) जीवनमरणादेः सुप्रसिद्धत्वाद्प्रसिद्धं स्वप्नादि साधयति । वृक्षत्वा-
दिति । आदिपदं सतादिर्न्यहाय । स्वप्नादिमत्त्वसक्तसम्बन्धेन बोध्यमतो न बाधः ।
स्वप्नाद्येदमवृत्तित्वं वा साध्यम् । समानेति । शरीरपदमन्याव्यविपरं प्राणत्वे
व्यभिचारवारणाय । न च प्राणपदेनैव तद्वृक्षात् । प्राणित्वं हि ज्ञानजनकप्राण-
संयोगावयवम् । तच्च प्राणोऽपि संयोगस्य द्विजत्वात् । एतेन प्राणपदं व्यर्थम् ।
वृक्षादेः शरीरत्वमिदं वृक्षत्वादेः शरीरवृत्तिजातित्वादिद्विधेति दृष्यव्ययमप्य-
यम् । वृक्षत्वादौ व्यभिचारादाह प्राण्येति । आदिपदवाङ्मयजागरणार्थं साधे
व्यभिचाराभावेऽपि स्वप्नार्थं साध्ये स्वप्नाद्यन्यदेवादिशरीरविशेषवृत्तिजातौ व्यभि-
चारः सादृश्यात् समानकालीनेति । नचैवमपि देशतात्वे व्यभिचारो देशनामस्वप्ना-

पद्येतेति संचेषः । आगमस्यादार्थं बहुतरोऽनुसन्धेय
इति ।

कथं पुनर्मानुपादिशरीरं पार्थिवम् । गन्धक्लेद-

इत्याद्यगम इत्यर्थः । ननु च तस्याधिकानिष्टपरत्वं बाधकं विना
मुख्यान्वार्थपरत्वाभावादिति भावः ।

पार्थिवमिति । (१४०) पृथिव्येकसमवायिकमित्यर्थः । पञ्च-

दिति बाध्यम् । जलोदगरीरादेरपि देवतात्वेन जलत्वादिना बहुरेण तस्य जाति
त्वामिदौ जातिपदेनैव तत्परात्वात् । नचैव जलादावेव व्यभिचारः । तस्य स्वप्नादि-
मदुष्टचित्ते बाधकाभावात् । नहि सर्वे एव जलोद्यादिदेवा अप्ररक्षिता इत्येके ।
वस्तुतोऽन्यावयवीत्यत्र सात्वतपदं देयम् । न च तोयादेः सर्गिदृव्यतयान्वायव
वित्वाभावादेव भोक्तव्यविचार इति बाध्यम् । जलोदगरीरादि सर्वथा द्रव्यान्-
रानारम्भात् तदाभ्युपगमात् । अतएव भोक्तृशरीरलक्षणं बहुवृत्ते ।

ननु स्वर्गिनारकिशरीरदृष्टिजातौ व्यभिचार इति चेत् । न । मानास्वर्गशरी-
रादिदृष्ट्येकजातौ मानाभावात् । चैवत्वादिवत् प्रत्येकशरीरदृष्टिजातौ च समान
कालीनानेकदृष्टित्वाभावात् ।

ननु तद्यापि गोपीगतादृष्टवशेन कायव्यूहवश्यात् कृण्वत्ये चण्डिकाया वृष्ट-
शरीरवश्यात् चण्डिकात्वे इदृत्वादौ च व्यभिचार इति चेत् । तत्राप्येकजातौ
यत्वे मानाभावात् । भावे वा तावद्विज्ञेति विरोधेनात् । एतन्न योगिनो भोगार्थं
कायव्यूहवश्यात् तदुदृष्टिजातौ व्यभिचार इति परास्तम् । इदं जतश्चेति
इन्द्रश्च भविष्यति । जत इति । मायत्वे इति । वायुनापि तत्त्वम्भवादिति
भावः । तस्याधिकेति । द्वितीयाधिगमस्येत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । प्रथमागमस्य
श्रुतिपरत्वमित्यपि दृष्टव्यम् ।

(१४०) पञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिवीकारणत्वाभ्युपगमात् प्रत्योस्तुपपन्न इत्यत-
च्चाह । पृथिव्येकेति । समवाय इति । तथाच पञ्चभौतिकत्वमेवमिति भावः ।

पाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमिति प्रसिद्धिः ।
सत्यम् । पञ्चानां कारणत्वमात्रेण न तु समवायि-
तया । अथ तथैव किं न स्यात् । इत्थं द्वाणुकादि-
प्रक्रमेण तावदारम्भ इति वक्ष्यते । तत्र यदि विजा-
तीयपरमाणुभ्यः एकं द्रव्यमारभ्येत अगन्धमश्ममित्या-
पद्येत । एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वात् । आरम्भकत्वे

भूतात्पादं यावदुक्तसंख्याप्रसिद्धा । अतो मानुषशरीरं तथास्ति
नवेति पृथिव्युपादानकं द्रव्यं जलाद्युपादानकं नवेति संशयः ।
क्षेदः क्षरणम् । पाकः कुष्ठम् । व्यूहः क्रिया । अवकाशो
सुखादाववादिगत्यप्रतिबन्धकः । पञ्चानामिति । जलादिधर्माणां
तद्गतत्वेनोपलभ्यस्य संयुक्तसमवायेनाप्युत्पत्तेरिति भावः । अथेति ।
समवायिबाधकसत्त्वं एव संयुक्तसमवायीपगमादिति भावः ।

ननु पार्थिवपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः ।
पार्थिवपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे वापादकासिद्धिः । पक्षधर्मा-
वच्छिन्न साध्यव्यापकं गन्धवदजन्यत्वमुपाधिरित्यत आह । एक-
स्येति । गन्धान्तरासहकृतस्येत्यर्थः । पार्थिवद्वाणुकत्व द्वाणुक-

ननु शरीरपद परारम्भकद्वाणुकत्वेन पक्षत्वमिति भोक्तृदोष इत्यरुचेराह ।
पक्षधर्मोति । द्रव्यत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । एतच्च निगन्धत्वे साध्ये पृथिवीगुणे साध्या-
ध्याप्रेरकम् ।

ननु समवायादिसाहित्यादेकस्य नारम्भकत्वमित्यत आह । गन्धान्तरेति ।
पार्थिवद्वाणुकत्वमिति । सत्तादो व्यभिचारादाह सत्यन्तम् । पृथिवीपरमाणुद्वा-

सततोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपेक्षणीयाभावात् । अद्यानेक-
स्यापि कुत एवैतत् प्रसज्यते । समवायिकारणस्यापे-
क्षणीयत्वात् । न ह्यनपेक्षितं समवायिकारणमारभते
इति चेत् । तदेतदत्रापि तुल्यम् ।

मात्रवृत्तित्वे सति यदाध्योपादेयवृत्तिः स्यान्निरगन्धमात्रवृत्तिः
स्यादिति विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्यव्याप-
कत्वमिति भावः ।

शङ्कते अथेति । एतद्गन्धादेः सततोत्पत्तिरूपं शङ्कित्वैव
सिद्धान्तिमतमाह । समवायिकारणस्येति । उत्पाद्यस्य गन्धादे-
यंत् समवायिकारणं द्रव्यकादि तदनुत्पत्तौ तदभावादेव परमाणु-
गन्धादि न गन्धान्तरमारभते इत्यर्थः । स एव निराकरोति ।
तदेतदिति ।

एवमद्रव्यकमात्रवृत्तिवर्गे व्यभिचारादाह । व्याप्येत्यादि । आपाद्ये मात्रपद-
मिहापत्तिवारणाय । प्रकातोपायववारब्धे परेषु निर्गन्धत्वाभ्युपगमात् । यद्य-
प्येवमतन्मभरसमित्यादिभूतोक्तापादभेदेषु परस्वेष्टापत्तिः स्यात् । तथाच यत्न
निर्गन्धत्वाभ्युपगम सारसिद्धकास्यापि यदोदानीमेव तथाभ्युपगमस्वेष्टापादम कुर्वीत
तदा तदिति वल्लभ्यम् ।

अतु घटिर्वाप्यद्रव्यकवृत्तिसंयोगहित्वादौ व्यभिचारः । न च गुणान्वये
सतीत्यपि विरोधश्च । द्रव्यकत्वादौ तदुभयद्रव्यकान्वयत्वाद्वादी च तथापि
व्यभिचारादिति चेत् न । द्रव्यकपदस्य पृथिवीसमवायिकारणतया पृथिवी
समवायिकारणमात्रवृत्तित्वे सतीत्यर्थः । पृथिवीसमवायिकारणमात्रवृत्तित्वा
नभ्युपगमेऽपि परस्य तद्वृत्तित्वाभ्युपगमात् । न चैव दृष्टान्ताच्चाभः । पृथिवीजल

न च तन्वादिगतानां रूपादीनामनेकेषामेवा-
रम्भकत्वदर्शनादन्यथापि तथा कल्पयितुं युक्तम् ।
कारणानां सजातीयतया तत्र तद्योत्पत्तिः । विजातीया-
नामारम्भकत्वेऽन्यथा भविष्यति । विपक्षे बाधका-
भावात् । एतेनोपां जलं सुरभिः समीरण इत्याद्युप-
पद्यते । न । एकेन गुणेन गुणारम्भे जातिसङ्करप्रस-

ननु शरीरद्वयणुरूपगन्धादिकम् (१४१) अनेकमनेकरूपं
गन्धारभ्यमवयविरूपगन्धादित्वात् पटरूपगन्धादिवदित्याशङ्क्य वि-
जातीयानारभ्यत्वोपाधिना निराकरोति । न चेति । विजा-
तीयाभ्यामनारम्भे बाधकं विनियं प्रतीति भ्रान्ता स्यादिति भावः ।
एकेनेति । पृथिवीत्व जलत्वादीनामन्योन्यात्यन्ताभावसमानाधि-

द्वयणुकसमवायिकारणमात्रवृत्तिसंयोगत्वादेकाघातादिति वदन्ति । तत्संयोग-
पार्थिवद्वयणुकान्यतरत्वे व्यभिचारतादवस्थात् । वस्तुतो निर्गन्धमात्रवृत्तौत्यनन्तरं
वृत्तिपदं पुरणीयम् । तेन निर्गन्धमात्रवृत्तिवृत्ति स्यादित्यापाद्यमतो नोक्तव्यभि-
चारः । द्वयणुकत्वादेरपि निर्गन्धमात्रवृत्तिजलद्वयणुकादिवृत्तित्वात् । नचैवं सत्ता-
दावापाद्यसत्त्वेन व्यभिचाराभावात् सत्यन्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पृथिवीजलद्वयणु-
कोपादेयसंयोगवृत्तिसंयोगत्वादौ व्यभिचारवारकत्वात् । न चैवमपि मात्रपद-
व्यर्थम् । पार्थिवद्वयणुकपूर्वोक्तसंयोगान्यतरत्वे व्यभिचारवारकत्वात् ।

सिद्धावृत्तिसङ्कर इति गन्धादेरिति ।

(१४१) अनेकेति । परमाणुगन्धादौ व्यभिचारादाह । अथवतीति ।
विजातीयव्याभ्यामिति । तथाचातुर्भवत्वादेवमं विजातीयव्याभ्यामारम्भ इति
भावः ।

ज्ञात् । तथाहि गन्धवत्त्वाद् द्वाणुकं पृथिवीजातीयं
सांसिद्धिकद्रवत्वाशीतत्वाच्च तेजः स्यात् । अपाक-
जानुणाशीतस्पर्शवत्त्वाच्च वायुः स्यात् । तदयं प्रमा-
णार्थः । गन्धवन्ति द्वाणुकानि गन्धवद्भिरेव परमाणु-
भिरारभ्यन्ते कार्य्यत्वे सति गन्धवत्त्वात् पार्थिवपरमाणु-

करणानामेकत्र सङ्करः स्यादित्यर्थः । न च पृथिव्या विजातीय-
मेव पाञ्चभौतिकं स्यादिति वाच्यम् । गन्धवत्त्वस्य पृथिवीत्वस्य
व्यवस्थापकस्य तत्रापि मत्त्वात् । अन्यथा सर्वत्र विजातीयस्यैवा-
रम्भकत्वे स्थूलपार्थिवस्य क्वचिदप्यनुपपन्नात् परमाणवपि पृथिवी-
त्वासिद्धौ भूतानां पञ्चत्वासिद्ध्यापत्तेरिति भावः । गन्धवद्भिरिति ।
समवायिभिरिति शेषः ।

ननु पार्थिवपरमाणुद्वयारभ्यस्य पञ्चत्वे सिद्धसाधनम् । विजा-

पञ्चत्वासिद्ध्यापत्तेरिति । तथाच पाञ्चभौतिकत्वबोध्यकामस्याप्रमाणत्वे किं
शरीरतयात्वे मानमिति भावः । वस्तुतः पृथिवीत्वादे परमाणुवृत्तित्वे तदारब्धे
तदावस्थिततया सङ्करो दुर्वारः । परमाणुवृत्तिजातेरुपादेयद्रव्यवर्त्तित्वनिवृत्त्यात् ।
अज्ञाकायस्य निःस्पर्शत्वात् विद्यमानाद्द्रव्यानारम्भकत्वेन पाञ्चभौतिकतागम
कारणत्वमात्रपर एवामभाष्येति तत्त्वम् । समवायिभिरिति गन्धसमवायिभि-
रित्यर्थः । तथाच गन्धसमवायिभिरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते इति साध्याहं । तेन
मयुक्तसमवायादिसम्बन्धेन गन्धवद्भिर्जलादिपरमाणुभिर्नार्चान्तरमिति भावः ।
न च घटादे परमाण्वनारम्भत्वाद्वाभिचारः । साक्षात्परम्परासाधारणारम्भकस्य
तु विवक्षितत्वात् । वस्तुतो गन्धसमवायिभिरेवारभ्यन्ते इत्येव साध्यक्षतो न दोषः ।
हेतो इत्युक्तपर कार्य्यवदमित्यन्ये ।

द्वयारब्धद्वयगुणकवत् । विवादाध्यासिताः परमाणवो
गन्धर्वन्त्येव द्वागुणान्यारभन्ते गन्धर्वत्वात् । ये पुन-
निर्गन्धान्यारभन्ते न ते गन्धर्वन्तः यथा निर्गन्धजलाद्या-
रम्भकाः परमाणवः ।

तीयतदारब्धस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः । सिद्धौ वा बाधः । सपक्षा-
तिरिक्तानां सर्वेषामेव पक्षत्वम् । (१४२) यद्वा मानुषशरीरा-
वयवपरम्परारम्भकं द्वागुणकं न निर्गन्धसमवेतं गन्धर्वत्वात् सम्प्रति-
पन्नवत् । यद्यपि शरीरपाञ्चभौतिकविप्रतिपत्तावर्यान्तरं तथाप्य-
गन्धवदारब्धत्वादगन्धर्वत्वापादने यः कश्चिदेवमस्त्वित्याह तं
प्रत्याह । विवादाध्यासिता इति । न च घटेन व्यभिचारः ।
पार्थिवः परमाणुर्नाप्यपरमाणुसमवेतद्रव्यसमवायिकारणं गन्ध-
र्वत्वात् । सम्प्रतिपन्नवत् । यद्वा पृथिवीत्वं न जलसमवेतद्रव्य-
वृत्तिजलावृत्तिजातित्वात् । मनस्त्ववदिति विवक्षितत्वात् ।

(१४३) नन्वेवं विपक्षस्यापि पक्षप्राप्ती व्यंगतो बाध इत्युच्येराह । यदेति ।
तथाच पक्षतावच्छेदकस्योभयसिद्धत्वात् नोक्तदोषः । अथवा साध्यतदभाववतः
पक्षत्वविकल्पादनुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति भावः । जलीयशरीरारम्भकामे बाधा-
विहीन्यत आह । मानुषेति । यद्वा मानुषस्यापि जलीयं शरीरं तदा एतन्मातु-
षेति बोध्यम् । यद्यपि गन्धर्वत्परमाणुत्वादिति हेतुविवक्षयैव नोक्तव्यभिचारः
तथापि पाञ्चभौतिकत्वादिनोऽपि शरीरे गन्धर्वोदादेरभ्युपगमात् तं प्रति सिद्धमा-
धमेवेति प्रकारान्तरमाह । पार्थिवः परमाणुरिति ।

संयोगत्वे व्यभिचारादाह साध्येद्रव्यपदम् । हेतौ जातिपदं चिन्त्यम् ।

अनु परेषु शरीरे जलत्वपृथिवीत्वादेरभ्युपगमाज्जवाहृत्तत्त्वमन्तरासिद्धम् ।

न च नैते गन्धवन्तः तस्माद् गन्धवन्त्येव द्वाणुकान्यारभन्ते । न च दृष्टान्तासिद्धिः । अनियमारम्भे सजातीयाभ्यामपि आरम्भाभ्युपगमात् । अन्यथा निर्गन्धस्य जलादेर्नीरसस्यानलादेर्नीरूपस्य पवनस्यानुपलम्भप्रसङ्गः । एवं सांसिद्धिकद्रवत्ववन्ति द्वाणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते । कार्य्यत्वे सति सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वात् । आप्यपरमाणुद्वयारब्धद्वाणुकवत् । जलपरमाणवः शीतान्येव द्वाणुकान्यारभन्ते शीतत्वात् । ये पुनरशीतान्यारभन्ते तेन शीताः यथा-शीततेजोद्वाणुकारम्भका इत्यादि स्वयमूह्यम् । तस्मात् सजातीयानामेवारम्भकत्वम् । न विजातीयानामिति स्थितम् । तथापि शरीरस्य कथं पार्थिवत्वनिश्चयः । इत्थं क्लेदादीनां परावृत्तावपि शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानात् ।

न च सङ्करभिरन तदनभ्युपगमात् सिद्धद्रवज्जलादिविजातीयशरीराभ्युपगन्तार प्रत्यनुमानमिति भोक्तृदोष इति वाच्यम् । एष सिद्धसाधनतापत्तिरिति चेत् । अत्र भ्रमः । जलसमवेतस्यावयविनो यत् द्रव्य समवायिकारणं तद्वृत्तित्वनिषेधं साध्यत इति सिद्धसाधनम् । तदभ्युपगन्तार प्रत्येवानुमानमिति नासिद्धिः । जले तरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिभत्तादिति हेतुर्थं इति नासिद्धिरित्यन्ये ।

प्रत्यभिज्ञानादिति सूत्रम् । सङ्गं शुष्के प्रक्षिप्त्वा तत्तदाह्वयेन जलशरीरादिति चेत् । तज्जात्यभेदावगाहनात् तदसिद्धेरित्याहुः ।

गन्धस्य च यावद्द्रव्यभावित्वात् । घटवत् । यथाहि
घटादौ पार्थिवक्लेदशेषदशयोरपि गन्धोऽनुवर्तते ।
शैत्यादयस्तु कुसुमाधिवासितजलादिगन्धवति वर्तन्ते
तथा शरीरेऽपीति तद्वत् पार्थिवत्वमवधार्यते ।

इन्द्रियमाह । इन्द्रियमिति । गन्धव्यञ्जकं यदि-
न्द्रियं तत् घ्राणम् । रूपाद्यव्यञ्जकत्वे गन्धस्यैव व्यञ्जकं

तथापीति । विजातीयानामनारम्भकत्वे मानुषशरीरं पृथिवी-
समवायिकारणकमिति कुतो निश्चय इत्यर्थः । गन्धस्य चेति ।
(१४३) तद्वृत्तितयोपलभ्यमानस्य गन्धस्य बाधक विना तदीयत्वा-
दित्यर्थः । शैत्यादयस्त्विति । जलादिव्याहृत्तौ शैत्यादिज्ञानाभावात्
तदनुवृत्तौ च तदभावात् तदौपाधिकत्वमित्यर्थः । पार्थिवत्व-
मिति । मानुषशरीरं पार्थिवं गन्धवत्त्वादित्यर्थः ।

मनसि व्यभिचारवारणायाह । रूपादीति । (१४४) पार्थिव-
घ्राणे मानमाह । गन्धोपलब्धेत्यादि । गन्धोपलब्धि रसाद्युप-

(१४५) ननु सयुक्तसमवायेन तदुपह इत्यत आह । तद्वृत्तितयेति ।
साक्षात्त्वमन्वे बाधकाभावादिति भावः ।

गन्धवत्त्वादिति । गन्धयोग्यत्वादित्यर्थः । तेन चित्तगन्धानभ्युपगमाद्विजाती-
यगन्धवत्त्वानावयवारव्यभिर्गन्धशरीरे न भागसिद्धिः । वस्तुतस्तदन्तस्यैव पक्षतमम् ।
(१४६) रूपादीतीति । न चैवमप्यादिपद व्यर्थम् । रसाव्यञ्जकत्वादिनापि
व्यभिचारवारणात् । अन्यतरपरिपहेण हेतुनरसस्वरूपत्वार्थत्वात् । गन्धोपलब्धेति ।
शौचिह्नगन्धसाक्षात्कार इत्यर्थः । रसादीत्यत्वादिपद स्यादव्यञ्जकत्वपक्षाय । अन्य

यदित्यर्थः । गन्धोपलब्ध्या तावत्कारणमात्रं सिद्धम् ।
 क्रियायाः करणनिष्पाद्यत्वनियमात् । तच्च प्राप्यकारि-
 जनकत्वे तदप्राप्तावजनकत्वाच्च द्रव्यम् । संयोगाश्रय-
 त्वात् । पार्थिवं गन्धवत्त्वात् । गन्धवच्च रूपाद्यव्यञ्ज-
 कत्वे गन्धस्याभिव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जक-

नन्वाजनकशरीरसंयोगिकारणजन्या तदन्यसाक्षात्कारत्वात् । रूप-
 प्रत्यक्षवत् । न च दृष्टान्तासिद्धिः । अन्धकारस्यं गोलकं घट-
 साक्षात्कारकारणघटसंयोगाधिकरणतेजोवृत्तिघटसाक्षात्कारकारण-
 संयोगाधिकरण रूपवत्त्वे मति घटसाक्षात्कारकारणत्वात् घटव-
 दिति संयोगिव्यावृत्तकारणसिद्धेः । तत्पार्थिवरसाद्यव्यञ्जकत्वे
 सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वात् । चक्षुःकादधिवासाधिकरणवितत-

तरघटितसाध्यहयविशिष्टे व्यर्थविशेषणत्वात् रूपाभिव्यञ्जकत्वघटितञ्च न साध्यम् ।
 दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । न चैव चक्षुःपार्थिवरसम् । जातान्धस्य गन्धसाक्षात्
 कारानुपपत्तिरुक्तं नाप्रस्तरणात् । न चैव धनसार्धान्तरवारणाय रसादीति
 व्यर्थम् । तत्र तदस्फुरणदशाया तदभिधानात् । सिद्धसाधनप्रसङ्गाच्च । गन्धेन
 सिद्धसाधनवारणाय स योगीति । न चैव शरीरपदमपि व्यर्थम् । उद्देश्यप्रतीत्यर्थं
 तदुपादानात् । अतएव कारणपदमपि । यत्तत्र प्राप्तेन्द्रियाधारनासापुटेन सिद्ध
 साधनवारणाय शरीरपदम् । तस्य च तदवयवत्वेन स योगित्वमिति । तद्विन्यम् ।
 तस्य स्वापरसाधूपलब्धिजनकत्वेनाद्यविशेषणनिरसत्वात् । न च रसे परबीजत्व
 विशेषणम् । गौवरात् । तदन्तेति । रसाद्यविषयकवह्निर्विषयकभौतिकसाक्षात्
 कारत्वादित्यर्थं दृष्टान्तेति । गोलकस्य शरीरस्य योगित्वाभावात् तदधिष्ठानस्या
 न्यस्याभावादित्यर्थः ।

तैलवदिति । सर्व्वप्राणिनामिति • प्राणिभेदेनेन्द्रिय-
वैचित्र्यं निवारयति । यदि गन्धाभिव्यक्तौ सामर्थ्य-

द्रव्यवत् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जककुङ्कुटोच्चारो न दृष्टान्तः । तस्य
साक्षात्कारविषयरूपवत्त्वेन रूपाद्यभिव्यञ्जकत्वाभावात् । अतएव

अन्वकारस्यमिति । एतच्च बाह्यालोकेनार्थान्तरवारणाय । तदपि भानुष-
गोलकं बोध्यम् । तेन सार्ज्ज्जारादिनयनदण्डाद्यमानतेजसा नार्थान्तरम् ।

यत्तु तादृशतेजोघटसंयोगस्य स्वविषयकसाक्षात्कारकारणत्वेऽपि तस्य विषय-
संस्कारकत्वाभावाद्दृष्टसाक्षात्कारकारणत्वं नेति प्रथमघटपदेनैव तदर्थान्तरवार-
णम् । न च तादृशतेजोगोलकसंयोगस्य घटसाक्षात्काराजनकत्वात् अन्यघट-
पदेनैव तद्वारणम् । व्यञ्जनादेरिव तस्य चक्षुःसंस्कारकतया बोधकवृत्तेरिव
तथात्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वादिति । तच्च । एव सिद्धसाधनाभावेऽप्येतदनु-
मानवत्त्वादेव तद्वेतत्सिद्धिप्राधान्यान्तरस्यापरिहारात् । अन्यथा बाह्यालोकेनार्थान्तर-
वारणाय पञ्चविधेषणानुपपत्तेः । तस्य विषयसंस्कृततया गोलकाबोकानोक्त
संयोगस्याहेतुत्वादिति । तस्मान्नसार्ज्ज्जारादिगोलकस्य पञ्चवहिर्भावं एव युक्तं इति ।
आकाशादिनार्थान्तरवारणाय तेजः पदम् ।

ननु तेजोवृत्तितादृशसंयोगाधिकरणमित्येवास्तु । न च प्राप्यकारित्वसाधनं
तदुपादानाय तदुपादानमिति वाच्यम् । प्रस्तुतस्य दृष्टान्तासिद्धिनिवारणस्य
तावत्तैव सम्भवे प्राप्यकारित्वसाधनेऽर्थान्तरादिति चेत् । अथ प्राप्यकारितादृश
कारणजन्यत्वसाध्याभिप्रायेण दृष्टान्तासिद्धिरूपतया तामादाय दत्तेति तदभिप्राये
चेदमित्यन्ये । प्रसङ्गात् तत्साधनमित्यन्ये ।

अग्रेष्वपि द्वितीयं घटसाक्षात्कारकारणपदं व्यर्थम् । तेन विनापि प्राप्य-
कारित्वसिद्धेरिति चेत् । न । तथैवोद्दिष्टत्वादित्याहुः ।

रूपवत्त्व इति । सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय सत्यम् । पदादौ व्यभिचार-
वारणाय घटपदम् । न चान्यकारोत्पत्तिविनष्टे तथा साक्षात्कृते घटे व्यभिचारः ।
आनुपत्येन विधेयत्वात् । कारणतश्च फलोपधानमतो न दोषतादवस्थम् ।

मस्ति पृथिव्याः किं न सर्व्वेव पृथिव्येवमित्यत आह ।
जलाद्यनभिभूतैरिति । अतएव श्लेष्माद्यभिभवे गर्भो न
गृह्यत इति भावः । घ्राणमिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः ।
तृतीयं पृथिवीकार्य्यमाह । विषयस्त्विति । यद्यपि

नवगरावस्थगन्धव्यञ्जकत्वेन जले न व्यभिचारः । (१४५) यद्वा
गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजाति-
मत्त्वादिति हेतुः । जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वं जनत्वेनेव न तु तद्व्याप्य-
जात्यन्तरेण । एतेनेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वेऽपि मयोगरूपप्राप्ती
मानाभावः । न च द्रव्यत्वेन तत्साध्यम् । तस्याप्यभिधेः । तथाच

तदप्यसाधारणेन विवक्षितम् । अतो न शरीरेण व्यभिचारः । यस्तु रूपवत्त-
व्याप्यषट्साक्षात्कारकारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । तेन शरीरे न व्यभिचारः ।
तत्र तदेकशरीरत्वस्य वायवीयशरीरवृत्तेरिति । तन्नित्यम् । एवमसिद्धापत्तेः ।
तदवच्छेदकगोलकत्वस्य वायवीयगोलकेऽपि वृत्ते । तेज संयोगस्य तेजस्यपि
सत्त्वाच्च तत्र व्यभिचारः । न च रत्नविशेषे व्यभिचारः । तस्य षट्साक्षात्कारहेतु-
त्वात् । तत्रभावाच्च साध्यसत्त्वात् । रसादिति । सत्यन्त मनसि व्यभिचारवारणाय ।
नानाहेतुसूत्रभावादप्यदम् । गन्धादौ व्यभिचारादाह इव्यपदम् । जलपर-
माणादौ व्यभिचारादाह व्यञ्जकेति । रसाव्यञ्जकगर्भे हेतौ वायूपनीतजले शीत-
स्पर्शव्यञ्जके व्यभिचारादाह गन्धेति । स्पर्शाख्य व्यञ्जकत्वगर्भे च श्रोत्रे व्यभि-
चारवारणाय तत् । न च तेजसशरीरनाभापुटे रसाव्यञ्जकत्वगर्भे व्यभिचार-
इति वाच्यम् । स्पर्शव्यञ्जकत्वमात्रे तात्पर्यात् । रूपवत्त्वे रूपादिमत्ते । रसस्य
रसादेरित्यर्थः ।

(१४५) भूतस्य दृष्टान्तातुरोधादेतन्नरमाह । यदेति । प्राये व्यभिचार-
वारणावासाधारणेति ।

शरीरमपि विषयः न तथापि शरीरत्वेनैव तदसाधारणं पुनरुपायसाधनमिति दर्शयितुं तदेव रूपं तस्य दर्शितम् । वक्ष्यमाणे तु विषयत्वमेवासाधारणमतस्तदुच्यते ।

द्वणुकादिर्यस्य प्रक्रमस्य स तथोक्तः । तेनारब्धो निष्पादितः । मृत्त्वं मृत्तिकात्वम् । पापाणत्वं प्रस्तरत्वं स्यावरत्वम् । उद्भिच्छ्वं सामान्यविशेषः । तन्मृत्तिकात्वं केपु वर्तत इत्यत आह । तत्रेति । मृद्विकारा मृत्तिका रूपविकाराः । के पापाणा इत्यत आह । उपलेति ।

गन्धव्यञ्जकत्वं गन्धघ्राणसन्निकर्षेण व्यभिचारि । गन्धोपलब्धेः कारणजन्यत्वानुमितौ च दृष्टेनार्थान्तरम् । न च द्रव्यकरणिकेति साध्यं शरीरेण सिद्धसाधनात् । नाप्यसाधारणाद्रव्यकरणिकेति साध्यम् । मनसः साधारण्ये सुखसाक्षात्कारासाधारणत्ववदस्यापि अवरोधात् । न च शरीरभित्तत्वेन साध्यं विशेषणीयम् । मनसा त्वचा वा सिद्धसाधनात् । शरीरमात्रकरणकक्रियायां व्यभिचारयेत्यपास्तम् ।

ननु द्रव्यत्वव्याप्यपदं व्यर्थम् । न च जले व्यभिचारवारण्याय तदिति बाध्यम् । शीतवर्षिणादिनिष्ठायोग्यजनसम्बन्धेऽपि नवमरावगन्धानभिष्यक्ते सुखे तदनुपप्लेदकतया जातिपदादेव तद्धारणात् । न च गन्धमादाय गन्धे व्यभिचारवारण्याय तदिति बाध्यम् । अतोन्द्रियगन्धानभिष्यक्ते सुखादपि गन्धविशेषत्वोपाधेरेव तथात्वात् । द्वितीयव्याप्यपदस्य तथापि व्यर्थत्वाच्च । न च जातिपदं धर्ममात्रपरम् ।

उपला ग्रावाणः । मणयोः माणिक्यादयः । वज्रं हीर-
कम् । आदियहणाद् गैरिकादयः । स्थावरा इति ।
वृक्षाः पुष्पफलवन्तः स्कन्धशाखिनः । तृणान्युलपा-
दीनि । ओषध्यः फलपाकान्ताः कलमादयः । गुल्मा
भाटाः । लताः कुष्माण्डीप्रभृतयः । अवतानाः केत-
क्यादयः । वनस्पतयो विना पुष्पं फलिनः । अत्र च
शरीरग्रहणेन तदवयवा मांसास्थ्यादयः तद्विकाराश्च
क्षीरवृक्षादयः संगृहीताः । इन्द्रियग्रहणेनैव तदवयवाः
विषयग्रहणेनैव द्वाणुकादयः पाषाणग्रहणेनैव हरि-
तालादयः स्थावरग्रहणेनैव पत्रपुष्पादयः तृणग्रहणे-

मांसास्थ्यादय इति । मांसवदस्थवच्छेदेनापि सुखाद्यनुभवात्
तस्यापि अवयवत्वमिति भावः ।

अतो जल एव व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । योग्यजलस्य द्रव्यत्वव्याप्य-
जलत्वव्याप्यतया तस्यापि व्यभिचारादिति चेत् । अत्र जातिपद चर्म्ममात्रपरम् ।
अन्यथा कुक्कुटोद्गारादिदृष्टान्तस्यापि साधनवैकल्यापत्तेः । अयोग्यतत्त्वसम्बन्धेन
तदनभिष्यन्ते । तत्रापि योग्यतादिषट्तितोपाधेरेव तदवच्छेदकत्वात् । न च
तद्वृत्तिजाते योग्यस्थानमात्रव्यङ्ग्यत्वमिति वाच्यम् । द्वित्वादित्वात् बाधकाभावेन
द्वाणुकादिदृष्टित्वात् । एवञ्च जल एव व्यभिचारवारणाय तत् । न चैवमपि
दोषतादवश्यम् । द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्वाच्यत्वात्तद्वृत्ति-
व्याप्यपरत्वात् । न च तैजसादिशरीरनासापुटे व्यभिचारः । तद्विद्यत्वेनापि
विशेषणात् । एतेन तादृशद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव हेतुः जले तु योग्यजलस्य

नैव तालादयः वृक्षग्रहणैर्नैव काष्ठादयः ओषधियहणे-
नैव तद्विकारादयः स्तैलतण्डुलादयः ।

ननु कोऽयं द्वाणुकादिप्रक्रमो द्वाणुके एव प्रमा-
णाभावात् । तसरेणवस्तावत् प्रत्यक्षसिद्धाः । ते च
चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महान्तो द्रव्यस्य चाक्षुषतां प्रति
रूपविशेषवन्महत्त्वस्यापि कारणत्वादन्यथा दूरदूर-
तरादौ तत्प्रकर्षानुविध्यनुपपत्तेः ।

महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च ते साव-
यवाः कार्य्याश्च । अन्यथा सावयवगतसंख्याद्यनुप-
पत्तौ महत्त्वानुपपत्तेः । नित्यत्वे प्रकर्षकाष्ठाप्राप्ताल्पी-
भावस्य महत्त्वविरोधात् । न च तसरेणववयवा अपि
सावयवाः । तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
नहि तसरेणुवत् तेऽपि महान्तो रूपविशेषवतां महतां
चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि च ते महत्त्वव्यावृत्तेरणु-
परिमाणा निरवयवत्वाच्च प्रचयवञ्चिता स्तथापि बहु-
त्वान्महत्कार्य्यद्रव्याख्यारप्सन्ति । तथाच परमाणव
एव तसरेणववयवा इति कुतो द्वाणुकम् । उच्यते ।

‘‘उपाधिरवच्छेदकः । ननु दोषादौ च जातिरिति निरस्तम् । द्रव्यव्याप्यपर-
वेदर्यापसेय । अन्तर्त्वेनैवेति । अक्षतवटितधर्मोऽप्येवम् ।

महतः कार्यनियमात् द्वाणुकसिद्धिः । अन्यथा पर-
माणुभिरेव बहुत्वसंख्योत्पत्तेर्महद्द्व्यारम्भे गोघटादे-
रपि तैरेवारम्भसम्भवादान्तरालिकाल्पाल्पतरादिका-
र्योपलम्भविरोधात् । तथाहि द्वाणुकवदनुपलक्षित-
रेखोपरेखो गोघटादिरपि स्यात् । तथाच संस्थान-
भेदानुपलम्भे तदभिव्यज्य घटत्वादिकमपि नोप-
लभ्येत । न चारम्भाप्यारम्भन्ते इति तदुपलम्भो-
पपत्तिः । मूर्त्तानां समानदेशताविधानात् । न्यूना-

महत इति । महावयवारम्भत्वं नोपाधिः । (१४६) मह-
त्त्वस्य वैयर्थ्यात् । आन्तरालिकेति । घटे नष्टे कपालशर्करा-
चूर्णादिकार्यं नोपलभ्येतैत्यर्थः ।

ननु परमाणुभिः साक्षाद् घटानारम्भेऽपि तदवयवपरम्परा-
द्वारा महावयव्यारम्भे नोक्तदोष इत्याशङ्क्य निराकरोति । न
चेति । यद्यप्यारम्भारम्भकत्वपक्षे अवयविनमारम्भैव परमाणु-
महावयव्यारम्भक इति सिद्धौ त्रसरेणोः सावयवारम्भत्वं सिध्य-

(१४६) महत्त्वमेति । न च साधनव्यापकत्वपरिहारार्थत्वाच्च वैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । व्यापकद्वारापक्षेऽपि वैयर्थ्यात् । तत्त्वेन व्यापकतापह्नाभावादित्ये ।
वस्तुतोऽनुगतताभावाच्च साध्यव्यापकत्वपक्ष इति बोध्यम् ।

अद्यापि येन पूर्ववत् द्रष्टुं शक्यं स्यादिति प्रसाधनात् पुनरुक्तोऽयमारम्भ
साध्यापि दोषान्तरदानायाधुनोक्तमित्याहुः । सिध्यत्येवेति । न च रेखाद्युपलम्भा-
न्यघातुपपत्त्या महावयविन तथाप्येऽपि तदरेणौ तदभावात् साक्षात् परमाणुवार-

यदि कार्यद्रव्यमारभ्येत घटादयोऽप्यारभ्येरन् । तथा-
चान्तरालिककार्यपरम्परानुपलम्भप्रसङ्गः । अपरैस्त्व-
सरेणुरेवारभ्यत इति नियमः । परमाणुभिरपि स
एवारभ्यत इति तुल्यम् । विशेषो वक्तव्यः । उच्यते ।
यथाहि अवयवावयविप्रसङ्गः परमाणुषु विश्राम्यति
तथायमवयवसंख्यापकर्षः क्वचिद्विश्राम्येत । न च
त्रित्वमपकर्षकाष्ठा द्वित्वैकत्वयोः सम्भवात् । तत्रैक-

घातात् खण्डपटे नष्टे महापट उत्पाद्यते इत्याहुः । यथा
हीति ।

ननु हेतुहीनात् दृष्टान्तमात्रात् न साध्यसिद्धिः । हितन्तु
केनान्यथासिद्धिः । यज्जातीयमारम्भकं तज्जातीयद्वयमप्यारम्भ-
कमिति व्याप्तिर्य स्वतोऽप्यसिद्धा । द्वाणुकद्वयेनारम्भानभ्युप-
गमात् । मैवम् । अणुत्वकार्यवृत्तिपरिमाणत्वसाक्षादप्यजाति-
त्वात् । महत्त्ववत् । परमाण्वो न महाद्रव्यारम्भकाः नित्यद्रव्य-
त्वात् । व्योमवदित्याश्रयात् ।

हितन्तुकेति । तथाच पूर्वपटस्य नापिमपटसमशायिकारणत्वमिति भावः । तथा
सीति । तथाच नानापटस्यैकदा सत्त्वादेव नैकदेशसमशायत्वमिति भावः । अणुत्व
मिति । अणुपरिमाणवृत्तिजातिविशेष इत्यर्थः । परममहत्त्ववृत्त्युत्कर्षपक्षात्
अभिचारादाह साक्षादिति । साक्षादप्यत्य जातेरेवमिति जातिपदम् । परमाणव
इति । आरम्भकत्वं समशायिकारणत्वमतो न कानादौ अभिचारः । साधे
इत्येव च खण्डाभावेन व्यर्थमित्याश्रयेनोक्तम् । हेतो च इत्यादि चिन्त्यम् ।

कथं तर्हि चरुमादितन्वपकर्पणे स्वल्पतरतमादि-
पटोपलम्भ इति चेत् । न । प्रतिबन्धकविगमेऽवस्थित-
संयोगेभ्यः खण्डपटोत्पत्तेः । आद्यादितन्वपकर्पणे
त्वयाप्येव रीतिरनुसरणीया । तदा हि द्वितन्तुका-
दिकपटकार्यात् न समस्तकार्यविनाशे खण्डपटा-
नुत्पत्तौ च तन्वतिरिक्तं न किञ्चिदुपलभ्येत ।

नन्वेव विचारो द्वाणुकोष्वपि समानः । तैरपि बहुभिः

कथं तर्हीति । पटनाशे (१४७) सति तदवयवतन्तूनामीवो-
त्तम्भापातादिति भावः ।

ननु पूर्वपूर्वपटमद्वक्तृताग्रिमाग्रिमतन्तूनां पटारम्भे मति
तन्वपकर्पणात् पूर्वपटोपलम्भ उपपद्यत एव । भैवम् । द्वितन्तुका-
पटे केवलं तन्वारभ्यत्वदर्शनात् । अन्यत्रापि तन्तुभिरेव पटारम्भ
इत्याशयात् । प्रतिबन्धकेति । प्रतिबन्धकोऽत्र महापट एव ।
अत्र यद्यपि प्रतिबन्धकाभावस्य ससर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्महा-
पटोत्पत्तेः प्रागपि खण्डपटो जायते तथापि दृढतरवेमाद्यभि-

तेनैकत्वं कपाले कालभेदेन चटयोर्धृमौ न निरोधः । न चैकतन्तुकपटस्या
धमशायिकारणसंयोगाश्रयाशुसम्भवततया व्यभिचार इति वाच्यम् । तदनभ्युप-
गन्मतेनोक्तत्वात् । एतदक्षरसादेवान् इत्युक्तमित्याहुः ।

(१४७) पटनाश इति । तथा चैकत्वैव तन्तौ द्वितन्तुकादिनापटसमवायि
ताभ्युपगमन्येति नोक्तनियम इति भावः । नन्विति । तथावादिमपटस्य पूर्वं
शेटादिमल्लूकसमस्तमिततया तन्वपकर्पणादौ तन्वान् निवस्यन् इति भावः ।

न हि, तन्तवः पटमारभन्ते तत्कारणञ्चांशव इति ।
तस्माद्विवादाध्यासिताः, त्रसरेणवो न निरवयवद्रव्या-
रव्याः सावयवारव्या इति वा । महत्त्वे सति कार्य-
त्वात् । उभयवादिसिद्धद्वयणुकारव्यवसरेणुवत् । घट-

स्वकार्यद्वयणुकस्य यत्कार्यं त्रसरेणुजातीयं तदारम्भकत्वं नास्ती-
त्यर्थः । यद्धारभ्यारम्भवादनियेधाभिधायक एवायं ग्रन्थः ।
(१४८) तस्मादिति ।

ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमहावयवारभ्यत्वमुपाधिः ।
तथाच त्रसरेणु निरवयवद्रव्यारभ्यः द्रव्यारभ्यत्वे सति महदनारभ्य-
त्वात् । परमाणुगन्धवदिति प्रतिरोधः । अत्राहुः । अस्ति ताव-
न्महत्त्वात्मकं कार्यम् । तत्प्रति कारणत्वं कार्यद्रव्यत्वेनैव गृहीतं

(१४८) अयं ग्रन्थ इति । यद्यप्येवं सावयवारव्या इति साध्ये सिद्धसाधनं
साधारभ्यारम्भवादिना तथाभ्युपगमात् तथापि तद्वाचं निषेधाभिप्रायत्वेऽप्यस्य
परमाणुभिरेव त्रसरेणुरारभ्यते इति पूर्वपक्षोऽप्युपसंहारव्याजेन तस्मादित्यादिना
परिहृत इति मन्वव्यम् ।

साधनावच्छिन्नेति । एतच्च प्रथमसाध्ये व्योमादौ द्वितीयसाध्ये द्रणुकरूपादौ
शुद्धसाध्यव्यापकत्वाद्भक्तम् । सत्यतिपक्षोत्थापकतामाह । तथाचेति । साध्ये
श्रव्यपद भक्तिश्चित्करम् । द्रव्यारभ्यत्वे सतीत्यस्य समवायिकारणकत्वे सती-
त्यर्थः । यद्यप्यत्र द्रणुकगन्धादौ व्यभिचाररूपाणि विशेषादर्शनद्वयायासा-
यातत सत्यतिपक्षत्वम् । महत्त्वात्मकमिति । महदात्मकमित्यर्थः । कारणत्व-
मिति । समवायिकारणत्वमित्यर्थः । कार्येति । अन्यावदविभिन्नकार्यद्रव्यत्वे
नेत्यर्थः ।

सनारम्भकम् । अवयवसंयोगानुपपत्तौ असमवायि-
कारणाभावात् । अनेकसंख्याभावे चावयविनोऽवयवा-
पेक्षयाधिकपरिमाणानुपपत्तेः । अवयवापेक्षया चाव-
यविनोऽधिकपरिमाणत्वनियमात् । एकस्य चावयवस्य
विभागानुपपत्तौ तत्कार्यस्य विनाशासम्भवे नित्यत्व-
प्रसङ्गादिति ।

तथाच द्वित्वमपकर्षपर्यन्तस्तदादि रयमारम्भः । तच्च
द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धं कार्यं न महत् । तथात्वे
तस्य कारणाभावात् । तदपि द्वाणुकं यदि त्राणुकं
नारभेत, यदि च द्वित्वसंख्यायुक्तमारभेत, उभयथापि
तदुत्पादनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् तेन महद्द्रव्य-
मारभ्यमाणं बहुत्वसंख्यायोगि नैवैवेति नियमः । न च
द्वाणुकवत्परमाणवोऽपि बहुत्वमाश्रित्य महत्कार्यमार-
भन्ते इति युक्तम् । अनियमारम्भस्य निषिद्धत्वात् ।
कारणकारणस्य कार्यकार्यजातीयानारम्भकत्वात् ।

अनियमारम्भस्येति । असरेणोः कस्यचित् द्वाणुकेन कस्य-
चिच्च परमाणुभिरारम्भे नियतहेतुत्व न स्यादित्यर्थः ।

नन्वणुपरिमाणाश्रयत्वेन कारणानुगमः स्यादित्यत आह ।
कारणकारणस्येति । त्राणुककारणद्वाणुककारणस्य परमाणीः

अथेदानीमपो निरूपयति । ' अमृाभिसम्बन्धा-
दिति । अमृं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभिसम्बन्धा-
दिति । पूर्व्ववद्वाख्येयम् । तासां द्रव्यत्वसिद्धये
गुणानाह । रूपरसेत्यादि । अत्र प्रमाणं सूचयति ।

अष्टमिति । ननु करकासाधारणानुगतधीर्नास्ति । न च
विलयनदगायां तत्राप्यनुगतप्रतीतिः । तस्य ततो 'द्रव्यान्तर-
त्वात् । स्नेहस्य वाचित्कत्वं किञ्चिद्वर्गनियम्यमिति जलत्व-
सिद्धिरिति चेन्न । जलत्वेऽपि तदर्थं जात्यन्तरकल्पनापत्तेः ।
स्वभावान्नियमश्च तुल्यः । (१४८) पृथिवीत्वं गुरुत्ववद्गुत्तिद्रव्यत्व-
साक्षाद्वाप्यजातिभिन्नं भेदत्वादिति चेत् । न । पृथिवीजल-
साधारणजात्यर्थान्तरत्वात् । विपक्षे बाधकाभावाच्च । स्नेहादि-

सतीति विशेषणान्नित्यद्रव्य समवायिकारणकत्वाभावस्य साध्यत्वाद्वा न पृथिवीत्वादौ
व्यभिचारः । न चेति । वह्निरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयसुपाधि-
रिति नात्माकाशादौ साध्याव्यापकत्वम् । अतएवाहप्रत्यक्षेति । वह्निरिन्द्रिय
प्रत्यक्षेत्यर्थः ।

(१४८) पृथिवीत्वमिति । आत्मत्वादिभेदेनार्थान्तरवारणाय वृत्त्यन्तं जाति-
विशेषणम् । सत्ताभेदेन तद्धारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । घटत्वभेदेन तद्धारणाय
साक्षादिति । तद्धारणं जात्यव्याप्यत्वगर्भं साक्षाद्वाप्यत्वं रसवत्त्वादावपीति तदुभेदेन
तद्धारणाय जातीति ।

ननु द्रव्यत्वसाक्षाद्धारणपदं द्रव्यविभाजकपरमतो नोक्तदोष इत्यत आह ।
विपक्ष इति । द्रव्यत्वसाक्षाद्धारणेत्यत्र साक्षात्पदं भेदगर्भव्याप्यत्वसूचनाय । न
च स्तोपादेयद्वयणुकवृत्तीति व्यर्थम् । अनन्वयत् परमाणुभाजवृत्तिजाति-

वद्वेति । एवं तर्हि द्वाणुकमपि न निरवयवद्रव्यारब्धं
सावयवद्रव्यारब्धं वा । कार्यद्रव्यत्वात् । अनवस्था-
प्रतिहतत्वादिति द्वाणुकादिप्रक्रमसिद्धिः ।

इति पृथिवी समाप्ता ।

न च महत्त्वविशेषत्वेन जनकत्व वसरेणौ व्यभिचारादित्यकारण-
कार्योत्पत्तौ विषयबाधकेन साधनस्य साध्यव्याप्यतया तदव्याप-
कत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । द्वाणुकारव्यवसरेणावेव साध्या-
व्यापकत्वाद्वा । यद्वा वसरेणुर्न नित्यद्रव्यसमवेतः शब्दान्धत्वे
सत्यस्मदादिवहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् । पटवत् । न च पञ्चसम-
वेतत्वमुपाधिः । अपत्यक्षवृत्तिप्रत्यक्षगन्धादौ साध्याव्यापकत्वा-
दित्यत्र तात्पर्यम् ।

ननु साध्यावयवत्वेनैव तद्वेदतास्तु । तथाच द्वाणुकविहिरिति चेत् ।
द्वाणुकसाधनस्य प्रागेवोक्तत्वात् । तथाच द्वाणुकवत् परमाणुभिरपि वसरेणुरार-
भ्यतां इत्यनियमारम्भपक्षे समाधानमिदम् । तत्रावयवत्वेन तद्वेदत्वे परमाणुभ्यां
द्वाणुक नारभ्येतेति तात्पर्यम् । विशेष एवेति । विशेषावच्छिन्न एवेत्यर्थः ।
व्यभिचारादिति । यद्यपि विशेषहेतुत्वस्योक्तत्वात् सामान्यनो व्यभिचारो न
दोषस्तथापि महत्त्वमालेख्यगुणतः कारण न स्यात् । सामयोभेदकल्पने गौरवञ्चेति
भावः । अनियमारम्भपक्षेऽपि द्वाणुकाभ्युपगमादाह । द्वाणुकेति । शब्दान्धत्वे
इति । योगिज्ञानमादाय व्यभिचार इत्यत एतत्सम्भवादीति । सुखादौ व्यभि-
चारादाह । विहिरिति ।

ननु तथापि सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानमादाय व्यभिचार पृथिवीत्वादौ च
व्यभिचार इति चेन्न । अस्मदादीत्यादिना लौकिकप्रतिनियतविहिरिन्द्रियजन्य
साक्षात्कारविषयत्वस्योक्तत्वात् । यद्वा प्रतिनियतेति न देयम् । जातिमन्त्रे

तथाच सूत्रम् । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा-
 स्वेति । यथा चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः पृथिव्यां
 तथाप्स्वपि । यथा पतनोपदेशात् पृथिव्यां गुरुत्वं
 तथा जलेऽपि । यथा चोत्तरकर्मवचनात् पृथिव्यां
 संस्कारः तथा तोयेऽपि । एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे
 सिद्धे पृथिव्यादिव्यवच्छेदहेतून् विशेषानाह । शुक्ल-
 मधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति । सहस्रशोऽग्नि-
 संयोगिनोऽप्यपरावर्त्तमान मभास्वरं शुक्लमेव रूपं अप्सु
 व्यवस्थाहेतुः ।

त्वम् । अनित्यस्नेहत्वं वा कार्य्यतावच्छेदकम् । करकायाश्च शीत-
 स्पर्शाज्जलत्वानुमानम् । न चासांमिदिकद्रवत्वेन प्रतिरोधः ।
 तदसिद्धेः । अदृष्टविशेषात् तत्प्रतिबन्धेनानुपलम्भात् ।

अपरावर्त्तमानमिति । अपरावर्त्तमानरूपत्वं शुक्लेतररूपा-
 नाधारत्वम् ।

न चानित्यस्नेहकारणतावच्छेदकजलज्ञानकाले तस्यातिप्रसङ्गोऽवगतस्तत्-
 विज्ञाननिरं जलत्वस्य परमाणुवृत्तिरित्यानुमानेऽतिप्रसङ्गावगमात् । तथाच
 तदवच्छेदेन सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाव भवत्य तदवगमाच्चात्र च दोष
 इति जलत्ववत्त्वेऽपि परमाणुर्न योग्य इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अतिप्रसङ्गस्या-
 नवच्छेदकत्वात् । अनतिप्रसङ्गत्वगर्भं तच्चिन्त्यतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदकत्वे-
 नगतस्य जलस्य तथा सति परमाणुवृत्तिरित्यानुमाने धर्मिष्यादकमानबाधापत्तेः ।
 अन्यथा दण्डत्वस्यापि अतिप्रसङ्गस्याप्यदोषत्वे तत्तदार्थादिविशेषणानुपपत्तेः ।

एते चेत्यादि । 'पूर्ववत् । यथा सूत्रकारवचनात्
पृथिव्यां गन्धादयः सिद्धाः तथाप्स्वपि रूपादय इत्यर्थः ।

समवायिकारणतावच्छेदकतया जन्माद्यविनि जन्मत्वसिद्धौ जल-
परमाणुः स्वीपादेयद्रणुकवृत्तिद्रव्यत्वमात्रादप्यजातिमानिति
चेन्न । स्नेहत्वस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् ।
स्नेहवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतया तत्तिदिरिति चेन्न ।
स्पर्शवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतयापि जात्यापत्तेः । अत्राहुः
जलगच्छशक्तिग्रही न व्यक्तिमात्रे न वा व्यक्तिविशिषे । अतिप्रस-
ङ्गादननुगमाच्च । अतोऽनुगतधर्मसिद्धौ बाधकाभावात् तज्जाति-

भादाय दोषतादवस्थात् । द्रणुकपदस्य द्रणुकादिपरत्वात् । उपादेयत्वञ्च
साक्षात्परम्परासाधारण बोध्यम् । कार्याकार्यत्वञ्च कार्यपदं सम्पाताया-
यातम् ।

जलगच्छेति । न च कारणतावच्छेदकतया तत्तिदिः न तु यव्यतानवच्छेदक-
तवेति वाच्यम् । ततोऽपि हि न जातित्वविद्धि । किन्त्यनुगतधर्ममात्रसिद्धौ
बाधकाभावाज्जातित्वं तत्तुल्यम् । तदिदमाह । अनुगतधर्मसिद्धाविति । अति-
त्येति । न च परमाणौ तद्विद्धि । द्रव्यारम्भकपरमाणुरूपेण स्वीपादेय द्रणुक-
वृत्तिद्रव्यत्वमात्रादप्यजातिमत्त्वस्य तत्त्वानुमानात् । न चैव तस्य योग्यतावच्छेदक-
रूपवत्त्वे योग्यत्वापत्तिः । इत्यापत्तेः । निश्चस्नेहस्य प्रतिबन्धकतया सहकारि
विरहेण तस्य तत्त्वानुपपत्तेः । एतच्च नित्ययोग्यस्य फलोपधाननिवृत्तमिति मत
मनभ्युपेत्योक्तम् । अन्ये तु यवच्छेदकत्वं न योग्यता परिभाषापत्तेः । किन्तु सह
कारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं तद्विशिष्टमवच्छेदकं वा । न च तत्परमाणौ
नित्यस्य सहकार्यवत्त्वमात्रेण तदभावात् । तज्ज्ञाननुगतेषु दुर्बलमित्यनुगतधर्म
रूपावच्छेदकापेक्षा । तस्य चानुगतधर्मस्यातिप्रसङ्गो न दोषाय । स हि ज्ञातस्तथा ।

तथाच सूत्रम् । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा-
 येति । यथा चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः पृथिव्यां
 तथाप्स्वपि । यथा पतनोपदेशात् पृथिव्यां गुरुत्वं
 तथा जलेऽपि । यथा चोत्तरकर्मवचनात् पृथिव्यां
 संस्कारः तथा तोयेऽपि । एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे
 सिद्धे पृथिव्यादिव्यवच्छेदहेतून् विशेषानाह । शुक्ल-
 मधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति । सहस्रशोऽग्नि-
 संयोगिनोऽप्यपरावर्त्तमान मभास्वरं शुक्लमेव रूपं अप्सु
 व्यवस्थाहेतुः ।

त्वम् । अनित्यस्नेहत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् । करकायाश्च शीत-
 सर्गाञ्जलत्वानुमानम् । न चामांसिद्धिकद्रव्यत्वेन प्रतिरोधः ।
 तदभिदेः । अदृष्टविशेषात् तत्प्रतिबन्धेनानुपलम्भात् ।

अपरावर्त्तमानमिति । अपरावर्त्तमानरूपत्वं शुक्लेतररूपा-
 नाधारत्वम् ।

न चानित्यस्नेहकारणतावच्छेदकजलघ्नानकावे तस्यातिप्रसङ्गोऽवगतत्वात्-
 विद्वान्तरं जलरस्य परमाणुवृत्तिरवातुमानेऽतिप्रसङ्गावगमात् । तथाच
 तदवच्छेदेन सहकारिपरिहृयुक्तकार्यभावाव अवगत्य तदवगमाद्यात् स होव
 इति जलत्ववशेऽपि परमाणुर्न योग्य इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अतिप्रसङ्गस्या-
 वच्छेदकत्वात् । अनतिप्रसङ्गत्यगर्भं तद्वियततावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदकत्वे
 शानतश्च जलस्य तथा सति परमाणुवृत्तिरवातुमाने धर्मोपाहृतमानवाधायसे ।
 अथवा दण्डतस्यापि अतिप्रसङ्गस्याप्यदोषतो तत्तदादीदृशिवेषयातुपपत्तेः ।

नहि पार्थिवे, स्फटिकादौ वर्त्तमानं युक्तमपि रूप-
मग्निसंयोगान्न परावर्त्तते । अपरावर्त्तमानमपि तेजसो
भास्वरम् । तस्मादनेन विशेषेण रूपमप्यु व्यवस्था-
हेतुः । एष च विशेषः पृथिवीरूपस्य पाकजत्वदर्शनेन
तेजोरूपस्य भास्वरत्वकथनेन सूचितः । उक्तयुक्तेरेव
जलादिरूपस्यापाकजत्वम् । पार्थिवा एव हि दृष्टभागाः
क्वाथेन पच्यन्ते । एतेन रसो व्याख्यातः । नहि
पार्थिवक्षीरशर्करादौ वर्त्तमानमपि माधुर्यं पाकेन

अनेनेति । (१५०) अपाकजाभास्वररूपं जललक्षणमित्यर्थः ।
एतेनेति । न च जले रसोऽसिद्धः । सौहित्यार्थिनां तत्पानानु-
पपत्तेः । न च सर्पाणां नीरसपवनाशनवत् तदुपपत्तिः । मानु-
षाणां सौहित्याय रसवत्येव पानादिति तर्कोपहंजितं तत्प्रत्यक्षमेव
रसे मानम् । तन्माधुर्यञ्च कषायद्रव्येण तद्दण्डनात् । न च

उक्तरीत्या परमात्मापि सङ्कारिविरहप्रयुक्तकार्याभावसम्भवाच्च नि स्नेहस्य प्रति-
बन्धकतया सर्वदा सङ्कारिविरहात् । तस्य गतत्वादपरावर्त्तमानत्वं पार्थिव-
रूपेऽपीत्यन्यथा व्याचष्टे । युक्तेतरेति ।

(१५०) व्यर्थतया शुक्लभागमपह्नाय लक्षणमाह । अपाकजेति । प्रत्यक्ष-
मेवेति । अत्र एवकारो नेतरव्यवच्छेदकः । किन्तु स्फुटसिद्धत्वद्योतकः । रस-
नेन्द्रियत्वस्य बहिरिन्द्रियत्वेन स्वव्यवस्थापकगुणवत्त्वानुमानात् शरसत्वमिदं
रित्याह ।

तन्माधुर्यञ्चेति । न च वैषरोज्यं केवलेऽपि लभे मधुरिमेत्युपलब्धात् । बहो-
रसान्तरेऽपि सर्वप्राणिसाधारणो मधुसि, सम्भवतीति भावः ।

व्यावर्त्तते । इह तु सहस्रशः पच्यमानानामपि माधुर्य-
मेव । ईषत्स्वभावं तु तदपि तथैव । यत् पुनरम्बु-
सिन्धुभेदेन चारादिरसः पाथस उपलभ्यते स दशमूली-
कपायस्यैव पार्थिवद्रव्यौपाधिकः । कथमन्यथा तस्यैव
घनपीतमुक्तस्य मधुर एव रसः । एवमपि स्पर्शः शीत

कर्कटीभक्षणानन्तरं तिक्तत्वानुभवात् तिक्तो रसः स्यात् । तस्या
एव तिक्तरसवत्त्वात् । केवलेऽपि तत्फले तिक्ततोपलभात् ।
तदवयवे तिक्तरसोपलभात् । अवयवसजातीयस्यावयविनि वृत्तेः ।
यदा कर्कटीभक्षणेन रसनाग्रवर्त्तिपित्तचोभः क्रियते तदीयस्तिक्तो
रसस्तत्रोपलभ्यते । तथाचापाकजजातीयरसवत्त्वं जलनक्षणम् ।
शीत एवेति ।

ननु श्रीखण्डे पार्थिवेऽपि शैत्यमनुभूयते । न च चर्षकजनस्यैव
तत् । तदसम्भेदे तदननुभवादिति वाच्यम् । तच्छैत्योक्तृष्टशैत्यानु-

ननु मिष्टकर्कटीफले तदभावात् का गतिरित्यत आह । तदवयव इति । वृत्तं
संज्ञिहितावयव इत्यर्थः । तस्यावयवविनः क्रियादातमित्यत आह । अवयवेति ।
यद्यपि तत्त्वान्तरस्य विजातीयरसवत्त्वात् गुणविरोधेनानारम्भात् अवयवो न
तज्जातीयगुणवान् । अतएव हरीतकी नीरसैवेति सिद्धान्तः । तथाचोक्तव्याप्तौ
अभिधारोऽपि । तथावयवसजातीयरसस्यावयववृत्तित्वेनोपलब्ध्यादित्यत तात्-
पर्यम् ।

यदा एतदस्वरसादाह । यद्वेति । एतच्च वैद्यादावसेयम् । तथा चेति ।
अवयविनि पाकानभ्युपगमात् तत्वातिव्याप्तिवारणाय सातिपदम् । यद्यप्येवमपि
दोषतादृश्यं तथापि पाकजजातीयान्यरसवत्त्वमित्यर्थः ।

एव । क्वचित्तु सन्नपि तेजःस्पर्शाभिभवान्नोपलभ्यते ।
तदपगमे पुनरुपलब्धेरिति । तदेभिर्विशेषैः रूपरस-
स्पर्शा अप्सु व्यवस्थापका इत्युक्तम् ।

स्नेहस्तु स्वरूपत एवेत्यत आह । स्नेहोऽम्भस्ये-
वेति । इह केचिदाहुः । न स्नेहो जलधर्मः तैलादि-
वज्जलेऽनुपलब्धेः । नापि पृथिव्या विशेषगुणः ।
सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वात् । तस्मात् पार्थिवविशेषेषु

भवात् । अत्राहुः । श्रीखण्डोदेन घर्षकजलस्योत्कृष्टं गैत्रं व्यज्यते ।
यदा श्रीखण्डान्तर्वृत्तिजलस्यैव घर्षणादहिर्भूतस्य गैत्र्यमनुभूयते ।
मव्वेति । स्नेहो यदि (१५१) पृथिवीविशेषगुणः स्यात् घट-
वृत्तिवृत्तिगुणत्वस्याप्यजातिमान् स्यादित्यर्थः ।

ननु सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि नैमित्तिकद्रवत्ववत् पृथिवी-
सामान्यगुणः स्नेहोऽस्तु । यदा सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि तद्विशेष-
गुणः स्यात् । यदा व्यापकत्वेऽपि सुखं तद्विशेषगुणः । अत्राहुः
स्नेहत्वं यदि पृथिवीविशेषगुणवृत्तिजातिः स्यात् सृष्टिगुणवृत्तिः

(१५१) घटवृत्तिपादेरपि मध्येर्ध्वं सर्व्वपृथिव्यव्यापकतया विरुद्धगत्वारब्धनिर्गन्ध
तया व्यभिचारादाह । स्नेहो यदिति । ज्ञानादौ नैमित्तिकद्रवत्वे च व्यभि-
चाराद्वारणाद्य पृथिवीपद विशेषपदञ्च । यद्यपि सूत्रोक्तमतुमानपरत्वमपहाय
तर्कपरत्वमनुक्तं तथापि तादृशजातिमत्त्वाभावात् न पृथिवीगुण इत्यनुमेयमेव ।
तत्र चातुर्भुजसार्कोऽयमिति भन्तव्यम् ।

यदेति । तथाचोक्तकर्तृदायप्रयोजकत्वमिति भावः । स्नेहत्वमिति । ज्ञानत्वे

घृततैलवसासूपलभ्यमानः सामान्यविशेषोऽयम् । गव्य-
माहिषादिषु दधित्ववदिति । तदसत् । स्निग्धस्निग्ध-
तरस्निग्धतमादिभेदेन सातिशयत्वात् । न तु गोमहि-
ष्यादिषु गुणमनाश्रित्य तारतम्यमस्ति । नहीषन्मधु-
रातिमधुरादिवदीषद्गौ रतिशयेन गौरिति भवति ।
तस्मादतिशयस्य गुणैकनियतत्वात् सामान्यविशेषतया

स्यात् । यदि च पृथिवीसामान्यगुणवृत्तिप्रत्यक्षगुणत्वव्याप्यजातिः
स्यात् तेजोवृत्तिवृत्तिः स्यात् । न चाप्रयोजकत्वम् । लाघवा-
ज्जातित्वस्यैवोचितत्वात् । परमाणुषु क्षीरत्वादिव्यञ्जकाभाव-

द्रव्ये च व्यभिचारादाह पार्थिवविशेषपदेति । तदुगन्धत्वादौ व्यभिचारादाह
जातोति । अत्र पृथिवीपदेमावयविपृथिवी विवक्षितेति न पृथिवीपरमाणु-गुणम-
पाकप्रयोज्य जातो व्यभिचार इत्याहुः । वस्तुतः साक्षाद्व्याप्यत्वं जातिविशेषणम् ।
व्यापादौ गुणपदं सप्तार्थम् ।

प्रथमशब्दायां तदुगन्धमाह । यदि चेति । प्रकृते पृथिवीसामान्य-गुणत्वनिषेध-
स्यैवोद्देश्यत्वात् तत्प्रकारक-प्रतीत्यर्थं पृथिवीपदमन्वया तु चिन्त्यम् । गन्धत्वे व्यभि-
चारादाह सामान्येति । गुरुत्वे व्यभिचारादाह प्रत्यक्षेति जातिविशेषणम् ।
गुणत्वव्याप्यत्वञ्च साक्षाद्व्याप्यत्वं संयोगनिजनिवृत्तत्वजातो व्यभिचारवारचाय ।
पृथिवीसंयोगान्तरत्वे व्यभिचारादाह जातिरिति ।

ननु न तादृशजातिरं नृदृष्टिगुणवृत्तित्वादौ प्रयोजकं, किन्तु स्नेहत्वान्ध-
विशेषितमित्यापह्नय निराकरोति । न चेति । जातित्वस्येति निरुक्तजातिरस्यैव-
त्वर्थः । वस्तुतः संयोज्येति तदा ज्ञेयं स्नेहव्यावृत्तत्वात्, तेनैवोपपत्तौ पृथिव्या-
मपि तत्कल्पनायां मानाभासो गौरपद्येति भावः ।

च सामान्येऽसम्भवात् गुण एव स्नेहः । किञ्च स्निग्ध-
द्रव्यावयवपरम्पराया अपि स्निग्धत्वादापरमाणु स्नेहः
स्यात् । न च परमाणुषु पृथिवीत्वादेरन्या परजाति-
रस्ति । व्यवस्थापकाभावात् । क्षीरत्वादिवह्नविध्य-
तीति चेन्न । तस्यापि परमाणुष्वभावात् । पाकज-
रूपरसस्पर्शविशेषव्यङ्गं क्षीरत्वादि । तथाच पाकान्त-
रेण तन्निवृत्तौ क्षीरत्वादे निवृत्तिप्रसङ्गात् ।

न च सत्यां व्यक्तौ सामान्यनिवृत्तिरिष्यते । न
चाविवक्षितसत्ताकाः सम्भवमात्रेण ते तस्याभि-
व्यञ्जकाः । सर्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वापत्तौ

माह । पाकजेति । न च सर्वत्र परमाणुषु क्षीरत्व न वर्तते
किन्तु यत्र न रूपाद्यन्तरोत्पत्तिस्तत्रैवेति वाच्यम् । यद्भव्यध्वस-
जन्यं यद्द्वयं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः क्षीरध्वंसजन्यं
दधि क्षीरपरमाणुजन्यमिति दध्नोऽपि क्षीरत्वापत्तेः ।

यद्व्येति । घटध्वसजन्ये घटरूपादिध्वसे व्यभिचारोदाहृत्तरमद्रव्यपदम् ।
यद्द्रव्याभाजजन्यमिति कृते प्रतिबन्धकद्रव्यान्वनाभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारः स्यादिति
ध्वसपदस्येन न ध्वसस्यापि जनकत्वात् दोषतादसम्भवं । ध्वसत्वेन जनक-
त्वस्य विवक्षितत्वात् । न त्वसाक्षात्कारजन्यमिष्याधीध्वसस्य तत्त्वेन कायव्यूहं
प्रति जनकतया तत्र व्यभिचारवारणाय प्रथमद्रव्यपदम् । किन्तरस्तु कुसुमाञ्जलि-
महारन्दे षट्सन्धेयः ।

दध्नोऽपीति । परमाणुवृत्तिजातेस्तदुपादेयद्रव्यवृत्तित्वनियमादित्यर्थः ।

तदारब्धसर्वकार्यस्य पृथिवीत्ववत् क्षीरत्वापत्तेः ।
 द्वाणुकादौ क्षीरत्ववद्भविष्यतीति चेन्न । तदारम्भकेषु
 परमाणुषु तद्व्यवस्थाहेतोः क्षीरत्ववत् गुणविशेषस्या-
 भावात् । भावे वा स एव स्नेहः । न ह्यत्र रूपा-
 दयो व्यवस्थाहेतवः । न च तद्विशेषाः । तेषां घृत-
 त्वादिव्यवस्थापकत्वात् । न च कारणसामान्यमस्ति
 तैलघृतवसानां बीजक्षीरमांसयोनित्वात् । अतएव
 नारिकेलस्नेहस्यापि तैलत्वम् । रसादिसारूप्यात् घृत-
 मिति व्यपदेशः । तस्मात् परमाणुषु वर्तमानः कारण-

सर्वपार्थिवेति । पार्थिवपरमाणुषु व्यवस्थापकपाकजीवत्पत्ते-
 रित्यर्थः । तद्व्यवस्थाहेतोरिति । यथा क्षीरत्वव्यवस्थाहेतुं गुणविशेषो
 न तथा स्नेहत्वव्यवस्थापको गुणविशेष इत्यर्थः । तद्विशेषाः रूपा-
 दिविशेषाः । न च कारणमिति । व्यवस्थापकमिति शेषः । अत-
 एवेति । यद्यपि बीजप्रभवत्वमात्रमतिप्रसक्तं (१५२) स्नेहत्वविशे-
 पितश्च बीजद्रव्येऽप्यस्ति । तथापि गन्धरसविशेषाभिव्यङ्गं तैलत्वं
 जातिः । अतएव घृततैलसंशये गन्धादिविशेषात् तैलत्वनिश्चयः ।

(१५२) अतिप्रसक्तमिति । अदृष्टादिव्यतिशेयः । स्नेहत्वेति । क्षिप्र-
 विधेयित्वेऽप्यर्थः । स्नेहादयस्त्वैव तैलत्वात् । न च स्नेहस्य लक्षधर्मत्वात् तैलस्य
 च पार्थिवत्वाच्चैवमिति वाच्यम् । अयुक्तमवशादेन तदुक्तित्वात् । अतएवाह
 बीजद्रव्येऽपीति । बीजस्यापि बीजप्रभवत्वात् क्षिप्रधत्वादेत्यर्थः । बीजद्रव्येऽपीति
 कचित् पाठः । तत्र तस्यापि तत्पत्तादतिप्रसक्तिसुन्दरः । स्नेहत्वेऽपीति । क्षिप्र-

गुणप्रक्रमेणान्त्यावयविपर्यन्तमायातो गुणविशेषः स्नेह
इति युक्तम् । न च घृतादिष्वेव स्नेहोपलब्धिः ।
सातिशयो हि स्नेहस्तत्रोपलभ्यते । गुरुत्वमिव सुवर्णम् ।
वस्तुतस्तु जलसाधारणी स्निग्धता । अन्यथा जलावसे
केन सक्तुशिकतादीनां संग्रहो न स्यात् । सहि स्नेह-
द्रवत्वकारितः संयोगविशेषो धारणाकर्पणहेतुः ।

एवञ्च मार्षपस्नेहेऽपि तैलत्वमिति भावः । वाचस्पतिमित्र्यासु
तिलस्य विकारस्तैलं स्नेह इति योगो बाधकाभावात् तिलप्रभव-
स्नेह एव तैलपदप्रयोगात् स्नेहत्वेऽपि शक्तेस्तैलपदं योगरूढम् ।
मार्षपादौ तु तैलव्यपदेशो भाक्तः । अपि च बीजप्रभवस्नेहत्वं न
तैलत्वादिव्यञ्जकं जातिनियतधर्मस्यैव तथात्वात् । तस्य च
तथात्वे मानाभावात् । न च तैलपदेन देवप्रवृत्तिनिमित्तं तद-
ज्ञानेऽपि तैलपदप्रवृत्तेरित्यूचिरे ।

प्रत्यक्षे विप्रतिपद्यमानं प्रति कार्यं प्रमाणमाह । वस्तुत-
स्त्विति ।

त्वेषीत्यर्थः । वस्तुतोऽत्रापि गन्धरसविशेष व्यङ्ग्यतैलत्वजातो बाधकाभावात्
तलैव यत्तथा योगरूढि । उपाधिशक्यत्वे गौरवात् । अपि चेत्यादि च न जातित्व-
बाधार्थमुपपन्नम्, किन्तु तदभ्यव्यञ्जकव्यवस्थितये । नचैव भाचार्य्यमताभेदः । तत्र
रूढिमात्राभ्युपगमात् । अतएव शार्पपादौ मुख्यत्वमत्र च भाक्तम् । तदिदमः
शार्पपादाविति । न च यक्यत्वाभावात् कथं भक्तिरिति वाच्यम् । एव यद्वज्रं
कुण्डलमित्यत्रापि हि सूक्ष्मता न स्यात् । व्यक्तिवचनान्वायेन जातित्वाभ्युपगमोऽप्य

न चासौ केवलद्रवत्वहेतुकः । काचकाञ्चनादिभिरति-
द्रवीभूतैरपि बालुकाद्यसंग्रहात् ।

नापि स्नेहमात्रकारितः स्थानैर्घृतादिभिरप्यसंग्र-
हात् । तस्मात् सकलजलहेतुकः संग्रहो भवंस्तत्र
द्रवत्वमिव स्नेहमपि सांसिद्धिकमवस्थापयति । तथापि
नैमित्तिकद्रवत्वमिव नैमित्तिकः पृथिव्यामयं भविष्यति
पार्थिवे घृतादावनुपलब्धिरिति चेत् । न । तदन्वय
व्यतिरेकाननुविधानात् । नहि पार्थिवं यथा जतुघृता-
दिषु द्रव्येषु पावकसंसर्गात् द्रवत्वमुपलभ्यते तद्विरोधि-

द्रवत्वमिति । (१५३) यथा तेज संयोगासमवायिकारणका-
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमद्रवत्वं जने तथा स्नेहोऽपि तत्संयोगा-
जन्यजातीय इत्यर्थः ।

तथा निराकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रोपस्थितये पुरोडाशकषास्रत् सलक्षेति यदि तदा-
त्वापि तल्लभम् । इत्यास्तु विरोधः यत् पञ्चजपदे योगोऽतिप्रसक्तोऽल खडिरिति ।
एवञ्च धर्मग्राह्ये तैलपदाद्विशिष्टोपस्थितावेकदेयखड्गदर्शनात्वादेशान्वये एकदेयवाधा
यस्या लक्षणापत्त्या च विमिश्रस्यैव विधिनिषेधविषयतेति बोध्यम् ।

केचित्तूभयमते योगखडिराचार्यमते तैलत्वजात्या मिश्रमते तादृशोपाधिने
त्याह । जातिनियतेति । अथ च न तथात्वं पूर्वोक्तातिप्रसक्तेरिति भावः ।

(१५३) अथेति । तेज संयोगासमवायिकारणकावृत्तित्वे तदन्वद्वैतत्वम् ।
अथवा द्रव्यत्वव्याप्यपदवैयर्थ्यापत्तेः । यद्यपि स्नेहस्य स्नेहत्वेनैवाभावात् तत्त्वतः तथापि
तत्र सांसिद्धिकत्वविशेषत्वं शूले अक्षपनिर्वचनम् । तादृशोमेति । तेज धंद्वो
मेत्यर्थः ।

सलिलावसेकात्तु 'निवर्त्तते' तथा स्नेहः । तस्मात्
पाकजतथाविधगन्धरसरूपादिमद्भिः परमाणुभिः द्रव्य-
कादिप्रव्रामेण घृतादिद्रव्यमारभ्यते तत्र चोपष्टम्भ-
कतया निमित्ततामापन्नाः पाथसीयावयवाः तेषां
संयुक्तसमवायेन स्नेहस्तवीपलभ्यते इति स्थितम् ।
सांसिद्धिकञ्च द्रवत्वं अम्भस्येवेत्यनुकर्षणार्थश्चकारः ।
तैलक्षीरादेस्तु पार्थिवत्वे सिद्धे संयुक्तसमवायात् तदुप-
लब्धिः । शैत्यस्नेहवत् । तेषां पार्थिवत्वमेव कथमिति
चेत् । तैलस्य भौमानलेभ्यनत्वात् । घृतवत् । क्षीर-

घृतादीनां पार्थिवत्वे मानमाह । पाकजेति । तत्र स्नेह-
प्रतीतिमुपपादयति । संयुक्तेति । न चेदमसिद्धं जले स्नेहस्याव-
श्यकत्वात् । तैनादौ सांसिद्धिकद्रवत्वाधारस्य तस्यावश्यकत्वात्
तत एव तदप्रतीतिरन्यथासिद्धेः । दहनाप्रतिकूलता च स्नेहप्रकर्षा-
दिति भावः ।

भौमेति । अविश्वनव्यावृत्तः काष्ठेभ्यनानिवृत्तिजाति-
विशेषो भौमानलत्वम् । न च तैलोपष्टम्भकजनभागेन व्यभि-
चारः । दिव्याननप्रतियोगिककारणतावच्छेदकशून्यत्वे सति भौमा-

अविश्वनेति । अन्नालेभ्यनव्यावृत्त इति भावः । नैनं भौमस्यापि तैलो-
पष्टम्भकजलेभ्यनतया भासिद्धिः । नचैवं भजोदर्थंरक्षावतिप्रसङ्गस्यापि काष्ठेभ्य
नत्वात् । तदुक्तं नहि गजानां दृश्यं तैलो घटकाद्यादि पश्यतीति शक्यम् । तत्र
काष्ठस्य पञ्चमीयत्वात्तत्कृतं न विश्वनत्वमप्येत्याहुः । दिव्येति । तैलस्य सर्गिजले च

स्यापि पिण्डीभावेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् । घृतवदेवेत्यादि
स्वयमूह्यम् ।

नलेन्धनत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतएव पवने न व्यभिचारः ।
तेजोमात्रोत्पत्तावेव तस्य निमित्तत्वात् । न चानलदाहत्वे सत्य-
नलकारणत्वमिन्धनत्वम् । दाहो हि भस्मीभावो वा रूपपरा-
वृत्तिर्वा उभयथापि भौमेति व्यर्थम् । न चानलनाशहेतुनाशप्रति-
योगित्वे सत्यनलकारणत्वमिन्धनत्वम् अनलावयवेऽपि गतत्वात् ।
न च कारणत्व निमित्तत्वमभिप्रेतम् । अनलस्येन्धननाशनाशत्वे
मानाभावात् । इन्धननाशे ह्यनलान्तरं नोत्पद्यते । पूर्वानलस्व-
वयवक्रियाविभागादिति न्यायान्नश्यतीत्यपास्तम् । वायौ दिव्या-
नलप्रतियोगिककारणतावच्छेदकवायुत्वसद्भावेन विशेषणासिद्धेः ।
रसवत्त्वेन हेतोर्विशेषणाच्च ।

तादृशजलत्वस्यैव व्यभिचारः । सत्यनलावभावादादौ व्यभिचरतीति भौमेति ।
न च भौमेति व्यर्थम् । भौमानलत्वस्य जातिविशेषतया तदभावादित्येके । आग्नेय-
भेदजलवत्प्राकृतधातुसाध्यसोदर्यदीपकतया तत्र व्यभिचारवारकतादित्यन्ये ।
न च दिव्यपदमसिद्धिवारकतया व्यर्थं, विशिष्टाभावे तदभावात् । अपसिद्धिवार-
कावाहा । यथोक्तविवक्षात एव यदाहुते दूषणं कथञ्चित् समाधानमयुक्तमित्यत-
प्याह । अतएवेति । भौमेतीति । भौमानसेति व्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा समाधि-
वाच्यापत्तेरिति बोध्यम् । अन्यजनायेति । सत्यनलं दिगादावविशिष्टमनलनाश-
प्रतिबन्धकमन्वादावतिप्रसङ्गवारणाय । रसवत्त्वेनेति । नो वाकारार्थे । तथा
चोक्तमूल्याने सति रसवत्त्वादिति पर्यवसितो हेतुः । केचित्तु रसवत्त्वे सति
भौमानसेत्यनत्वादिति हेतुः । न च तैमोपपन्नवज्रसे व्यभिचारः । तद्विनाशसेत्यत्र
अज्ञानरे तदादर्थनात् । हित्वत्यत्वादनित्योपपन्नमात्रं भित्तिः । पस्तुतस्तु तस्य

तास्तु पूर्व्ववत् द्विधा । नित्यानित्यभावात् । तु
 शब्दोऽप्यर्थः । कार्य्यतया परमाणुतया च । पूर्व्वव-
 दिति । यथा पृथिवी नित्या चानित्या च आपोऽपि
 तथेत्यर्थः । ता इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेण तासां
 कार्य्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञम् । तदेतन्निगद-
 व्याख्यातम् । पृथिव्यामिवात्रापि तात्पर्य्यमूहनीयम् ।
 आपः क्वचिच्छरीरारम्भकाः द्रव्यारम्भकत्वात् पृथिवी-
 वत् । द्रव्यस्य हि द्रव्यारम्भणयोग्यता शरीरेन्द्रिय-
 भावेन व्याप्ता । यदेतेष्वेकमारभते तदन्यदपि । यन्नैकं
 न तदन्यदपि इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलम्भात् ।
 ततो यद्यापः शरीरं नारभेरन् इन्द्रियविषयावपि
 नारभेरन् । न चैवं तस्मात् क्वचिच्छरीरमप्यारभन्ते

आप इति । न च नद्यादिजलस्य पक्षत्वे बाधः । शरीरा-
 रम्भकस्य पक्षत्वे चाययासिद्धिः । जलत्वं (१५४) शरीरारम्भक-
 वृत्ति स्पर्शवद्भूतिद्रव्यत्वसाक्षादव्याप्यजातित्वात् । पृथिवीत्ववदिति
 विवक्षितत्वात् । न च गन्धवद्भूतित्वमुपाधिः । गन्धवत्त्वं शरीर-

तयात्वेऽपि तदन्तत्त्वविशेषित भिन्नमेव लिङ्गसंज्ञान्यतस्यान्योन्याश्रयवत्त्वत्वात् ।
 पार्थिवत्वनिश्चये लक्षणान्यतन्निश्चयस्तन्निश्चये च पार्थिवत्वनिश्चयात् । तैलस्य च तदा
 छलत्वपार्थिवत्वसन्देहादिति ।

(१५४) शरीरारम्भकेति । शरीररसमग्निकारणेत्यर्थः । गन्धवदिति ।

इति स्थिते कौटुक् शरीरमित्यपेक्षायामाह । शरीरं
योनिजमेवेति । शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् ।
पार्थिवेन च पायसीयानारम्भात् तदयोनिजमेव ।

नन्वनुपलब्धिबाधितं तदित्यत आह । वस्तुलोक
इति । व्यवहितविप्रकृष्टत्वात् नोपलभ्यते । न त्वभावात् ।
आगमादुपलब्धेरिति भावः । ननु स्वभावद्रव्यत्वाद-
पीतरारब्धं कथमुपभोगायतनं तदित्यत आह । पार्थि-
वेति । यथा कठिनत्वात् पृथिव्यास्तदारब्धं सवाद्य-
वयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थं तथाप्यत्वात् द्रुतमपि पार्थि-
वाद्यवयवोपष्टम्भात् तदप्युपभोगसमर्थं विजातीय-
नारम्भकत्वमात्रं प्रतिषिद्धम् । न तु परस्परानुग्रहो-
ऽपीति भावः । इन्द्रियमिति । यद्रसोपलब्धिसाधन-
मिन्द्रियं तदाप्यम् । अत्रापि रसोपलब्ध्या स्वरूपमात्र-
सिद्धिः । आप्यत्वञ्च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्यै-

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि निर्गन्धाहसित्वात् घटत्ववदिति साध्या-
व्यापकत्वात् । यथेति । शरीरस्य भूतान्तरोपष्टम्भकसम्बन्धः साव-
श्मिक इति भावः । रूपाद्यव्यञ्जकत्व इति । न च कषायद्रव्येण

गन्धयोग्यवृत्तित्वमित्यर्थः । गन्धरस्यमिति । गन्धयोग्यमित्यर्थः । निर्गन्धेति ।
गन्धयोग्योत्कर्षः । यथा शरीरस्येति । पार्थिवेति शेषः । दृशतीति । नचादि

वाभिव्यञ्जकत्वात् । सत्तुरसाभिव्यञ्जकदन्तोदकवत् ।
 प्राणिभेदेनेन्द्रियवैचित्रानिराकरणाय सर्व्वप्राणिना-
 मिति । अन्यावयवैरभिभूतैरिति । वाताद्यभिभवे
 जड़जिह्वत्वादिति भावः ।

किं नामधेयं तदित्यत आह । रसनमिति ।
 तृतीयां विधामाह । विपयास्त्विति । आप्तत्वे हिम-
 करकयोः शिलीभावोपपत्तिं द्रवत्वे वक्ष्यतीति ।

जलरसाभिव्यञ्जकेन व्यभिचारः । पार्थिवरसाभिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्य
 हेतोर्विवक्षितत्वात् । अतएव नेन्द्रियसन्निकर्षेण व्यभिचारः । न
 च द्रव्यत्वमसिद्धं रससाक्षात्कारस्येन्द्रियजन्यतया तत्सिद्धेः ।

ननु हिमकरकयोर्नाप्यत्वं सांसिद्धिकद्रवत्वाभावादित्यत
 आह । हिमेति । शीतस्पर्शवत्त्वेन जलत्वसिद्धौ सांसिद्धिकं द्रव-
 त्वमपि तत्प्रतिबद्धं (१५५) भौमेनोष्णता विलयनद्वयार्थां तत्र द्रव-
 त्वोपलम्भादित्यर्थः ।

पदं व्यर्थम् । जलस्य लुप्तावरादिरूपव्यञ्जकतया विविष्टाभावनिर्याहकतया-
 सिद्धिपारकत्वेन सार्थकत्वादित्याहुः । स्पर्शव्यञ्जकवटितहेत्वन्तरसूचनाय तदित्यन्ये ।
 रूपपदं परकीयरूपपरमन्यथा मूलस्य दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः । अतएवाग्रहते ।
 न चेति । अन्यथा तस्य स्त्रीयरूपव्यञ्जकतया शब्दाविरहात् । पार्थिवेति । न च
 तस्यापि स्त्रीवरसव्यञ्जकतया दोषतादवश्यम् । परकीयत्वस्यापि रसविशेषणात् ।
 अतएवेति । द्रव्यत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । इन्द्रियेति । इन्द्रियत्वस्य संयोगावयवत्वस्य
 धटिततया द्रव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः ।

(१५५) भौमेनेति । न च द्रव्यानन्तरमेव गौरवेण तदकल्पनात् । कल्पने

तेजसो लक्षणमाह । तेजस्त्वाभिसम्बन्धादिति ।
व्याख्यानं पूर्ववत् । तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणा-
नाह । रूपस्पर्शेति । अत्र प्रमाणं सूचयति । पूर्वव-
द्देशां सिद्धिरिति । तेजो रूपस्पर्शवदिति सूत्रकारवच-
नात् रूपस्पर्शौ । चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः ।
अग्निः सामान्यवचनात् द्रवत्वम् । उत्तरकर्म्मवचनात्
संस्कार इति पृथिवीवदेति सिद्धाः । प्रसिद्धा
इत्यर्थः । तेजस्त्वव्यवस्थापकानाह । शुक्लभास्वरञ्च
रूपमिति । च स्वर्यः पृथिव्यादिरूपाद्वावच्छिन्नत्ति ।
भास्वरत्वं सामान्यविशेषः । स च रूपान्तरप्रकाशक-

तेजस्वेति । यद्यप्युपादिसाधारणी नानुगतमतिः जलत्वं द्रव-
त्वसमानाधिकरणगन्धव्यधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिभिन्नं मेय-
त्वात् टवदित्यनुमानमप्रयोजकम् । तथाप्यनित्यभास्वरूपोष्ण-
स्पर्शौ प्रति यत्समवायिकारणत्वं तदवच्छेदकत्वेनावयविनि तेज-
स्त्वजातिसिद्धौ परमाणावपि स्त्रीपाट्यद्वयणुकवृत्तिद्रव्यत्वमाचा-
द्वाप्यजातिमत्त्वं साध्यमिति भावः ।

अत्राप्युपादानकत्वे, गौरवत् । समानोपादानकतया विनीतस्य जलत्वमावश्यक-
मिति भावः ।

तथापीति । एवञ्च परमाणोरपि स्वरूपयोग्यत्वे यथा तत्र न तदुत्पत्ति-
सद्योक्तं जलपत्त्ये । वस्तुतस्तु तेजः पदं यत्कदाचिदवच्छेदकतया नुगतधर्मसिद्धौ बाध-
काभावात् तज्जातित्वमिति बोध्यम् ।

स्वेन व्यज्यते । तद्वद्रूपं तेजस एव । तेन भास्वरूपं
तेज एव । इति लक्षणार्थः । शुक्लमिति स्वरूपकथ-
नम् । पच्यमानमन्नमन्निधिकृतम् लोहिताद्युपलम्भः ।
तद्विरहे चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलम्भ इति
प्रतिपादनायम् ।

न च तत्राप्यविभ्यनतया तोयरूपमङ्कान्त्या धावल्य-
प्रतीतिरिति वाच्यम् । अपां रूपेण विजातीयानभि-

ननु भास्वरत्वेनैवतरव्यावृत्तिसिद्धेः शुक्लमिति व्यर्थमित्यत
आह । शुक्लमितीति । यदा ननु वज्रादेरक्षणकपिजादिरूपो-
पलम्भादित्यत आह शुक्लमितीति । तत्फलमाह । पच्यमानेति ।
न च पार्थिवरूपाभिभूतरूपेणाग्निना परप्रकाशानुपपत्तिः ।
अनभिभूतस्यैव तेजसः परप्रकाशकत्वादिति वाच्यम् । असिद्धेः ।
तेजसः स्वपरप्रकाशने पार्थिवादिमयोगविशेषस्यैव प्रतिबन्धक-
त्वात् । सिद्धावपि रूपत्वव्याप्यजात्यभिभवेऽपि रूपानभिभवात् ।

ननु तेजसा मम जनरूपस्य संयुक्तमवसायात् तेन तेजोरूपा-
न्तरस्याप्रतीतिः शुक्लत्वप्रतीतिश्चन्द्रमहसि स्यादित्याशङ्क्य निरा-

अनभिभूतस्यैवेति । अनभिभूतरूपस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा सुखार्थस्यापि पर-
प्रकाशकतापत्तिरिति भावः । असिद्धेरेति । तथा निवमस्येति शेषः ।

अन्येव शुक्लातिप्रसङ्ग इत्यत आह । तेजस इति । सुखार्थेदित्यर्थः । रूप-
त्वेति । रूपत्वव्याप्य शुक्लत्वजात्यभिभवेऽपीत्यर्थः । रूपेति । वज्रादेरेति शेषः ।
सुखार्थे रूपमेवाभिभूतमिति फलवत्त्वात् कल्पत इति भावः ।

भवात् । नहि जलप्लावितानीत्यादयः । श्वितं न
इति । उष्णएव स्पर्श इति । एवकारश्चन्द्र-
चामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्भहेतुकां विप्रतिपत्तिमपने-
तुम् । तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानादनुद्भवेनानु-
पलम्भो न त्वभावात् । तदपि द्विविधमिति पूर्ववत्
तात्पर्यम् ।

कार्यभेदमाह । शरीरादिवयमिति । शरीर-
मादि यस्य त्रयस्य तत्तथा । न पार्थिववत् तैजसं
शरीरमुपलभ्यते इत्यत आह । शरीरमिति । तैजसो-
ऽपि शरीरारम्भकत्वं तोयवत्साधनीयम् । ज्वलदनल-

करोति । न चेति । चक्षुरादीत्यादिपदात् मणिप्रभापरिग्रहः ।
(१५६) तत्तानुष्णाशीतस्पर्शोपलम्भात् । न च पार्थिवस्पर्शोपाधिकः
सः पार्थिवरूपाभानि तत्स्पर्शाभावात् । अन्यथा वायावपि स्पर्श-
विरहापत्तेः । तेषामिति । चन्द्रादि तैजसं भास्वररूपत्वादानोक-
वत् । न चोद्भूतस्पर्शत्वमुपाधिः । चक्षुःसुवर्णयो र्धन्निग्राहक-
मानात् तैजसत्वसिद्धौ साध्यव्यापकत्वादिति । एवञ्चोष्मादावपि
तैजस्त्वेन शुक्लभास्वररूपत्वानुमानमित्यर्थः ।

(१५६) मणिप्रभावाद्यस्य स्पर्शविप्रतिपत्तिर्बोजं दर्शयति । तत्तानुष्ठेति ।
चक्षुरिति । न च साधनावच्छिद्य साध्यव्यापकत्वं भास्वररूपमवाधिकारयता
वच्छेदकत्वेनैव तैजस्वसिद्धेरित्युपपत्त्यर्थेन हेतोः साध्यव्याप्यतेर्भाषाधेकादव्यापक-
त्वादिति भावः ।

ब्रूह केचिर्दाहुः । अप्राप्यकारि चक्षु रधिष्ठाना-
सम्बद्धार्यग्राहित्वात् । यत् पुनः प्राप्यकारि न तदधि-
ष्ठानासम्बद्धार्यग्राहि । यथा रसनादि । पृथुतरग्रह-
णाच्च । यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् स्वतोऽधिकपरि-
माणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरं परशुक्तेयं
छिनत्ति । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यदि
हि गत्वा गृह्णीयात् निकटस्थमाशु गृह्णीयात् । दवी-
यस्तु चिरेणेति न तुल्यकालमुपलभयेत् । अनुभवति
तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखञ्चेति । काचाभ-

अप्राप्यकारीति । ननु गोलकस्य पक्षत्वेऽपि सिद्धसाधनं तद-
न्यस्य पक्षत्वे चाययासिद्धिः । सिद्धौ वा धर्मिग्राहकमानबाधः ।
अत्राहुः । तदन्यस्यैव पक्षत्वे न बाधः । धर्मिग्राहकमानस्य
प्राप्यकारित्वानुपजीवकत्वात् । तस्य व्यवहितानुपलब्धिगम्यत्वात् ।
यदा गोलकमेव पक्षः स्वासम्बन्धविषयग्राहकत्वञ्च बाध्यम् । न
च सिद्धसाधनम् । (१५७) घटसाक्षात्कारकारणतेजःसंयोगसमा-
नाधिकरणघटसाक्षात्कारकारणतेजःसंयोगवत्त्वस्य निषेध्यत्वात् ।
अनैकान्तिकत्वादिरुद्धत्वादित्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य माधिकपरि-
माणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकत्वे सत्येव समाधाना-

(१५७) घटेति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातमायम् । अभिषिक्तो घतिरेका
विरुद्ध इत्याशयेनाह । विरुद्धत्वादित्यर्थः इति । सजातीयेति । यावदुगुह्यत्वाभा-
वस्यजननित्यर्थः ।

त्वेन व्यज्यते । तद्वद्रूपं तेजस एव । तेन भास्वरूपं
तेज एव । इति लक्षणार्थः । शुक्लमिति स्वरूपकथ-
नम् । पच्यमानेन्धनसन्निधिकृतस्तु लोहिताद्युपलम्भः ।
तद्विरहे चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलम्भ इति
प्रतिपादनार्थम् ।

न च तत्राप्यविन्धनतया तीयरूपसंक्रान्त्या धावत्य-
प्रतीतिरिति वाच्यम् । अपां रूपेण विजातीयानभि-

ननु भास्वरत्वेनैवेतरव्यावृत्तिसिद्धेः शुक्लमिति व्यर्थमित्यत
आह । शुक्लमितीति । यदा ननु वज्रगादेरुष्णकपिलादिरूपो-
पलम्भादित्यत आह शुक्लमितीति । तत्फलमाह । पच्यमानेति ।
न च पार्थिवरूपाभिभूतरूपेणाम्बिना परप्रकाशानुपपत्तिः ।
अनभिभूतस्यैव तेजसः परप्रकाशकत्वादिति वाच्यम् । असिद्धेः ।
तेजसः स्वपरप्रकाशने पार्थिवादिसयोगविशेषस्यैव प्रतिबन्धक-
त्वात् । सिद्धावपि रूपत्वव्याप्यजात्यभिभवेऽपि रूपानभिभवात् ।

ननु तेजसा समं जलरूपस्य संयुक्तसमवायात् तेन तेजोरूपा-
न्तरस्याप्रतीतिः शुक्लत्वप्रतीतिश्चन्द्रमहसि स्यादित्याशङ्क्य निरा-

अनभिभूतस्यैवेति । अनभिभूतरूपस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा सुवर्णस्यापि पर-
प्रकाशकतापत्तिरिति भावः । असिद्धेरिति । तथा नियमस्येति शेषः ।

अन्वेष्टुं शुक्लातिप्रसङ्ग इत्यत आह । तेजस इति । सुवर्णादेरित्यर्थः । रूप-
त्वेति । रूपत्वव्याप्य शुक्लत्वजात्यभिभवेऽपीत्यर्थः । रूपेति । वज्रगादेरिति शेषः ।
सुवर्णे रूपमेवाभिभूतमिति फलवत्त्वात् कल्पत इति भावः ।

भवात् । नहि जलप्लावितानीत्यादयः । श्वेतं न
इति । उष्ण एव स्पर्श इति । एवकारश्चन्द्र-
चामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्भहेतुकां विप्रतिपत्तिमपने-
तुम् । तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानादनुद्भवेनानु-
पलम्भो न त्वभावात् । तदपि द्विविधमिति पूर्ववत्
तात्पर्यम् ।

कार्यभेदमाह । शरीरादित्यमिति । शरीर-
मादि यस्य च यस्य तत्तथा । न पार्थिववत् तैजसं
शरीरमुपलभ्यते इत्यत आह । शरीरमिति । तैजसो-
ऽपि शरीरारम्भकत्वं तोयवत्साधनीयम् । ज्वलदनल-

करोति । न चेति । चक्षुरादीत्यादिपदात् मणिप्रभापरिग्रहः ।
(१५६) तत्रानुष्णाशीतस्पर्शोपलम्भात् । न च पार्थिवस्पर्शोपाधिकः
सः पार्थिवरूपाभावे तत्स्पर्शाभावात् । अन्यथा वायावपि स्पर्श-
विरहापत्तेः । तेषामिति । चन्द्रादि तैजसं भास्वररूपत्वादानोक-
वत् । न चोद्भूतस्पर्शत्वमुपाधिः । चक्षुःसुवर्णयो र्धन्निष्पादक-
मानात् तैजसत्वसिद्धौ साध्याध्यापकत्वादिति । एवञ्चोष्मादावपि
तैजसत्वेन शुक्लभास्वररूपत्वानुमानमित्यर्थः ।

(१५६) मणिप्रभायास्तत्स्पर्शविप्रतिपत्तिबीजं दर्शयति । तत्रानुश्लेषेति ।
चक्षुरिति । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भास्वररूपसमसादिकारणता
वच्छेदकत्वेनैव तैजसत्वसिद्धेर्विपक्षसाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनोपाधेकादव्यापक-
त्वादिति भावः ।

कल्पेन कस्तेनोपभोग इत्यत आह । पार्थिवेति ।
इन्द्रियमाह । यद्गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्य
व्यञ्जकमिन्द्रियं तत्तेजसम् । सर्व्वप्राणिनामिति ।
प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यशङ्कानिरासार्थम् । तत्-

योग्यानुपलभाबाधं निराकरोति । अनुद्भूतत्वेनेति । न चानु-
द्भूतरूपस्पर्शासिद्धिः । रूपवन्मात्रवृत्तितेजस्वरूपमुद्भूतस्पर्शरूपवन्मात्र-
वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुद्भूतरूपस्पर्श-
वत्तेजःसिद्धेः । अनुद्भूतत्वञ्च जातिभेदः । तच्च रूपत्वादिव्याप्यं
नानेति न जातिसङ्करः । उद्भूतत्वस्य च तत्तुल्यतया नानात्वेऽपि
साक्षात्कारप्रत्यनुद्भूतत्वव्यतिरेकस्यैवानुगतस्य हेतुत्वमिति भावः ।

तेजसोऽपीति । स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातित्वात् तेज-
स्त्वस्य पृथिवीत्ववच्छरीरारम्भकवृत्तित्वमनुमेयमित्यर्थः ।

गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सतीति । न च दीपस्य स्वकीयस्पर्शव्यञ्ज-
कत्वात् साधनविकलो दृष्टान्तः । रूपसाक्षात्कारासाधारणकारणं

प्रसङ्गादाह । एवञ्चेति । अनुद्भूतरूपतेज इतिरित्यर्थः । रूपस्पर्शवन्मात्र-
वृत्तीति । एतच्च पक्षमिष्येयम् । नीरूपादिवृत्तित्वपर्य्यवसानेनार्थान्तरावर-
णबाधस्फोरणाय । रूपस्पर्शान्तरगर्भतयातुमानहये तात्पर्य्यम् । तेनान्यतरानुद्-
भूतत्वमात्रेण मान्यथासिद्धिः । यद्यपि सूक्ष्मे व्यर्थातुभवमात्रमुक्तं तथापि
तेजस्त्वेनोद्भाटावतुद्भूतस्यैव रूपस्यानुमानसक्तमिति तदभिप्रायेण तद्योक्तम् । न च
चक्षुरादेरनुद्भूतरूपादिसिद्धिदयायां रूपादिवत्तावृत्तित्वमसिद्धमिति वाच्यम् ।
तद्योभयवदिसिद्धत्वात् । तेजस्तु यदि नीरूपवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजाति स्यात्
रूपवद्वृत्ति न स्यादिति तद्विद्विष ।

सद्भावे रूपोपलब्धिः प्रमाणम् । तैजसत्वे च रसाद्य-
व्यञ्जकत्वे रूपाभिव्यञ्जकत्वं प्रदीपवत् ।

तैजसम् । रसाव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वात्
प्रदीपवदित्यत्र तात्पर्यात् । मनःशरीरयोश्च रमव्यञ्जकत्वात् नानै-
कान्तः । अनुमानान्तरं चक्षुषः तैजस्वसाधकं पृथिव्यामुक्तम् ।

ननुतदुभूतत्वेनानुपलम्भ इत्युक्तम् । उदुभूतत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वपरतया साध्या
विशेषादित्यत्र आह । अनुदुभूतत्वञ्चेति । रूपत्वादीति । शुक्लत्वादिव्याप्यमित्यर्थः ।
नानात्वेऽपीति । नानात्वसम्भवेऽपीत्यर्थः । उभयजात्यभ्युपगमे नानाभावात् ।
न चेति । नवादिपदस्याह्यरसाव्यञ्जकतया विशिष्टाभावसत्त्वादितदभ्युक्तमिति
वाच्यम् । आदिपदस्य प्रत्येकहेतूपलक्षकत्वात् । अन्यथा रसाव्यञ्जकत्वमात्रस्यैव
सामर्थ्ये अधिकस्य व्यर्थत्वात् । अतएव तद्देश हेतुविशेषणमाह । रसेति ।

अत्रापि यदादिपदं तदा गन्धाव्यञ्जकत्वलक्षणहेतुलक्षणसूचनाय । न च गोलके
व्यभिचारः । तस्य स्वरसादिव्यञ्जकत्वात् । यद्यप्येवमपि वायवीयशरीरगोलके
व्यभिचारस्तथापि तदन्यत्वे सतीत्यपि विशेषणं बोध्यम् । प्रकाशकत्वञ्च प्रकाश-
कारणत्वं व्यतो न विषयतत्त्वसंज्ञकत्वादी व्यभिचारः । एवञ्च रूपव्यञ्जकगर्भतया
सामग्र्ये स्फटिकादीत्यादिना विषयभागान्यथाकरणं किमर्थमिति चिन्त्यम् ।
केचित् रूपेत्यादिना पक्षतावच्छेदकनिर्घचनम् । रसाव्यञ्जक रूपव्यञ्जकमवश्यं वाच्य
मित्यन्यथा हेतुपादानम् । न च रूपसाक्षात्कारकारणत्वावच्छिन्नकार्यताप्रति-
बोधिककारणतान्नयपरमेतदिति वाच्यम् । असम्भवात् । चाक्षुषत्वजातिरेव लाव-
रेव चक्षुर्जन्मतारच्छेदकत्वात् । द्रव्यादिमासात्कारभेदाहत्वाच्च । न च विहित
हेतोरपि तयात्यसम्भवे कथं तत्परत्वमेवेति वाच्यम् । अस्यायोग्यनितादेशकत्वा-
त्वात् । न च चक्षुज्जातिरेव पक्षतावच्छेदिकास्त्विति वाच्यम् । गोचरभेदाद्विज्ञे-
यदविज्ञेरित्वाच्च । तच्चिन्त्यम् । तत्त्वमनिदतस्याप्यनेकस्य तयात्यसम्भवेव दूतहेतु-
भागसाधनभेददुहितात्वात् । नन इति । तथाच सन्देहेन च तद्विराज इव ।

इह केचिदाहुः । अप्राप्यकारि चक्षु रधिष्ठाना-
सम्बद्धार्यग्राहित्वात् । यत् पुनः प्राप्यकारि न तदधि-
ष्ठानासम्बद्धार्यग्राहि । यथा रसनादि । पृथुतरग्रह-
णाच्च । यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् स्वतोऽधिकपरि-
माणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरं परशुच्छेद्यं
छिनत्ति । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यदि
हि गत्वा गृह्णीयात् निकटस्थमाशु गृह्णीयात् । दवी-
यस्तु चिरेणेति न तुल्यकालमुपलभयेत् । अनुभवति
तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखञ्चेति । काचाभ-

अप्राप्यकारीति । ननु गोलकस्य पक्षत्वेऽपि सिद्धसाधनं तद-
न्यस्य पक्षत्वे चाययासिद्धिः । सिद्धौ वा धर्मिग्राहकमानवाधः ।
अत्राहुः । तदन्यस्यैव पक्षत्वे न वाधः । धर्मिग्राहकमानस्य
प्राप्यकारित्वानुपजीवकत्वात् । तस्य व्यवहितानुपलब्धिगम्यत्वात् ।
यदा गोलकमेव पक्षः स्वासम्बन्धविषयग्राहकत्वञ्च साध्यम् । न
च सिद्धसाधनम् । (१५७) घटसाक्षात्कारकारणतेजःसंयोगसमा-
नाधिकरणघटसाक्षात्कारकारणतेजःसंयोगवत्त्वस्य निषेध्यत्वात् ।
अनैकान्तिकत्वाद्विरुद्धत्वादित्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य माधिकपरि-
माणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकत्वे सत्येव समाधाना-

(१५७) घटेति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातमायम् । व्यभिचरितो व्यतिरेका
विरुद्ध इत्याशयेनाह । विरुद्धत्वादित्यर्थः इति । सजातीयेति । यावदुपलब्धत्वाभावा-
सम्बन्धनमित्यर्थः ।

दलस्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धेऽथ । यदि हि प्राप्तं गृह्णी-
यात् प्रतिघातिना स्फटिकादिद्रव्येण विष्टम्भादप्राप्तं
प्रसर्पत् तृणादिकं नाददीत । तस्मादप्राप्यकारि । ततो
न तैजसमिति । तदसत् । अधिष्ठानसम्बन्धार्थग्राहि-
त्वस्य प्रदीपेनानैकान्तिकत्वात् । पृथुतरग्रहणस्यापि
पृथ्व्यतया तद्वदेवोपपत्तेः । तुल्यकालग्रहणान्वसिद्ध-
मेव । तदभिमानस्य कालसन्निकर्षेणोपपत्तेः । अचि-
न्त्योहि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयो यत्-
प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव मयूखमालिनि भवनो-
दरेष्वा लोक इत्यभिमानो लौकिकानाम् ।

न्तरमाह । पृथुतरेति । यत्काले चन्द्रमसा संयुक्तं चतुस्तत्काले
शाखायापीति तुल्यकालग्रहोपपत्तिः । न चाप्रावच्छेदेनैव चतुः-
संयोगो ग्राहकोऽन्यथा मूलावच्छेदेन गोलकस्य नित्यसम्बन्धात्
तदग्रहोपपत्तिरिति वाच्यम् । तिर्यग्भावेन शाखांचन्द्रममोर-
ग्रावच्छेदेन चतुःसंयोगाविरोधादिति समाधाने मत्वेमाह । तुल्य-
कालेति । शाखाग्रहणानन्तरमेव चन्द्रग्रहणम् । तयोमुखकाल-
त्वधीर्भ्रम इत्यर्थः ।

लाघवातिशयेनेति । सजातीयमन्वननमेवातिशयः । गुरुत्वा-
भावात्मके लाघवे जात्यात्मकप्रकर्षाभावात् । एतदेव दृष्टान्तेन
द्रष्टव्यम् । यन्प्राचीनेति ।

केचित्तु संसर्गिद्रव्यतया निःसरदेव नायनं" तीजो
वाद्यालोकेनैकतां गत युगपदेव तावदर्थेन संस्पृष्ट-
मिन्द्रियमुत्पादितवदिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकाल-
ग्रहणमुपपद्यत इति समाधानमाहुः । तदसत् ।
पृष्ठभागव्यवहितार्थोपलम्भप्रसङ्गात् । इन्द्रियप्राप्तये
द्यार्जवावस्थानमप्युपयुज्यत इति स्फटिकाद्यन्तरितो-
पलब्धिरपि प्रसादस्वभावतया स्फटिकादीनां तेज-
स्तैरप्रतिबन्धकत्वात् । प्रदीपप्रभावदेवोपपत्तेरिति ।
येषान्वप्राप्यकारि चक्षुः तेषामप्राप्तत्वाविशेषादव्यव-
हितमिव कुद्यादिव्यवहितमपि किं न गृह्णाति । नहि

शानीकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । पृष्ठ-
भागेति । वस्तुतोऽनुद्भूतरूपेण चक्षुषा उद्भूतरूपेणालोकेन सहा-
रश्चे विरोधः । आरम्भेऽपि वावयवस्येन्द्रियत्व स्यात् । न चावय-
विनः कार्यकोवेद्यत्वात् तस्य । एतेनेतस्ततः स्थितेः प्रेक्षकाणां
परस्परनयनैर्नारम्भविरोधः । तेषामनुद्भूतरूपत्वादित्येवाम्बु ।

नन्विन्द्रियमेव पृष्ठदेशे व्यवहितेन कुतो न सम्बध्यते इत्यत
आह । इन्द्रियप्राप्तये इति । तस्मिन् सतीति । ननु यत्र कचित्
कुद्यादि न प्रतिबन्धक किन्तु प्राज्ञाग्राहकमध्यवर्त्ति । न चान्यपरि-
माणेन तादृशेन महापरिमाणद्रव्याग्राहापत्तिः । ग्राह्याधिकपरिमा-
णस्य तन्मध्यवर्त्तिनः कुद्यादेः प्रतिबन्धकत्वात् । न चेवं गोलकस्यैव